

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
AKADEMIYASI

№1 (65) 2026

AXBOROTNOMASI

Et docere et discere servitute legis

THE SPECIFIC THEORETICAL FEATURES AND
PROBLEMS OF CIVIL-LAW LIABILITY FOR
DAMAGE CAUSED TO REHABILITATED PERSONS

MAJBURIY IJRODA KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQLARNI CHEKLASHNING HUQUQIY
CHEGARALARI

PROFESSIONAL SPORTDA KORRUPSIYAGA QARSHI
KURASHISHGA OID MINTAQAVIY DAVLATLAR
TAJRIBASINING QIYOSIY-HUQUQIY TAHLILI

КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К
АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ И ИХ ПРОЕКТОВ

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
AKADEMIYASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
HUQUQNI MUHOFAZA QILISH
AKADEMIYASI

AXBOROTNOMASI

ILMIY-AMALIY, IJTIMOY-HUQUQIY NASHR

MUASSIS:

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUQUQNI MUHOFAZA QILISH AKADEMIYASI

Bosh muharrir:

Yevgeniy Kolenko

Mas'ul kotib:

Farhodjon Nazarov

Tahrir kengashi:

Nig'matilla Yo'ldoshev

Baxriddin Valiyev

Salom Samadov

Marat Bashimov

Akmal Saidov

Raxim Xakimov

Patrik Olsson

Ichihashi Katsuya

Tahrir hay'ati:

Halim Boltayev

Baxtiyor Po'latov

Faxri Raximov

Muzaffarjon Mamasiddiqov

Uyg'un Nigmadjanov

Jahongir Maksumov

Vahobjon Karimov

Gulchehra Malikova

Baxodir Ismailov

Matluba Aminjonova

Avazbek Komilov

Adham Odinayev

Baxtiyor Kayumov

Muxtaram Radjapova

Xurshid Karimov

Nosirjon Askarov

Alisher Hidoyatullayev

Istam Astanov

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2010-yil 7-yanvarda 0580-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan va 2023-yil 25-martda qayta ro'yxatdan o'tgan.

2010-yil yanvar oyidan chiqq boshlagan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining (2013-yil 30-dekabr 201/3-sonli) 2018-yil 30-maydagi 253/7-sonli qarori bilan yuridik fanlar bo'yicha dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini nashr qilish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Muallif fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin. Jurnalda chop etilgan materiallardan foydalanganda "O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi Axborotnomasi" dan olingani deb ko'rsatilishi shart. Tahririyat taqdim etilgan maqolalarni taqriz qilish va qaytarish majburiyatlarini olmagan.

Manzil:

100190, Toshkent shahri,

Rixsiliy ko'chasi, 9-uy

veb-sayt: www.proacademy.uz

e-mail: publish@proacademy.uz

Sahifalovchi:

J. Abduqahhorov

Buyurtma №278-23. Adadi 642.

Jurnal "Credo Print" MCHJ kitob

fabrikasida chop etildi.

Bosmaxona manzili:

Toshkent sh., Bog'ishamol ko'chasi, 160-uy

Tel.: 71 234-44-01/05. www.credoprint.uz

MUNDARIJA

B. TOSHEV	Sudyalikka nomzodlarni tayyorlashning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari va yangi modeli	3
L. ISOQOV	Fransiya migratsiya huquqi tarixi	7
S. CHEBURANOVA, I. BELOVA	Теоретико-прикладные аспекты применения терминов «ресоциализация», «социальная адаптация» и «социальная реабилитация» в Республике Беларусь, Российской Федерации и Республике Узбекистан: сравнительно-правовой анализ	11
SH. MUSTAFAYEV	The specific theoretical features and problems of civil-law liability for damage caused to rehabilitated persons	16
I. MAXMUDOV	Prokuratura organlari xodimlarining kompetensiyalarini baholashda raqamlashtirish texnologiyalarini qo'llash imkoniyatlari	20
B. NURIDINOV	Kompetensiyaviy yondashuv asosida malaka oshirish kurslarining o'quv dasturlarini ishlab chiqish masalalari	24
X. AKRAMOV	Kriminologiya va sotsiologiya: metodologik bog'liqlik va nazariy asoslari	27
T. KENJAYEV	Классификационные подходы к антикоррупционной экспертизе нормативно-правовых актов и их проектов	32
T. SAFAROV	Вопросы формирования антикоррупционной культуры среди молодежи	38
K. MUSASHAYXOV	Professional sportda korrupsiyaga qarshi kurashishga oid mintaqaviy davlatlar tajribasining qiyosiy-huquqiy tahlili	43
SH. SHAKIROV	Harbiy xizmatchilarda axloqiy-jangovar sifatlarni rivojlantirishda harbiy an'analarning o'rni	50
M. IBRAGIMOV	Sog'liqni saqlash sohasidagi korrupsiyaning oldini olish: xalqaro tajriba va Konstitutsiyada belgilangan huquqlarni ta'minlash masalalari	54
U. KARIMOV	Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanuvchilarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini ta'minlash masalalari	60
SH. DOVLETOV	Majburiy ijroda konstitutsiyaviy huquqlarni cheklashning huquqiy chegaralari (qazdorning chetga chiqishi misolida)	64
E. ESHMURODOV	Voyaga yetmaganlarga nisbatan huquqiy ta'sir choralarini qo'llash institutini takomillashtirishning ayrim masalalari	67
B. XURRAMOV	Raqamli muhitda yoshlar o'rtasida kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishning dolzarb yo'nalishlari	72
D. QANDAHOROVA	O'zbekistonda ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishga qaratilgan qonunchilik tarixi	76
D. ORIFJONOV	Историческое развитие этапа доктрины прав человека в контексте Узбекистана	83
B. ISLOMBEKOV	Metropolitan obyektlarida jamoat xavfsizligi va uni ta'minlashga ta'sir qiluvchi omillar	88
X. RIZAYEV	Zamonaviy raqamli texnologiyalarning huquqiy sohani rivojlantirishda tutgan o'rni	92

Boboqul TOSHEV,
Odil sudlov akademiyasi professori,
yuridik fanlar doktori

SUDYALIKKA NOMZODLARNI TAYYORLASHNING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY ASOSLARI VA YANGI MODEL

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-avgustdagi "Odil sudlov sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 141-sonli farmonining huquqiy-tashkiliy ahamiyati, sudyalikka nomzodlarni tayyorlash tizimidagi yangiliklar va ularning odil sudlov samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, ilg'or xalqaro tajribalar bilan qiyosiy tahlil o'tkazilib, amaldagi tizimni takomillashtirish bo'yicha ilmiy takliflar ilgari suriladi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируются правовое и организационное значение Указа Президента Республики Узбекистан от 21 августа 2025 года № ПФ-141 "О мерах по коренному совершенствованию системы подготовки высококвалифицированных кадров в сфере правосудия", нововведения в системе подготовки кандидатов на должность судьи и их влияние на эффективность правосудия. Также проводится сравнительный анализ с передовым международным опытом и выдвигаются научные предложения по совершенствованию действующей системы.

ABSTRACT. This article analyzes the legal and organizational significance of the Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan dated August 21, 2025, No. PF-141, "On Measures for the Fundamental Improvement of the System for Training Highly Qualified Personnel in the Field of Justice." The study examines innovations in the system of preparing candidates for judicial positions and their impact on the effectiveness of justice. A comparative analysis with advanced international experience is also conducted, and scientific proposals for improving the current system are presented.

Kalit so'zlar: sud, sudya, sud tizimi, sud mustaqilligi, sudya daxlsizligi, odil sudlov, nomzod, akademiya, farmon, huquq.

Ключевые слова: суд, судья, судебная система, независимость судей, судебный иммунитет, правосудие, кандидат, академия, указ, закон.

Key words: court, judge, judicial system, independence of the judiciary, inviolability of the judge, justice, candidate, academy, decree, law.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar sud-huquq sohasini demokratlashtirish va erkinlashtirishga, sud hokimiyatining fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasidagi roli va ahamiyatini oshirishga zamin yaratdi. Shu bilan birga, mamlakatni rivojlantirishning zamonaviy talablari va strategik ustuvor vazifalari sud-huquq tizimini yanada takomillashtirishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 4850-sonli farmoni¹ mazkur sohadagi davlat siyosatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarib, quyidagi uchta asosiy ustuvor yo'nalishni belgilab bergan edi:

sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlash;

fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish;

odil sudlovga erishish darajasini oshirish.

Bugungi kunda respublikamizda amalga oshi-

rilayotgan sud-huquq islohotlarining asosiy maqsadi — odil sudlovni ta'minlash, inson huquq va erkinliklarini samarali himoya qilish, sud tizimining haqiqiy mustaqilligi va shaffofligini ta'minlashdir. Bu yo'lda qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarning amalda ta'minlanishi mamlakatning sud-huquq tizimi faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlari ishonchli himoya qilinishini ta'minlash, shuningdek, aholining odil sudlovga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlash imkonini beradi.

O'tgan yillar davrida sud-huquq sohasidagi islohotlarni jadallashtirish, chinakam va ishonchli sud hokimiyatini shakllantirish, jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va erkinliklarini sud tartibida himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish, sud nazoratini ta'minlash maqsadida o'nlab yangi normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi, Konstitutsiya normalari kuchaytirildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yigirma uchinchi bobi sud hokimiyatiga bag'ishlandi.

Konstitutsiyaning 136-moddasiga ko'ra "sudya-

1 O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016-y., 43-son, 497-modda. <https://lex.uz/docs/3050491>

lar mustaqildirlar, faqat Konstitutsiya va qonunga bo'ysunadilar"². Bunday kafolatning berilishi sud hokimiyati mustaqilligini amalda ta'minlashga xizmat qiladi.

Konstitutsiyaning ushbu moddasida "Sudyalar-ning odil sudlovni amalga oshirishga doir faoliyatiga har qanday tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi. Sudyalar muayyan ishlar bo'yicha hisobdor bo'lmaydi. Sudyalar daxlsizdir"³, deb mustahkamlangani esa sudyaning qanday maqomga ega ekanligini ko'rsatib turibdi.

Sudya inson taqdirini hal qilish bilan shug'ullandigan shaxs bo'lgani uchun ham bevosita Konstitutsiyaning o'zida kafolatlar berilayapti, ya'ni Konstitutsiyaning ushbu moddasiga ko'ra "Sudyani muayyan ishning muhokamasidan chetlashtirishga, uning vakolatlarini bekor qilishga yoki to'xtatib turishga, boshqa lavozimga o'tkazishga faqat qonunda belgilangan tartibda va asoslarga ko'ra yo'l qo'yiladi. Sudning qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi sudyani lavozimidan ozod etish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin emas"⁴.

Sudyalarga Konstitutsiyaviy kafolatning taqdim etilishi zamonaviy fikrlaydigan va mustaqil qaror qila oladigan zamonaviy sud kadrlarini tayyorlashni taqozo qiladi. O'z navbatida davlat hokimiyatining mustaqil tarmog'i sifatida sud hokimiyatining samarali faoliyati to'g'ridan-to'g'ri sudyalarning korpusining malakasi va salohiyati hamda ma'naviy yuksakligi hamda kasbiy tayyorgarligiga ham bog'liq. Shu bois sudyalik lavozimiga nomzodlarni tayyorlash, ularni tanlash va malakasini oshirish tizimini isloh qilish O'zbekistonda sud islohotlarining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Konstitutsiyada belgilangan huquqiy asoslar va odil sudlovning amalda ta'minlanishi yangi normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishini talab etadi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-avgustdagi "Odil sudlov sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 141-sonli farmoni⁵ning qabul qilinishi ayni muddao bo'ldi. Farmonning amalga kiritilishi mamlakatda sudyalikka nomzodlarni tayyorlash tizimini tubdan yangilash, xalqaro standartlarga mos kadrlar siyo-

sati yuritish hamda sudyalarning mustaqilligi va mas'uliyatini ta'minlashga qaratilgan muhim qadam bo'ldi.

Farmonda quyidagilar asosiy vazifalar sifatida belgilandi.

Sudyalikka nomzodlarni tayyorlashning yagona tizimini joriy etish. Sudyalik lavozimiga da'vogarlari endi maxsus dasturlar asosida o'qitilib, ularning nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasi kompleks baholanadi.

O'zbekiston Sudyalari akademiyasining faoliyatini takomillashtirish. Akademiya sudyalikka nomzodlarni tayyorlashning markaziy instituti sifatida belgilab olindi. Unda ta'lim jarayoni zamonaviy simulyatsiya, keys-stadi, psixologik trening va axloqiy mezonlar asosida tashkil etiladi.

Mustaqil baholash va attestatsiya tizimini joriy qilish.

Sudyalikka nomzodlar attestatsiyadan mustaqil tarzda, shaffof elektron tizim orqali o'tadilar. Bu inson omilini kamaytiradi va kadrlarni tanlashda xolislikni ta'minlaydi.

Sudyalarning malakasini uzluksiz oshirish. Farmonda sudyalarning o'z faoliyati davrida muntazam qayta tayyorlash kurslarida ishtirok etishi majburiy etib belgilandi. Endilikda sudyalikka nomzodlarni tayyorlashning yangicha modeli qo'llaniladi va u quyidagi bosqichlarni qamrab oladi.

*Birinchi bosqich*da nomzodlar yuridik tajriba, axloqiy va psixologik barqarorlik mezonlari asosida tanlab olinadi. *Ikkinchi bosqich*, akademiya bir yillik maxsus o'quv dasturi joriy etiladi, unda qonunchilik, sud amaliyoti, axloq va odob qoidalari o'qitiladi. *Uchinchi bosqich* amaliy stajirovkadan iborat bo'lib, nomzodlar sudlarda, prokuratura va advokatura tizimida amaliyot o'taydi. *To'rtinchi bosqich* yakuniy baholash va attestatsiya jarayonida yozma, og'zaki va amaliy sinovlar orqali kompetensiyalar baholanadi. Bunday tizimning joriy etilishi sudyalik kasbiga tanlovning shaffof va ilmiy asoslangan shaklda amalga oshirilishiga zamin yaratadi.

Avvallari o'ttiz, o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, oliy yuridik ma'lumotga va yuridik ixtisosligi bo'lgan, huquqni muhofaza qiluvchi organlarda kamida besh yillik mehnat stajiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi sudyalikka nomzod sifatida tanlanardi. Endilikda o'ttiz besh yoshdan

2 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son. <https://lex.uz/docs/6445145>

3 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son. <https://lex.uz/docs/6445145>

4 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son. <https://lex.uz/docs/6445145>

5 Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 23.08.2025-y., 06/25/141/0772-son. <https://lex.uz/uz/docs/7696594>

kichik bo'lmagan, kamida etti yil yuridik stajga ega bo'lgan fuqarolar akademiyaga tinglovchi bo'lish uchun talabgor sifatida hujjatlarini topshirishlari talab etiladi.

Akademiyada ta'lim jarayoni "ustoz-shogird" an'anasi asosida, "bo'lajak sudyani sudya o'qitadi" tamoyiliga muvofiq tashkil etiladi. Bu o'z navbatida nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy bog'lash, yosh kadrlarning sudyalik faoliyatidagi nozik jihatlarni tajribali ustozlardan o'rganishini ta'minlaydi.

Endi sudyalik lavozimiga nomzodlar akademiyaning olti oylik kasbiy qayta tayyorlash kurslarida davlat granti asosida tayyorlanadi. Bu jarayonda kasbiy qayta tayyorlash kurslariga kirishdan oldin nomzodlarning benuqson obro'-e'tibori, halolligi va layoqati Sudyalar oliy kengashi tomonidan o'rganiladi. Natijada sudyalik lavozimiga faqat yuksak axloqiy fazilatlarga ega, vijdonli va halol nomzodlar tanlab olinishi ta'minlanadi⁶.

Akademiyada 2026/2027-o'quv yilidan boshlab sud faoliyati mutaxassisligi bo'yicha amaliy magistratura dasturi asosida o'qitish joriy etiladi. Bu oliy yuridik ta'lim tizimida yangi bosqich bo'lib, nazariyani amaliyot bilan uyg'unlashtirgan holda sud ishlarini yuritish bo'yicha chuqur bilim va amaliy ko'nikmaga ega, yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlaydi.

Prezidentimizning yuqoridagi farmoni "kasbiy tayyorgarlik va mustaqillik" tamoyillarini o'zida aks ettirgan holda odil sudlovni amalda ta'minlash bo'yicha keng ko'lamlil islohotlarning mantiqiy davomi hisoblanadi. Ayni hujjat yurtimizda yuqori malakali, halol va adolatli sudyalar korpusini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, Yangi O'zbekistonda sud hokimiyatining mustaqilligi, adolatligi va xolisligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Sud tizimida xotin-qizlarning ishtirokini yanada kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayni vaqtda akademiyada Kasbiy tayyorgarlik o'quv kurslarida 160 dan ortiq sudyalikka nomzodlar tayyorlanmoqda. Shulardan 38 nafari xotin-qizlardir. O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi tomonidan sudyalar korpusida ayol sudyalarning ulushini hozirgi o'n besh foizdan o'ttiz foizgacha yetkazish maqsad qilib belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 24-noyabrdagi "Sudyalar hamjamiyati organlari faoliyatining samaradorligi va ochiqligini oshirish hamda sud mustaqilligi kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 227-sonli farmoni sudyalar hamjamiyati organlarining rolini

tubdan oshirish, ochiq va shaffof tartib-taomillar asosida sud organlarini malakali kadrlar bilan to'ldirish, aholining sud himoyasida bo'lish huquqini samarali ta'minlash, sud mustaqilligi kafolatlarini kuchaytirish maqsadida qabul qilindi.

Farmonda sudyalar korpusini shakllantirish tartibini takomillashtirish, ushbu jarayonda sudyalar hamjamiyati organlari rolini oshirish va ularning mas'uliyat doirasini aniq belgilash, sudyalar hamjamiyati organlari faoliyatida ochiqlikni ta'minlash, sudyalikka nomzodlarni tanlashning shaffof tartibini joriy etish, sud tizimida gender tenglikni ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirish orqali ayol sudyalar ulushini kamida 30 foizga etkazishga erishish kabi aniq maqsadli yo'nalishlar belgilangan.

Farmonda sud mustaqilligiga oid ilg'or standartlarni joriy etish hamda sudyalar hamjamiyati organlari faoliyatini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, sudyalarni navbatdagi o'n yillik muddatga tayinlash (saylash) tartibini bekor qilib, sudyalik lavozimlariga nomzodlarni dastlab besh yil muddatga, keyinchalik muddatsiz davrga tayinlash (saylash) tartibini belgilash vazifasi qo'yildi. Mazkur tartib sudyalik lavozimiga o'tirgan shaxsning kelgusida muddatsiz ishlashi uchun bor kuch va bilimni sarflash, o'z ustida ishlash, o'ziga yuklangan vazifani sadoqat bilan bajarish imkonini kengaytiradi. Sudyalik lavozimi uzluksiz kafolatlangan shaxs umrining oxirigicha yoki salomatligi yo'l qo'ygan vaqtgacha bir kasbda muqim ishlashi mumkinligi avvaldan kafolatlanishi unga katta ishonch bag'ishlaydi.

Farmonda tumanlararo, tuman, shahar sudlari raislari va ularning o'rinbosarlari lavozimlariga nomzodlarni aniq mezonlarga ko'ra sudyalar orasida ochiq tanlov asosida tanlash tartibini o'rnatish tamoyilining ham belgilanishi tizimda ochiqlik va shaffoflikni ta'minlaydi. Ya'ni bundan keyin o'z vazifasini halol bajargan, yaxshi tajriba orttirgan sudya ochiq tanlovda ishtirok etib sud raisi vazifasini egallashi mumkin. Bu o'z navbatida tizimda korrupsiya, tanish-bilishchilik yoki layoqatsiz kadrlarning rahbarlik lavozimiga kelishining oldini oladi.

Ma'lumki, sud kadrlarini tanlash, kasbiy tayyorlash va malakasini oshirish bevosita Sudyalar oliy kengashining faoliyatiga bevosita bog'liq. Shu maqsadda farmonda kengashning tarkibini belgilashning yangicha tartibini joriy etish, ya'ni tarkibni shakllantirishda "hududiy vakillik" institutini joriy etish ham ko'zda tutilgan. Xususan, kengashning doimiy asosda faoliyat yurituvchi sudyalari tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Oliy sudidan – ikki

6 Tadjibayev D. Odil sudlovga erishish kafolatlari kuchaytirilmoqda. <https://sud.uz/news-2025-08-22-1/>

nafar, viloyat darajasidagi sudlardan – etti nafar, tumanlararo, tuman, shahar sudlaridan – to'rt nafar sudya kiritiladi. Bunday prinsipning amalda bo'lishi kengash faoliyatida barcha toifadagi sudyalarning ishtirokini ta'minlash, hududlarda faoliyat olib borayotgan sudyalarning hamjamiyati manfaatlarini ham ifoda etish imkonini beradi. Bu esa muhim qarorlarni kollegial va xolis qabul qilishda asosiy prinsiplardan biri hisoblanadi.

Farmonda yana bir qator quyidagi yangi tartiblar belgilandi. Bundan keyin sudyaning kasbiy faoliyatini baholash talablari va aniq mezonlari qonun darajasida belgilanadi.

Kengash va Sudyalarning oliy malaka hay'atining qo'shma yig'ilishini o'tkazish tartibi bekor qilinadi.

Kengashning sudyalik lavozimlariga nomzodlar bo'yicha xulosalari sudyalarning oliy malaka hay'atlari va Sudyalarning oliy malaka hay'ati tomonidan taqdim etilishini nazarda tutuvchi tartibning qonunchilikda belgilanishi katta qadam hisoblanadi.

Farmonda sudyalarning hamjamiyati organlari faoliyatida ochiqlik darajasini oshirish va sud boshqaruvini takomillashtirish maqsadida ham tartiblar belgilandi. Xususan, kengashning rasmiy veb-saytida sud tizimida mavjud bo'sh rahbarlik va yuqori turuvchi sudyalik lavozimlariga oid ma'lumotlar hamda ularni egallash uchun tanlovda ishtirok etish tartibi hamda sud tizimida sudyalik lavozimlari, shu jumladan, rahbarlik va yuqori turuvchi sudyalik lavozimlariga nomzodlarni tanlash hamda tayinlash bo'yicha barcha bosqichlarga oid ma'lumotlarni ochiq e'lon qilib borish yo'lga qo'yiladi.

Sudyalik lavozimlariga nomzodlarni tanlash va o'rganish jarayoni raqamlashtiriladigan bo'ldi. Endilikda sudyalik lavozimlariga nomzodlardan ortiqcha ma'lumotlar talab etilishiga chek qo'yish maqsadida "Raqamli hukumat" tizimi idoralararo integratsiyalashuv platformasi kengashning axborot tizimi bilan to'liq integratsiya qilinadi.

Sudyalik lavozimiga nomzodlar va sudyalarning psixologik portreti bo'yicha sudyaning kasbiga munosibligini baholashga ko'maklashuvchi elektron dastur takomillashtiriladi.

Sudyalarning faoliyati samaradorligini baholashda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish yo'lga qo'yiladi.

Sudyalarning daxlsizligi va mustaqilligini ta'minlash maqsadida huquqlar kengaytiriladi. Sudya mustaqilligi va javobgarligi o'rtasida-

gi muvozanatni ta'minlash maqsadida sudyaga nisbatan intizomiy jazo qo'llash tizimini shaffof va adolatli qilish uchun sudyaga nisbatan intizomiy ish ko'rib chiqishda uning himoyaga bo'lgan huquqini taqdim etish, quyi sudyalik lavozimiga o'tkazish intizomiy jazo chorasini joriy etish, intizomiy jazo amalda bo'lgan vaqtda yuqori sudyalik lavozimiga tavsiya etilmaslik va sudyani intizomiy javobgarlikka tortish asoslarining aniq mezonlari belgilanadi.

Farmonda sudyalarning korpusida gender tenglikni ta'minlash va ilmiy salohiyatni oshirishga qaratilgan vazifalar ham belgilangan. Akademiyaning kasbiy qayta tayyorlash kurslariga qabul qilishda har yili zaruratga qarab kengash tomonidan xotin-qizlar uchun kvota belgilanadi. Shuningdek, O'zbekiston ayol sudyalarning assotsiatsiyasi ham tashkil qilinadi.

Sud tizimida kamida besh yillik mehnat tajribasiga va ilmiy salohiyatga ega sudyalarning qonunchilikda belgilangan tartibda akademiya professor-o'qituvchi lavozimiga tayinlanganda akademiya faoliyati tugagandan so'ng uning muqaddam ishlagan sudyalik lavozimida ishini davom ettirishi, bo'sh turgan sudyalik lavozimi bo'lmagan taqdirda, roziligi bilan avvalgisiga teng boshqa sudyalik lavozimiga o'tkazilishi tartibining belgilanishi sudyaning "pedagog-sudya" tizimida uzluksiz ishlash kafolatini anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, sud tizimi konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarining kuchaytirilgani:

odil sudlovni amalga oshirish kafolatlarini yanada kuchaytiradi;

zamonaviy fikrlaydigan sud kadrlarini tayyorlash imkonini beradi;

jamiyat tomonidan sudyalik kasbiga ishonch va nufuz oshadi;

kadrlar tanlovida shaffoflik va raqobat muhiti yaratiladi;

sudyalarning kasbiy salohiyati va axloqiy barqarorligi mustahkamlanadi;

amaldagi sud ishlarining sifat ko'rsatkichlari yaxshilanadi.

Konstitutsiya odil sudlov sohasida kadrlar siyosatida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berdi. Sudyalikka nomzodlarni tayyorlash tizimining tubdan yangilanishi sud tizimining mustaqilligi, shaffofligi va fuqarolar ishonchiga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etishning muhim garovidir.

FRANSIYA MIGRATSIYA HUQUQI TARIXI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada Fransiya tarixida migratsiya huquqining shakllanishi va evolyutsiyasi tahlil qilingan. Sali haqiqatidagi migratsiya to'g'risidagi qoidalar, cherkov boshpanasi instituti, Nant edikti, Fransuz inqilobi davridagi deklaratsiyalar va pasport tizimining paydo bo'lishi kabi bosqichlar orqali harakatlanish erkinligining huquqiy asoslari ochib berilgan. Shu bilan birga, tabiiy huquq nazariyasi va kosmopolitizm g'oyalarning zamonaviy xalqaro huquq tizimiga ta'siri ko'rsatilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается процесс формирования и эволюции права на миграцию во Франции. Анализируются положения Салической правды о переселении, институт церковного убежища, Нантский эдикт, декларации периода Французской революции, а также возникновение паспортной системы. Отдельное внимание уделено влиянию теории естественного права и идей космополитизма на развитие современного международного права.

ABSTRACT. This article explores the historical development and evolution of migration law in France. It examines the provisions of the Salic Law on migration, the institution of church asylum, the Edict of Nantes, the revolutionary declarations, and the emergence of the passport system. Special attention is given to the influence of natural law theory and cosmopolitanism on the foundations of modern international law and the recognition of freedom of movement as a fundamental human right.

Kalit so'zlar: migratsiya huquqi, Sali haqiqati, boshpana huquqi, Nant edikti, Fransuz inqilobi, harakatlanish erkinligi, tabiiy huquq, kosmopolitizm, pasport tizimi.

Ключевые слова: миграционное право, Салическая правда, право убежища, Нантский эдикт, Французская революция, свобода передвижения, естественное право, космополитизм, паспортная система.

Key words: migration law, salic law, right of asylum, edict of nantes, french revolution, freedom of movement, natural law, cosmopolitanism, passport system.

Migratsiya huquqi insoniyat tarixida chuqur il-dizlarga ega bo'lib, uning shakllanishi Rim imperiyasining tanazzuli va german qabilalarining Evropa hududlariga ko'chishi bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, Fransiya tarixida migratsiya va harakatlanish erkinligiga oid huquqiy institutlar alohida ahamiyat kasb etadi. Sali haqiqatidagi qoidalardan tortib, Nant edikti, Fransuz inqilobi, Fuqarolik kodeksi va tabiiy huquq nazariyalarigacha bo'lgan jarayonlar inson huquqlari evolyutsiyasini belgilab berdi. Shu tariqa migratsiya huquqi siyosiy, diniy va ijtimoiy omillar ta'sirida murakkab yo'lni bosib o'tgan.

Rim imperiyasining tanazzulga yuz tutishi oqibatida IV-V asrlarda varvarlar, ya'ni german qabilalari uning hududiga ko'chib o'tgan. Bu tarixda "xalqlarning buyuk ko'chishi" davri nomini olgan. Rimning eng boy provinsiyasi hisoblangan Galliya (hozirgi Fransiya) sharqdan germanlar, boshqa qismi esa, vestgotlar, burgundlar, frank va boshqa qabilalar tomonidan bosib olingan. Ushbu qabilalar orasida sali franklari ko'proq hududni bosib olgan.

Franklarning ilk huquqiy yodgorligi Sali haqiqati yoki Sali qonuni (*lot. Lex Salica*) VI asr boshida Xlodvig I hukmronligi davrida tuzilgan bo'lib, 65 bobdan iborat bo'lgan. Mazkur qonunlar to'plamining o'ziga xosligi shundaki, qadimiy noyob huquqiy hujjatlar orasida

birinchilardan bo'lib migratsiya huquqiga bag'ishlangan alohida bob ajratilgan. "Migratsiya to'g'risida"gi bobning 45-moddasiga binoan, biror shaxsning bir joydan ikkinchi joyga ko'chishida mahalliy aholi orasida loaqal bir kishi qabul qilishga qarshi chiqsa, u yerga ko'chib o'tish huquqiga ega bo'lmagan, ko'chib kelgan taqdirda ham, e'tirozchining arzi asosida mazkur shaxs sud orqali quvg'in qilingan.

Sali haqiqatida ushbu umumiy qoidalar bo'yicha istisno holatlar ham uchragan. Agar bir yilu bir kun davomida mahalliy aholidan hech kim ko'chib kelgan shaxsga e'tiroz bildirmasa, uning yerga bo'lgan huquqi qonun himoyasiga o'tgan. Qirol tomonidan berilgan yorliqqa ega migrantlarga esa mahalliy aholi tomonidan shikoyat yoki e'tiroz bildirish istisno tariqasida taqiqlangan. Ushbu toifadagi imtiyozli migrantlarga nisbatan norozilik bildirgan shaxsga 200 sol jarima solingan¹.

511-yilda migrantlarga boshpana huquqi Orlean kengashi tomonidan rasman ruxsat etilgan. Bu qoida diniy qadriyatlariga asoslangan bo'lib, faqatgina nasroniylar uchun tatbiq qilingan. Fransiyadagi aksariyat cherkovlarning darvozasiga maxsus "boshpana huquqi halqasi" ("Anneau du droit d'asile") o'rnatilgan bo'lib, zamonaviy qo'ng'iroq vazifasini o'tagan (1-rasm).

1 История государства и права зарубежных стран: В 2 ч. Ч. 1 / Под общ. ред. д. ю. н., проф. О.А.Жидкова и д. ю. н., проф. Н.А.Крашенинников. – 2-е изд., стер. – М.: Норма, 2004 г. – С.379.

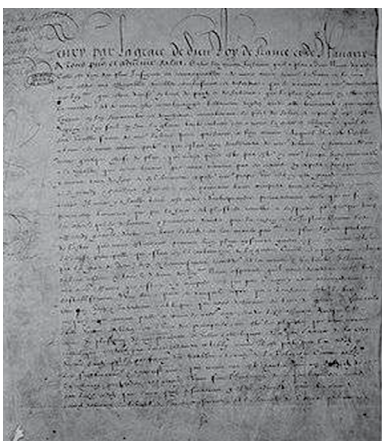

1-rasm. “Boshpana huquqi halqasi”. Parijdagi Bibi Maryam ibodatxonasi darvozasi, 1163—1257-yillar

XIII asrda Rim papalari Innokentiy III (lot. Innocentius III, 1161-1216) va Grigoriy IX (lot. Gregorius IX, 1170-1241) davrida yahudiy va bid'atchi (eretik) kabi migrantlar toifalari har qanday sharoitda ham boshpana olish huquqidan mahrum etilgan².

G'arb davlatlarida qattiq tartib va qonuniylik o'rnatilishi, nasroniylikni hokimiyat ishlariga aralashishining cheklanishi bilan cherkovning qochoqlarga boshpana berish huquqi deyarli qo'llanilmagan. Fransiyada 1539-yildagi Fransisk I farmoni va 1624-yildagi Angliyadagi qonun cherkovning boshpana huquqini uzil-kesil bekor qilgan. Italiyada esa 1850-yilga kelib, Sikkardi qonuni (ital. leggi Siccardi) cherkovning boshpana huquqiga to'la chek qo'yg'an.

1598-yil 13-aprelda fransuz qiroli, Burbonlar sulolasi vakili Genrix IV tomonidan Nant shahrida qabul qilingan edikt (farmon)³ Lyudovik XIV tomonidan 1685-yil 17-oktabrda bekor qilinishi bilan yuz minglab fransuz protestantlarining o'z mamlakatlardan quvg'in qilinishi⁴ Fransiya tarixida migratsiya huquqining siyosiy hamda diniy motivlarga ko'ra qo'pol buzilishiga olib kelgan eng mudhish voqealardan biri bo'lib qolgan (2-rasm).

2-rasm. Nant edikti

Insonning tabiiy huquqlari haqidagi g'oya o'sha davrning buyuk huquqshunos olimi, gollandiyalik davlat arbobi Gugo Grotsiy (lot. Hugo Grotius, 1583-1645) tomonidan ilgari su-

rilgan bo'lib, u tabiiy huquqqa asoslangan holda xalqaro huquqning ilk poydevorini qo'yishga muvaffaq bo'lgan.

Fransuz publitsisti, olimi va siyosiy arbobi Anri-Benjamin Konstan de Rebek (fr. Henri-Benjamin Constant de Rebecque, 1767-1830) erkinlikni shaxsiy va siyosiy turlarga ajratib, qadimgi davrlardan o'rta asrlargacha harakatlanish erkinligi siyosiy xususiyatga ega bo'lganligi, aslida esa shaxs erkinligi har qanday siyosatdan ustun turishi g'oyasini ilgari surgan⁵.

Migratsiya huquqining evolyutsiyasida o'rta asr Fransiyasi muhim rol o'ynagan. Xususan, fuqarolarning ustidan davlat nazoratini o'rnatish bo'yicha pasport atamasi ham aynan Fransiyada paydo bo'lganligi e'tiborni tortadi. Pasport — portdan chiqish yoki o'tish uchun hokimiyat vakillariga “ruxsatnoma”, ya'ni “pass” (fr. “pass”) taqdim etish talab etilgan. Fransuz qiroli Lyudovik XIV va uning evarasi Lyudovik XV hukmronligi davrida mamlakatda pasportlashtirish jadal rivojlangan. Fransiya davlati ushbu tendensiya tez orada boshqa yirik davlatlar bo'ylab tarqalib, XIX asr boshida butun Yevropa pasport bilan qamrab olingan.

Shu bilan birga, bir paytlari unutilgan “dunyo fuqaroligi” konsepsiyasi XVI asrdan boshlab diniy bo'lmagan yangicha shaklda qayta rivojlandi. Xususan, 1544-yilda fransuz faylasufi, tinchlikparvar olim Giyom Postel (fr. Guillaume Postel, 1510-1581) “kosmopolitizm” atamasini qayta kashf qilib, insonning butun yer uzra harakatlanishi huquq emas, balki cheksiz erkinlik bo'lishi g'oyasini ilgari surgan. Biroq migratsiya huquqining oliy darajasi — “dunyo fuqaroligi” haqidagi qarashlar shakllanib, kimyogarlar va masonlar kabi yashirin jamiyatlarida rivojlangan.

Fransua Volter (fr. François Voltaire, 1694-1778), Deni Didro (fr. Denis Diderot, 1713-1784), Charl-Lui de Monteske (fr. Charles-Louis de Montesquieu, 1689-1755) va boshqa fransuz ma'rifatparvarlari ham Yevropa qit'asidagi urushlardan charchagan xalqlarning erkinligi yo'lida dunyoda yagona fuqarolik g'oyasini targ'ib qilgan. Shuningdek, ularning inson huquqlarining tabiiy kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyalari 1789-yildagi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasida (fr. Déclaration des droits de l'homme et du citoyen) ham o'z ifodasini topgan.

2 Fatiha Cherfouh. La déchéance de l'asile religieux sous l'Ancien Régime. Revue historique de droit français et étranger (1922) 87, no3, 2009. — P.391-413.

3 Élie Benoit. Histoire de l'Édit de Nantes. — Delft: Adrien Beman, 1695. — 790 p.

4 Paul-André Rosental. Une histoire longue des migrations: Économie politique des migrations. La Découverte / “Regards croisés sur l'économie”, n°8, 2, 2010. — P. 76.

5 Демиденко Г.Г. История учений о праве и государстве. — Харьков: Право, 2008 г. — С. 254.

Jumladan, deklaratsiyada insonning tabiiy, ajralmas va muqaddas huquqlari tantanali bayon qilinib, odamlar erkin bo'lib tug'ilishi hamda huquqlarda tengligi mustahkamlangan.

Migratsiya huquqining asosiy tarkibiy qismini tashkil qiluvchi mamlakatni tark etish huquqi XVIII asrga qadar ham mavjud bo'lganligiga qaramay, Amerika deklaratsiyasi, Huquqlar to'g'risidagi Bill (U.S. Bill of Rights) va Fransiyaning 1789-yildagi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi kabi mashhur fundamental huquqiy hujjatlarda uchramaydi (3-rasm).

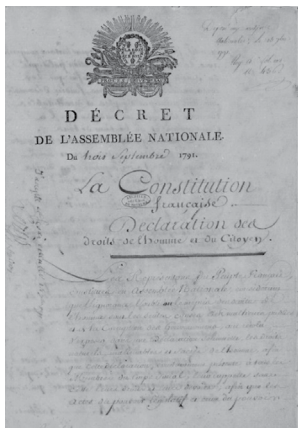
3-rasm. Fransiyaning 1789-yildagi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi

Fransiyaning 1789-yildagi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi mualliflari hisoblangan Jilber Lafayet, Onore Mirabo, Jan Jozef Mune, Adrien Dyupor insonni tabiatdan ajralmas va tabiiy huquqqa ega bo'lgan mavjudot sifatida ko'rib chiqqan. Deklaratsiyaning birinchi moddasiga binoan, odamlar erkin bo'lib tug'iladilar va erkin dirlar⁶. Aynan inson huquqlariga e'tiborsizlik deklaratsiya mualliflarining fikricha, hukumatning ijtimoiy ofati va illatlarining sabablari sanaladi.

Tabiiy huquq qatoriga erkinlik, mulkka egalik, xavfsizlik va zulmga qarshilik ko'rsatish huquqlari kiritilgan (2-modda)⁷. Ko'rinib turibdiki, insonning tabiiy huquqlari orasida birinchi o'rinda erkinlik va mulk tushunchalari joy olgan. Shu o'rinda Volterning "Erkinlik va mulk – tabiatning dod-faryodi" degan mashhur fikri deklaratsiyada o'z ifodasini topganligiga guvoh bo'lish mumkin. Erkinlik boshqa birovga zarar yetkazmasdan hamma narsani qila olishdan iboratligi (4-modda)⁸ keyinchalik ush-

bu tushunchaning mukammal ta'rifiga aylandi. Demak, harakatlanish erkinligi ham fransuzcha talqiniga ko'ra, boshqa birovga zarar yetkazmasdan bir joydan boshqa xohlagan joyga ko'chib yurishdir.

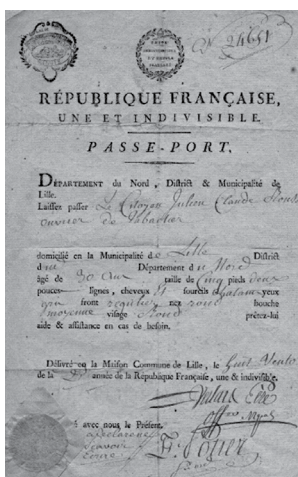
Biroq, 1791-yildagi Fransiya Konstitutsiyasida mamlakatni tark etish huquqi alohida e'tirof etilgan (4-rasm).

4-rasm. Fransiyaning 1791-yildagi Konstitutsiyasi

Fuqarolarning o'z mamlakatlariga qaytish huquqining e'tirof etilishi tarixda birinchi bo'lib 1789-yildagi Fransuz inqilobidan keyin, ya'ni 1790-yil 15-dekabrda qabul qilingan Gugenotlar to'g'risidagi qonunda o'z aksini topgan.

O'z navbatida, Fransuz inqilobi davrida mamlakat fuqarolarining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishlarini huquqiy jihatdan tartibga solish uchun muayyan hujjatlar amal qilgan. "Laissez-passer" nomi bilan mashhur pasport turi shular jumlasidandir. Bu kabi hujjat dunyo muzeylarida saqlanmoqda. Masalan, quyidagi pasport 1794-yil 26-fevralda shimoliy departament – Lillda Jyulen Klod Russelga berilgan bo'lib, Birinchi Fransuz Respublikasi pasporti sifatida tarixda muhrlangan (5-rasm).

5-rasm. Birinchi Fransuz Respublikasi pasporti, 1794-yil

Fransuz fuqaroligi Buyuk inqilobdan ham oldin mavjud bo'lgan bo'lsa ham, 1804-yilda Napoleonning mashhur "ijodi" – Fuqarolik kodeksida huquqiy jihatdan ilk marotaba mustahkamlangan.

XX asrda harakatlanish erkinligining mazmun-mohiyati haqida boshqacha tasavvur shakllangan. Uni insonning asosiy huquq va erkinliklari qatorida e'tirof etish va unga rioya qilish davlatlarning ichki ishlari-

6 Fransiya Respublikasi Konstitutsiyasi = Constitution de la Ve République / So'zboshi muallifi A.Saidov; Tarjimon L. Isoqov. – Toshkent: «O'zbekiston» NMIU, 2018-yil, 71-bet.

7 O'sha manba.

8 O'sha manba.

da hamda davlatlararo munosabatlarda odillik timsoliga aylangan. Masalan, I.A.Pokrovskiy ta'бири bilan aytganda, XIX-XX asrlarda yo'qolgan haqqoniy huquq g'oyasining izlanishi boshlanib, bu izlanishlar abadiy ko'milgan tabiiy huquqning qayta tirilishiga olib keldi. Darhaqiqat, harakatlanish erkinligi ibtidoiy jamoa tuzumida tabiat in'omi sifatida paydo bo'lib, quldorlik va feodalizmga to'la yakson qilinganligiga qaramay, so'nggi o'rta asrlarga kelib tabiiy huquq va erkinliklar sifatida qayta tiklandi.

Huquqiy davlat nazariyotchilari subyektiv va obyektiv huquqning o'zaro munosabatini, shaxs va davlat kabi huquqiy subyektlar tengligi, huquq va majburiyatlar nisbatini ko'rib chiqqan. Gessenning fikricha, fuqarolik maqomi shaxsning ommaviy huquq va majburiyatlaridan kelib chiqqan bo'lib, davlatda fuqaro yoki majburiyat va huquq subyektini bo'lish uchun shaxs, albatta, davlat huquqi bilan belgilanishi lozim, zero u o'zining huquqiy layoqatini huquqdan oladi⁹.

Yuqoridagi tarixiy jarayonlarga asoslanib, pasport tizimi kabi migratsiya huquqining ayrim institutlari aholi manfaatlaridan emas, balki davlatning moliyaviy va politsiyaviy ehtiyojlaridan ke-

lib chiqqan holda paydo bo'lgan va rivojlangan, degan xulosaga kelish mumkin.

Fransiyada migratsiya huquqining tarixi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Avvalo varvar qabilalari davrida Sali haqiqatida ko'chib kelish huquqi mahalliy aholi roziligiga asoslangan bo'lsa, o'rta asrlarda cherkovning boshpana huquqi ustuvor bo'lgan. Keyinchalik siyosiy va diniy sabablardan kelib chiqqan holda bu huquq cheklangan va hatto bekor qilingan. XVI–XVII asrlarda Nant edikti va uning bekor qilinishi Fransiyada diniy asosdagi ommaviy migratsiyaga turtki berdi. XVIII asr ma'rifatparvarlari insonning tabiiy huquqlari qatorida harakatlanish erkinligini nazariy asoslab berdilar. Fransuz inqilobi esa erkinlik va fuqarolik huquqlarini mustahkamlagan holda, birinchi bor mamlakatni tark etish va qaytish huquqini qonun darajasida e'tirof etdi. XIX–XX asrlarda pasport tizimining shakllanishi va huquqiy davlat nazariyalari migratsiya huquqini davlat nazorati bilan bog'ladi. Shu tariqa Fransiyada migratsiya huquqi ibtidoiy diniy va urfiy qoidalardan zamonaviy konstitutsiyaviy va xalqaro huquqiy normalargacha bosqichma-bosqich rivojlandi.

#

Светлана ЧЕБУРАНОВА,
декан юридического факультета Гродненский государственный
университет имени Янки Купалы (г. Гродно, Республики Беларусь),
кандидат юридических наук, доцент

Ирина БЕЛОВА,
доцент кафедры гражданского права и процесса Гродненский
государственный университет имени Янки Купалы
(г. Гродно, Республики Беларусь), кандидат юридических наук, доцент

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕРМИНОВ «РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ», «СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ» И «СОЦИАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ» В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ, РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: СРАВНИТЕЛЬНО- ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

АННОТАЦИЯ. В статье проведен сравнительный анализ научных точек зрения на определение терминов «ресоциализация», «социальная адаптация» и «социальная реабилитация» с позиции ученых в Республике Беларусь, Российской Федерации. Проведено исследование законов о пробации Российской Федерации и Республики Узбекистан в части использования понятий «пробация» и «социальная адаптация», а также изучено применение понятия «социальная реабилитация» в законодательстве Республики Беларусь. Сформулированы предложения по поводу включения широко применяемых терминов «ресоциализация», «социальная адаптация» и «социальная реабилитация» в действующее законодательство Республики Беларусь.

ANNOTATSIYA. Maqolada Belarus Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi olimlarining qarashlari asosida «qayta ijtimoiylashuv», «ijtimoiy moslashuv» va «ijtimoiy reabilitatsiya» atamalarining ta'rifiga oid ilmiy nuqtayi nazarlarning qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Shuningdek, «probatsiya» va «ijtimoiy moslashuv» tushunchalarining qo'llanilishi nuqtayi nazaridan Rossiya Federatsiyasi hamda O'zbekiston Respublikasining probatsiya to'g'risidagi qonunlari tahlil qilingan, shu bilan birga, Belarus Respublikasi qonunchiligida «ijtimoiy reabilitatsiya» tushunchasining qo'llanilishi o'rganilgan. Maqolada keng qo'llanilayotgan «qayta ijtimoiylashuv», «ijtimoiy moslashuv» va «ijtimoiy reabilitatsiya» atamalarini Belarus Respublikasining amaldagi qonunchiligiga kiritish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

ABSTRACT. The article provides a comparative analysis of scientific points of view on the definition of the terms "resocialization", "social adaptation" and "social rehabilitation" from the perspective of scientists in the Republic of Belarus and the Russian Federation. A study of the laws on probation of the Russian Federation and the Republic of Uzbekistan regarding the use of the concepts of "probation" and "social adaptation" has been conducted, as well as the application of the concept of "social rehabilitation" in the legislation of the Republic of Belarus. Proposals have been formulated regarding the inclusion of the widely used terms "resocialization", "social adaptation" and "social rehabilitation" in the current legislation of the Republic of Belarus.

Ключевые слова: пробация, ресоциализация, социальная адаптация, социальная реабилитация.

Kalit so'zlar: probatsiya, qayta ijtimoiylashuv, ijtimoiy moslashuv, ijtimoiy reabilitatsiya.

Key words: probation, resocialization, social adaptation, social rehabilitation.

Теоретико-прикладные исследования аспектов применения тех или иных терминов охватывают не только лингвистическое значение специальных понятий, но и их практическое использование. Теория определяет точность, однозначность и системность, а прикладной аспект обеспечивает унификацию терминов не только для профессиональной коммуникации ученых, но и для однозначного толкования и

применения в правоприменительной практике.

Применение терминов требует баланса между устойчивостью правовых понятий и необходимостью их адаптации к развитию науки и практики.

Ресоциализация осужденных является предметом исследования большого числа ученых как в Республике Беларусь, так и в Российской Федерации. Достаточно полно исследова-

ны вопросы, касающиеся «ресоциализации», однако еще не выработана единая позиция белорусских и российских ученых в определении данного понятия.

В одной из последних российских публикаций 2025 года, Катаев Д.В., достаточно подробно излагает генезис понятия «ресоциализация» в трудах российских ученых, отмечая, что «вопрос о соотношении социальной адаптации и ресоциализации породил три основные точки зрения среди исследователей. Согласно первой позиции, адаптация осужденных рассматривается как частный случай ресоциализации, отличающийся лишь масштабом. Вторая группа авторов утверждает, что социальная адаптация представляет собой более общее понятие, включающее в себя ресоциализацию. В то же время сторонники третьей точки зрения рассматривают ресоциализацию как этап социальной адаптации, связанный с интеграцией личности в новую социальную среду, усвоением ее норм, требований, ценностей и поведенческих установок»¹.

Все авторы сходятся во мнении, что возвращение осужденных в общество – это длительная работа, и большинство называет ее ресоциализацией. Так, Чигринец Е.А. в своей статье достаточно обоснованно делает вывод о том, что «ресоциализация – это процесс воздействия на осужденных и лиц, освобожденных из исправительных учреждений с целью устранения негативных последствий их изоляции и включения в позитивные социальные связи, начинающаяся с подготовки к освобождению в исправительном учреждении и продолжающаяся социальной адаптацией после него»².

Скиба А.П. также указывает на то, что необходимо рассматривать ресоциализацию лиц, как минимум на двух этапах: в процессе отбывания наказания и после освобождения³.

Встречаются и иные подходы в применении

терминологии. Например, белорусский исследователь Шаченок Д.А. использует термин «социальная адаптация осужденных» для обозначения деятельности в отношении осужденных как в рамках исправительных учреждений в период отбывания наказания, так и осуществляемую государственными органами после освобождения от наказания⁴.

Бесспорным и общепризнанным является тот факт, что достижение поставленных и реализуемых задач по возвращению осужденных к правопослушной и социально адаптированной в положительном ключе жизни, возможно только при осуществлении системных и последовательных действий как на уровне исправительных учреждений, так и органами и организациями, оказывающими помощь освобожденным в обустройстве их жизни в новых условиях.

Учитывая, что эти два этапа, не смотря на их взаимосвязь и взаимообусловленность, осуществляются различными органами и с использованием различных способов и норм, логически правильно использовать для их обозначения разные термины.

Как указывает в своей монографии белорусский ученый Бурый В.Е., под «ресоциализацией» понимается процесс, который осуществляется в местах лишения свободы, с целью исправления осужденных, возвращения к «самостоятельной самоуправляемой общепринятой социально-нормативной жизни в условиях свобод»⁵, а «под социальной адаптацией отбывших наказание в исправительном учреждении следует понимать комплекс правовых, экономических, организационных, социально-психологических и иных мер, осуществляемых в отношении лиц, освобожденных из мест лишения свободы, с целью приспособления к условиям социальной среды, защиты их прав и законных интересов»⁶.

Наиболее приемлемой и обоснованной яв-

1 Катаев Д. В. Ресоциализация осужденных в условиях современного социологического дискурса / Д. В. Катаев // Мир науки. Социология, филология, культурология. – 2025 г. – Т. 16. – № 2. – С. 4. – URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/03SCSK225.pdf>. (дата обращения: 30.01.2026 г.)

2 Чигринец Е.А. «Ресоциализация» осужденных к лишению свободы: вопросы многоаспектности термина // Научное обозрение. Педагогические науки. 2019 г. № 4-2. – С. 64-69. - URL: <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=2104> (дата обращения: 30.01.2026 г.)

3 Скиба А.П. Ресоциализация осужденных: некоторые теоретико-правовые аспекты // Уголовно-исполнительное право. 2023 г. Т. 18(1-4), № 4. С. 434-445. (С. 436-437)

4 Шаченок Д.А. Формирование понятия социальной адаптации осужденных // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для правоохранительных органов : междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 18-19 мая 2023 г.) : тез. докл. : [к 65-летию Акад. МВД Респ. Беларусь] / Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь ; редкол.: П. В. Гридюшко (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2023 г. – С. 297-298. (С. 298).

5 Бурый В.Е. Ресоциализация и социальная адаптация осужденных к лишению свободы [Электронный ресурс] : монография / В.Е. Бурый ; М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования Могилевский институт Министерства внутренних дел Республики Беларусь». – Могилев : Могилев.институт МВД, 2016 г. – С. 95. - URL: http://www.institutemvd.by/images/NIO/Resostializatsia_i_sotsialnaya_adaptatsia_osuzhdennih_k_lisheniю_svobodі.pdf. (дата обращения: 30.01.2026 г.)

6 Там же.

ляется точка зрения авторов, которые считают, что «ресоциализация» осужденных осуществляется в период отбывания наказания, а «социальная адаптация осужденных» – после освобождения от наказания, и тогда, нам представляется, более точным будет термин «социальная адаптация освобожденных».

В Республике Беларусь вопросы, связанные с ресоциализацией и социальной адаптацией освобожденных регулируются большим количеством нормативных правовых актов⁷.

Обращает на себя внимание тот факт, что нормативные правовые акты Республики Беларусь не используют термины «ресоциализация» и «социальная адаптация», а «Инструкция о порядке взаимодействия по вопросам трудовой и социальной реабилитации лиц, освобожденных из учреждений уголовно-исполнительной системы»⁸ устанавливает порядок «трудовой и социальной реабилитации лиц», как вытекает из названия и содержания Инструкции.

Таким образом, в нормативных правовых актах вместо термина «социальная адаптация» освобожденных, применяется «трудовая и социальная реабилитация».

В отличие от законодательства Республики Беларусь, в Российской Федерации на уровне Федерального закона от 6 февраля 2023 г. № 10-ФЗ «О пробации в Российской Федерации»⁹ (далее – Закон о пробации) в ст. 5 закреплены такие понятия как пробация и ее разновидности: исполнительная пробация, пенитенциарная пробация, постпенитенциарная пробация.

Согласно Закону о пробации, исполнительная и постпенитенциарная пробации направлены на оказание помощи лишь тем лицам, которые оказались в трудной жизненной ситуации. Пенитенциарная пробация применяется в отношении осужденных в учреждениях, исполняющих наказания в виде принудительных работ или лишения свободы.

Споры ученых о применяемых терминах и понятиях в Российской Федерации разрешены законодателем с 2023 года, так как в Законе о пробации закреплены понятия: «ресоциализация» (п.5 ст.5), «социальная адаптация» (п.6 ст.5) и «социальная реабилитация» (п.7 ст.5)¹⁰.

Российский законодатель принял точку зрения, согласно которой ресоциализация осуществляется в отношении лиц, отбывающих иные меры уголовно-правового характера, а также освобожденных из мест ограничения или лишения свободы.

Для обозначения комплекса мероприятий по содействию в трудовом и бытовом устройстве в Законе о пробации используется термин «социальная адаптация»¹¹.

Сравнительный анализ терминологии, закрепленной в белорусских и российских нормативных правовых актах, позволяет сделать следующие выводы:

В Российской Федерации Закон о пробации закрепил дефиниции «ресоциализация», «социальная адаптация» и «социальная реабилитация».

В Республике Беларусь термины «ресоциализация», «социальная адаптация» не толь-

7 Уголовно-исполнительным кодексом Республики Беларусь 11 января 2000 г. № 365-З (20 октября 2025 г. № 101-З), в частности ст. 7 «Исправление осужденных и его основные средства»;

Законом Республики Беларусь от 4 января 2014 г. № 122-З (в ред. от 30 декабря 2025 г. № 126-З) «Об основах деятельности по профилактике правонарушений» (ст. 19 «Основные профилактические мероприятия по предупреждению правонарушений, совершаемых гражданами, освобожденными из исправительных учреждений, исправительных учреждений открытого типа, арестных домов, а также гражданами, вернувшимися из специальных воспитательных учреждений»);

Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 14 апреля 2014 г. № 347 (в ред. от 24 марта 2025 г. №168) «О порядке организации и финансирования мероприятий по трудоустройству безработных из числа граждан, освобожденных из исправительных учреждений»;

Постановлением Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 15 января 2014 г. № 15 (в ред. от 17 апреля 2025 г. №132) «Об оказании помощи осужденным в трудоустройстве и бытовом устройстве»;

Постановлением Министерства труда и социальной защиты Республики Беларусь и Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 30 марта 2012 г. № 47/93 (в ред. от 24 апреля 2025 г. №33/142) «Об утверждении Инструкции о порядке взаимодействия органов по труду, занятости и социальной защите, территориальных центров социального обслуживания населения, территориальных органов внутренних дел и администраций исправительных учреждений по трудовой и социальной реабилитации лиц, освобожденных из учреждений уголовно-исполнительной системы».

8 Постановление Министерства труда и социальной защиты Республики Беларусь и Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 30 марта 2012 г. № 47/93 (в ред. от 24 апреля 2025 г. №33/142) «Об утверждении Инструкции о порядке взаимодействия органов по труду, занятости и социальной защите, территориальных центров социального обслуживания населения, территориальных органов внутренних дел и администраций исправительных учреждений по трудовой и социальной реабилитации лиц, освобожденных из учреждений уголовно-исполнительной системы»// ЭТАЛОН : информ.-поисковая система (дата обращения: 11.01.2026 г.)

9 Федеральный закон от 6 февраля 2023 г. № 10-ФЗ (в ред. Федеральных законов от 29.05.2024 г. № 108-ФЗ, от 23.07.2025 г. № 239-ФЗ) «О пробации в Российской Федерации».

10 Там же.

11 Там же.

ко не определены, но и не используются в действующих нормативных правовых актах. Что касается понятия «социальная реабилитация», то, как уже упоминалось выше, лишь в «Инструкции о порядке взаимодействия по вопросам трудовой и социальной реабилитации лиц, освобожденных из учреждений уголовно-исполнительной системы» используется термин «социальная реабилитация», но не закрепляется определение данного понятия. Формулировка названия данного акта позволяет сделать вывод о том, что в «социальную реабилитацию» не включается трудовая реабилитация. Содержание же мероприятий, если исключить трудовую реабилитацию, заключается в информировании освобождающихся и освободившихся лиц об алгоритме действий по получению социальной поддержки, а также в оказании «освобожденному гражданину психологической помощи, консультационных услуг, материальной, в том числе гуманитарной помощи (при наличии соответствующих ресурсов)» (п.3.3.) территориальными центрами социального обслуживания населения¹².

В Российской Федерации «социальная реабилитация» предусмотрена ст. 15 (в отношении осужденных, отбывающих наказания) и ст.22 (освободившихся из учреждений, исполняющих наказания в виде принудительных работ или лишения свободы) Закона о пробации и заключается в восстановлении и укреплении семейных и социальных связей.

Следовательно, можно утверждать, что и в Республике Беларусь и в Российской Федерации под термином «социальная реабилитация» понимается, в первую очередь, комплекс мероприятий по восстановлению утраченных социальных связей и навыков.

Субъектами, осуществляющими пробацию в Российской Федерации согласно ст.6 Закона о пробации, являются: органы исполнительной власти (федеральные и субъектов Российской Федерации); учреждения уголовно-исполнительной системы; государственные учреждения службы занятости населения; организации социального обслуживания. Участвовать в процедурах пробации во взаимодействии с субъектами пробации могут также органы

местного самоуправления религиозные и общественные объединения, общественные наблюдательные комиссии и т.п.

В Республике Беларусь подобная деятельность координируется и реализуется следующими субъектами: Министерством внутренних дел Республики Беларусь и его структурными подразделениями; местными исполнительными и распорядительными органами; органами по труду, занятости и социальной защите и иными субъектами (например, наблюдательными комиссиями, общественными объединениями, религиозными организациями).

Как видим, субъектный состав и перечень участников по «ресоциализации», «социальной адаптации» и «социальной реабилитации» в Российской Федерации и Республике Беларусь примерно одинаков.

Как верно отмечает российский ученый Скиба А.П. «Ресоциализация осужденных представляет собой межотраслевой правовой институт, который активно изучается в юридической литературе»¹³.

Межотраслевой характер рассматриваемой сферы обусловлен тем, что деятельность по «ресоциализации», «социальной адаптации» и «социальной реабилитации» осуществляется субъектами и участниками данного процесса в рамках норм уголовно-исполнительного и социального права.

Примечательным является и характер проводимых юридических исследований, которые в большей степени проводится специалистами и учеными, специализирующимися в сфере уголовно-исполнительного права. Научных публикаций по социальной адаптации освободившихся лиц с точки зрения социального права практически нет.

В Республике Узбекистан совершенно иначе определяется понятие пробации, и категория лиц, к которым она применима. Закон Республики Узбекистан от 07 августа 2024 г. № ЗРУ-938 «О пробации» в ст. 3 закрепляет понятие пробации¹⁴, однако, в отличие от Закона о пробации Российской Федерации, пробация не делится на разновидности, охватывает только осужденных и лиц, поставленных на пробационный учет.

В Законе о пробации Республики Узбекистан

12 Федеральный закон от 6 февраля 2023 г. № 10-ФЗ (в ред. Федеральных законов от 29.05.2024 г. № 108-ФЗ, от 23.07.2025 г. № 239-ФЗ) «О пробации в Российской Федерации»

13 Скиба А.П. Ресоциализация осужденных: некоторые теоретико-правовые аспекты // Уголовно-исполнительное право. 2023 г. Т. 18(1-4), № 4. С. 434-445. (С. 435).

14 Закон Республики Узбекистан от 07.08.2024 г. № ЗРУ-938 «О пробации» - URL: <https://lex.uz/docs/7050445>. (дата обращения 30.01.2026 г.)

не используются термины «ресоциализация» и «социальная реабилитация», закреплено лишь в ст. 46 понятие «социальной адаптации», под которой понимается «деятельность, направленная на становление лиц, находящихся под пробационным надзором, полноправными членами общества, посредством оказания им социальной, правовой, медицинской, психологической помощи, содействия в их образовании, профессиональном обучении и трудоустройстве»¹⁵.

Органы, осуществляющие пробацию: Служба пробации Департамента общественной безопасности Министерства внутренних дел Республики Узбекистан; органы исполнительной власти (Кабинет Министров Республики Узбекистан и органы на местах).

Закреплены в ст. 13 Закона о пробации Республики Узбекистан и субъекты, осуществляющие содействие пробационному надзору, к которым отнесены: органы по труду; органы здравоохранения и образования; общественные организации.

Субъектный состав органов в сфере пробации в Республике Узбекистан определен в соответствии с самим понятием пробации, а потому органы по труду не отнесены к субъектам, осуществляющим пробацию, как это сделано в Законе Российской Федерации.

Возможные участники пробационного надзора в Республике Узбекистан – это органы самоуправления граждан, негосударственные некоммерческие организации и граждане, которые могут быть допущены к надзору с согласия субъектов, его осуществляющих.

В Законе о пробации Российской Федерации предусмотрена возможность создания Центров пробации (некоммерческими, в том числе религиозными, организациями и общественными объединениями) для осуществления постпенитенциарной пробации, которая, как уже было указано выше, не предусматривается Законом о пробации Республики Узбекистан (однако, в узбекской юридической науке, данная терми-

нология вошла в научный оборот¹⁶).

В Республике Узбекистан в 2018 году было решено «на базе центров социальной адаптации лиц, освобожденных из мест лишения свободы и снятых с учета спецкомендатур, создать центры реабилитации и социальной адаптации лиц, освободившимся из мест лишения свободы»¹⁷, а Указом Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» (п. 16), была введена система предоставления «предварительного пакета социально-материальной помощи», которая дополнила ранее установленную систему помощи¹⁸.

Данные нормативные правовые акты не закрепили определения исследуемых нами терминов «социальная адаптация» и «социальная реабилитация».

В результате проведенного исследования можно сделать вывод о том, что в Республике Беларусь, Российской Федерации и Республике Узбекистан применяются разные подходы по применению и пониманию терминов «ресоциализация», «социальная адаптация» и «социальная реабилитация». В Российской Федерации и Республике Узбекистан, в отличие от Республики Беларусь, приняты Законы о пробации, которые имеют ряд отличий, связанных как с трактовкой самого термина «пробация», так и с перечнем мер и порядком проведения пробации. В Республике Узбекистан и Республике Беларусь, не смотря на их использование в действующих нормативных правовых актах, определения терминов «социальная адаптация» и «социальная реабилитация» не закреплены, также отсутствует термин «ресоциализация».

Рассмотренные теоретико-правовые вопросы требуют продолжения разработки концептуального подхода по принятию в Республике Беларусь Закона о пробации, а не только включения в действующее белорусское законодательство дефиниций широко применяемых терминов «ресоциализация», «социальная адаптация» и «социальная реабилитация».

#

15 Закон Республики Узбекистан от 07.08.2024 г. № ЗРУ-938 «О пробации». – URL: <https://lex.uz/docs/7050445>. (дата обращения 30.01.2026 г.)

16 Абдусамиева Дилрабо Абдувахоб кизи Превентивная функция постпенитенциарной ресоциализации // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук, 2024 г. № S/10 (4), – С.299-304 - URL: <https://file:///C:/Users/a-servis/Downloads/40-Abdusamiyeva+Dilrabo.pdf> (дата обращения 02.02.2026 г.)

17 Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 17.07.2018 г. № 543 (в ред. от 04.09.2023 г.) «О практических мерах по дальнейшему совершенствованию системы социально-бытового обеспечения и трудоустройства лиц, освободившихся из мест лишения свободы». - URL: <https://lex.uz/docs/3827084?ONDATE2=04.09.2023&action=compare> (дата обращения 30.01.2026 г.)

18 Указ Президента Республики Узбекистан от 28.01.2022 г. № УП-60 (в ред. от 08.08.2025 г.) «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы». - URL: <https://lex.uz/ru/docs/5841077> (дата обращения 30.01.2026 г.)

Shuhrat MUSTAFAYEV,
head of the center of the
Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan,
candidate of Legal Science

THE SPECIFIC THEORETICAL FEATURES AND PROBLEMS OF CIVIL-LAW LIABILITY FOR DAMAGE CAUSED TO REHABILITATED PERSONS

ABSTRACT. This article examines issues related to the characteristics of civil liability for harm caused to rehabilitated persons (individuals), as well as the grounds and conditions of such liability, including the role of the state as a subject of civil law in compensating for the damage caused.

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada reabilitatsiya qilingan shaxslarga yetkazilgan zarar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos xususiyatlari, bu turdagi javobgarlikning asoslari, shartlari, mexanizmlari, zararining undirilishida fuqarolik huquqining subyekti sifatida davlatning roli kabi masalalar tahlil qilingan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье исследуются вопросы, связанные с характеристикой гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный реабилитируемым лицам, а также основания и условия такой ответственности, включая роль государства в качестве субъекта гражданского права в возмещении нанесённого ущерба.

Key words: constitution, law, rehabilitation, personality, person, rights, state, protection, civil code, criminal procedure code, inquiry, investigation, prosecutor's office, court, sentence, detention, harm, honor, tort.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, qonun, reabilitatsiya, shaxs, inson, huquq, davlat, himoya, Fuqarolik kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi, surishtiruv, tergov, prokuratura, sud, hukm, qamoq, zarar, sha'n, delikt.

Ключевые слова: Конституция, закон, реабилитация, личность, человек, права, государство, защита, гражданский кодекс, уголовно-процессуальный кодекс, дознание, следствие, прокуратура, суд, приговор, заключения под стражу, вред, честь, деликт.

Wide-ranging reforms are being carried out in the Republic of Uzbekistan on the path of building a democratic, legal, humane, social, and secular state. The main purpose of these reforms is to protect the individual, his or her rights and legitimate interests, and to ensure their fulfilment.

According to article 7 of the "International covenant on civil and political rights", adopted by the United Nations General Assembly on 16 December 1966, "No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman, or degrading treatment or punishment".

Based on article 9, paragraph 5 of this covenant, "Anyone who has been the victim of unlawful arrest or detention shall have an enforceable right to compensation"¹.

According to article 14 of the covenant, "No one shall be liable to be tried or punished again for an offence for which he has already been finally convicted or **acquitted** in accordance with the law and penal procedure of each country".

According to article 26 of the Constitution

of the Republic of Uzbekistan, "The dignity and honor of a person are inviolable. Nothing may serve as grounds for their derogation. No one shall be subjected to torture, violence, or any other cruel, inhuman, or degrading treatment or punishment".

Article 27 of the Constitution likewise states: "No one may be arrested, detained, taken into custody, held in custody, or otherwise deprived of liberty except on the basis of law" or in paragraph 5 of article 55 stipulates that "Everyone has the right to compensation by the state for damages caused by unlawful decisions, actions, or inaction of state bodies or their officials"².

In the activities of pre-investigation bodies, inquiry, preliminary investigation, prosecution authorities, and courts, violations of the law and errors still occur in the process of criminal proceedings.

The issues of compensating the damage caused to rehabilitated persons and the civil liability for such damage are studied by two branches of law: civil law and criminal procedural law.

1 <https://lex.uz/>

2 <https://lex.uz/>

Among scholars, there exist three different approaches. The first group of theorists argue that legal relations concerning the recovery of material and moral damages caused by unlawful acts or omissions of officials responsible for conducting criminal proceedings (investigator, inquiry officer, prosecutor, judge) fall within the subject of study of civil law. The second group of scholars, however, consider these relations as a complex issue that pertains to multiple branches of law (constitutional, civil, administrative, housing, labour, pension, social security, and others). The third category of scholars believe that this issue belongs exclusively to the domain of criminal procedural law, which alone studies and resolves it.

Civilist scholars, for their part, argue that, similar to the institution of obligations arising from damage, this matter should also be considered a subject of civil law research. Civilists hold that these norms and the institution of compensation for damages must be examined within the sphere of civil law³.

In our view, when studying issues of civil liability for damages caused by unlawful actions of law enforcement bodies and courts, it is also possible to include within the scope of legal research the fields of civil procedural law and labour law.

This is because if such liability is not resolved or addressed within the framework of criminal procedural law, the person whose rights have been violated may seek restoration of their rights through civil procedural and labour legislation by applying to civil courts.

Civil liability for damages caused to rehabilitated persons constitutes one form of legal (judicial) liability.

This type of liability has the following distinctive features:

Firstly, civil liability for damages caused to a rehabilitated person is a measure of **property-related impact** aimed at restoring the victim's property (material) and personal non-property rights that existed prior to the unlawful act.

This type of liability has a proprietary character and represents a measure of compensation that may be provided either in monetary form

or in the form of property.

At the same time, if the damage extends to the victim's life, health, honour, dignity, or business reputation, then, at the victim's request, the offender may also incur proprietary liability for such harm⁴.

Secondly, this type of civil liability has a dispositive nature. A person who has suffered harm as a result of a wrongful act may demand the application of the liability measure or the amount established by law. Making such a demand is a **dispositive right** of the injured party (the creditor). However, he or she may also choose not to exercise this right. If, due to age, health, or other reasons (such as difficult financial circumstances), the injured party is unable to protect his or her rights and lawful interests, then, at his or her request, the prosecutor or a competent state administrative body may apply to the court.

Thirdly, this type of civil liability is a mechanism that provides the opportunity to fully or partially eliminate the damage suffered by the victim.

The person whose rights have been violated, i.e., the victim, has the possibility to recover the expenses incurred or to be incurred in order to restore the violated rights, the loss or damage to his property, i.e., the actual damage, as well as the income that he could have received under ordinary civil turnover conditions had his rights not been violated, but which he failed to obtain (for example, if he was unlawfully subjected to criminal liability and a preventive measure of detention was applied, preventing him from engaging in professional activity and thus depriving him of his monthly income), i.e., the lost profit.

Fourthly, civil liability has the character of compensation, meaning it aims to restore the injured party, through the actions of the offender, to his or her previous property condition or social status (for example, reinstatement at work, and so on).

Fifthly, this type of liability also has an educational and preventive significance, as it creates in the offender (for example, an investigator, inquirer, prosecutor, other law enforcement officials, or a judge) a sense of responsibility, serves to prevent violations of the law (offences), and functions as a means of prophylaxis.

3 <https://kalinovsky-k.narod.ru/b/podopri/2-3.htm> (ko'rilgan vaqt: 20.04.2025-y. soat 19:14.)

4 Гражданское право. Учебник, Под редакцией д.ю.н., проф. Ю. К. Толстого, д.ю.н. проф. А.П.Сергеева., Москва 2001 г., л.4.

Sixthly, civil liability is applied not only to the direct offender but also to the state, with damages being recovered from the state. This is stipulated in Article 991 of the Civil Code, which provides that damages caused by unlawful actions of the bodies conducting pre-investigation inquiries, inquiry officers, preliminary investigators, prosecution authorities, and the court shall be compensated in full by the state. The issue of holding the officials mentioned above personally liable for covering the damage may be imposed on them by a court decision.

Seventhly, even if the offender is among the subjects mentioned above, regardless of their fault, the damage inflicted on the citizen shall be compensated in full by the state. In this case, the state participates as a subject of civil liability.

According to the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, civil liability is the legal consequence arising from the violation of civil rights, which includes measures aimed at restoring the violated rights and compensating for the damage caused.

For the application of civil liability measures for damage caused by unlawful actions of law enforcement bodies and the court, there must also be sufficient grounds and conditions.

The issue of the grounds and conditions of civil liability is considered one of the debated topics in civil law literature. The concepts of "grounds" and "conditions" are sometimes used as synonymous terms, but there is a distinction between them.

Russian scholars V.T. Smirnov and A.A. Sobchak defined these concepts as follows: the "**ground**" is a factor that gives rise to a particular phenomenon, serving as its basis (foundation) and determining its nature. The "**conditions**" are the characteristics inherent to the ground, without which the given phenomenon cannot occur. Based on these definitions, the ground of civil liability is recognized as **the violation of law**, while the conditions are the attributes that make a person liable for such violation⁵.

The **grounds and conditions (the elements of liability)** of civil liability consist of the following:

a) the existence of damage;

b) unlawful conduct;

c) a causal link between the unlawful conduct and the damage;

d) the presence of the offender's fault.

Civil liability arises only when all of these conditions are fully present, unless otherwise provided by law. This general rule applies in the absence of special provisions.

In civil law relations, damage may result from the breach of contractual obligations. The non-performance or improper performance of an obligation gives rise to the debtor's civil liability.

In the absence of contractual relations, a person may still suffer harm as a result of the violation of their absolute rights (such as restriction of the right to live freely, harm to health, deprivation of the right to work, etc.). Such liability in civil law is referred to as liability arising from tort obligations.

Harm caused to rehabilitated persons also gives rise to tort obligations and liability.

Thus, tort liability arises not from contractual relations, but from the violation of the victim's rights, freedoms, and lawful interests.

The wrongdoer is referred to as the debtor or liable party, while the person whose right has been violated is referred to as the victim or claimant.

Delict (Latin *delictum* – "offense, violation of the law, fault") – refers specifically to a fault (civil, administrative, or disciplinary offense). The term *delict* itself is not used in the legislation of Uzbekistan; however, in civil law, delict liability arises when one person, as a result of a civil offense, causes property damage to another person⁶.

Obligations arising from the infliction of damage are considered among the oldest types of obligations. As early as the period of Roman law, they were referred to as *delict obligations* (from the Latin *delictum* – meaning "offense")⁷.

Delict obligations belong to the category of non-contractual obligations. Non-contractual obligations are a broader concept, as they include not only delict obligations but also other types of obligations.

5 Гражданское право. 1 том, Учебник, под ред. доктора юридических наук, профессора А.П.Сергеева Велби-2008 г. С. 963.

6 Гражданское право. 1 том, Учебник, под ред. доктора юридических наук, профессора А.П.Сергеева Велби-2008 г. –С. 963.

7 Гражданское право. 3 том, Учебник, под ред. доктора юридических наук, профессора А.П.Сергеева Москва-2019 г. –С. 5.

The legal norms concerning delict obligations have a **strictly imperative character**. They exclude the will and discretion of the parties in determining the conditions for the emergence of the obligation and the extent of compensation for damages. In other words, the parties do not enter into contractual relations beforehand regarding the conditions for compensation of damages resulting from the non-performance of these obligations.

From the above, the following conclusions can be drawn:

1. The honor, rights, and freedoms of an individual are considered the highest value. Any encroachment upon them, as well as any material or moral damage resulting from such an encroachment, must be fully remedied through the mech-

anisms of civil legal liability. Otherwise, damage caused by an unlawful act, decision, or omission of a law enforcement body or court, if not compensated, creates a sense of dissatisfaction in the individual toward society and the state.

2. Civil legal liability for damage caused to rehabilitated persons gives rise to delict obligations.

3. For damage caused to an individual as a result of an unlawful act or decision of a law enforcement body or court, the state, as an independent subject of civil law, bears joint (solidary) liability.

4. This type of liability should become not only a subject of study in the fields of criminal procedure or civil law, but also in civil procedure and labor law.

.....

_____

Ibragimjon MAXMUDOV,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

PROKURATURA ORGANLARI XODIMLARINING KOMPETENSIYALARINI BAHOLASHDA RAQAMLASHTIRISH TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH IMKONIYATLARI

ANNOTATSIYA. Prokurorlik kompetensiyalarini baholashda Assessment markazi uslubini qo'llash imkoniyatlari va kompetentlikni baholash darajalari raqamlashtirish texnologiyasi sifatida bayon etib o'tiladi. Bunda besh daraja asosida kompetentlikni baholash texnologik ko'rinishga ega va uni masofaviy o'tkazish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

АННОТАЦИЯ. В статье метод Ассесмент Центра и уровни оценки компетентности рассматриваются как возможность внедрения цифровых технологий. При этом, рассматриваются возможности внедрения оценки компетентности на пяти уровнях и проведение дистанционной оценки компетенций.

ABSTRACT. The article examines the Assessment Center method and competence assessment levels as an opportunity to implement digital technologies. At the same time, the possibilities of implementing competence assessment at five levels and conducting remote competence assessment are considered.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, kompetensiyalar modeli, baholash, raqamlashtirish, texnologiya.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, модель компетенций, оценка, цифровизация, технология.

Key words: competence, competence, competence model, assessment, digitalization, technology.

Prokuratura organlari xodimlarining kompetensiyalarini baholashga oid ma'lumotlar va xulosalar O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasida va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi hamda tahsil oluvchi rahbar kadrlar bilan o'tkazilgan tadqiqotlarga asoslanadi. Olingan natijalar tahlili asosida O'zbekistonda davlat xizmati sohasidagi rahbarlarning boshqaruv samaradorligini ta'minlovchi quyidagi kompetensiyalar ro'yxati aniqlandi.

1. Kasbga, xizmatga sadoqat – vatanparvarlik, mas'uliyat, burchga sadoqat, xalqqa xizmat qilish ishtiyoqi, xizmat pillapoyalarida o'sishga intilish.

2. Shaxsning liderlik salohiyati – boshqalarni motivasiya qilish, mustaqil qaror qabul qilish, kommunikativlik, ishontirish qobiliyati.

3. Boshqaruv professionalizmi – maqsad qo'ya olish, vaziyatni tahlil qilish, qaror qabul qilish, maqsadga erishish yo'lida ishlarni tashkil qilish, nazoratni amalga oshirish.

4. Tizimli fikrlash – vaziyatni tahlil qilish qobiliyati, tizim komponentlari o'rtasidagi aloqani topish, global muhitni tasavvur eta olish, tafakkurning moslashuvchanligi.

5. O'zgarishlarga moslashuvchanlik – favqulodda vaziyatlarda jamoani boshqarish, stress holatida o'zini yo'qotmaslik, bardoshlilik, og'ir va o'zgaruvchan vaziyatlarda ish unumdorligini tushirmaslik¹.

Sanab o'tilgan kompetensiyalar davlat xizmatining barcha soha rahbarlari uchun umumiy hisoblanib, bu kompetensiyalarni "bazaviy" deb atash mumkin. Shu qatorda maxsus tadqiqotlar asosida bugungi kunda davlat xizmati xodimlariga qo'yilayotgan vazifalardan kelib chiqqan holda spetsifik kompetensiyalar ham aniqlandiki, bular asosida turli sohalarda kadrlar zaxirasini shakllantirishda hamda yosh mutaxassislarining boshqaruvga moyilligini baholash uchun imkoniyat yaratilmoqda². Xususan, Huquqni muhofaza qilish akademiyasida rahbarlik kurslarida tahsil olayotgan tinglovchilar orasida prokurorlik faoliyati xususiyatlarini o'rganish bo'yicha tadqiqot o'tkazildi. Natijada hudud prokurori uchun zarur bo'lgan sifatlarni 7 ballik maksimal baholash mezonini bilan taklif etilgan so'rovnomani 20 ga yaqin hududlarda ishlash tajribasiga ega bo'lgan prokurorlar baholab chiqishdi. SPSS statistik dasturi asosida qayta ishlangan ma'lumotlar mavjud malakalar ro'yxatini faktorlarga ajratish

1 O. Maxkamov va boshq. Zamonaviy rahbar kadrlarni tanlash va ularning kompetensiyalarini aniqlash. Amaliy qo'llanma. T. –2020-yil, 63-bet.

2 McClelland D.C. Testing for competence rather than intelligence // American Psychologist. 1973. № 2. P. 1–14.

imkonini berdi³. Ushbu faktorlar esa keyinchalik kompetensiyalar shakliga o'girildi va natijada yuqorida ta'kidlab o'tilgan 5 ta bazaviy kompetensiyaga qo'shimcha ravishda yana uchta kasbiy kompetensiya qo'shildi.

6. Huquqiy va ma'muriy kompetentlik

O'zi ishlayotgan soha va qo'shni sohalar bo'yicha chiqadigan barcha yangilik va o'zgarishlarni bilib turishi. Qabul qilinadigan qarorlarning huquqiy asoslanganligi, har bir o'zgaruvchan vaziyatda huquqiy jihatdan xavfli signallarni darhol payqab olish va shunga mos javobni tanlay olish.

7. Katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlay olish kompetensiyasi

Boshqaruv bir nechta darajalarda o'tar ekan, rahbar doimo uzluksiz axborot oqimi ichida faoliyat yuritadi. Xususan, prokuror faoliyati nuqtayi nazaridan tahlil qilsak, u bir paytning o'zida ham vaziyatni boshqarishi va mavjud holatni qonuniy namunalar bilan solishtirib borishi kerak. Bundan tashqari, qonunchilik sohasidagi axborotning doimo yangilanib va takomillashib borishi prokurordan kuchli operativ xotirani, vaziyatga mos keluvchi va qonun normalariga mos qaror qabul qilishni talab qiladi hamda ushbu malakani prokuror faoliyatidagi muhim kompetensiya sifatida e'tirof etish mumkin.

8. Qaror ijrosini ta'minlash

Ushbu kompetensiya barcha rahbarlarga xos bo'lsa-da, lekin prokuror faoliyatida u alohida ahamiyat kasb etadi. Gap shundaki, nazoratdagi vazifaning oxirgi nuqtasi aynan rahbar zimmasiga yuklatiladi va qarorni oxiriga yetkazish aynan undan talab qilinadi.

Prokuratura sohasidagi rahbar kadrlar faoliyatini o'rganish asosida aniqlangan kompetensiyalar shu tizimda biron lavozimga mos nomzodni aniqlashga, shunday ma'lumotlarga tayanib rahbarlikka kadrlar zaxirasini yaratishga hamda ularni rivojlantirib borishga xizmat qiladi.

Kasbiy kompetensiya ma'lum bir harakatlar-da, faoliyat operatsiyalarida namoyon bo'ladi⁴. Ya'ni, har qanday kompetensiya bilan birga unga mos kasbiy operatsiyalar ham ifodalanishi lozim⁵. Kompetensiyalarning shakllanganligi va ularning

amalda namoyon bo'lishini ifodalash maqsadida yaratilgan jadval "kompetensiyalar modeli" deb ataladi. Kompetensiyalar modelida kompetensiya, uni baholash mezonlari va kompetensiyaning shakllanganlik darajasini aniqlash metodlari aks etadi.

Bugungi kunda biron soha mutaxassisi yoki rahbarining kompetensiyalari shakllanganlik darajasini aniqlovchi mukammal uslub Assessment markaz texnologiyasi bo'lib, ushbu vosita amaliyotga keng joriy etilmoqda. Assessment markazi uslubi mutlaqo kompetensiyalar modeliga asoslangan tartibda ishlaydi va u orqali baholash jarayoni bir nechta ekspertlarning ishtirokida ta'minlanadi⁶.

Yuqorida bildirilgan fikrlar mutaxassis yoki rahbarlarni baholashning eng zamonaviy uslubi Assessment markazi texnologiyasi haqida edi. Lekin, bugungi kunda kasbiy yoki lavozim kompetensiyalarini faqatgina baholash emas, balki ularni maxsus tashkil etilgan treninglar orqali rivojlantirish usullari ham keng joriy etilmoqdaki, kompetensiyalar modeliga asoslangan faoliyatni yanada kengroq qamrab oladigan ta'lim texnologiyasi – "Assessment va rivojlantirish markazi" usuli ham joriy etilmoqda.

Prokuratura organlari xodimlari kompetensiyalarini guruhlash natijalari

Har bir kompetensiya 5 darajada namoyon bo'lishi mumkin.

1. **None (mavjud emas/ past daraja)** nomzod bu kompetensiyani bilmaydi va ushbu kompetensiya unda yo'q.
2. **Basic (tayanch daraja)** – nomzod ushbu kompetensiyalar haqida ma'lumot va tasavvurga ega va uni amalda qo'llashga harakat qilmoqda.
3. **Moderate (o'rta daraja)** – nomzod ushbu kompetensiyalar haqida ma'lumot va tasavvurga ega va amalda uni ko'rsata oladi.
4. **Deep (takomillashgan daraja)** – nomzod ushbu kompetensiyalarni mohirona namoyish etadi.
5. **Ekspert (ekspert darajasi)** – nomzod na faqat bu kompetensiyani bekamu ko'st amalda qo'llay oladi, balki boshqalarga ham o'rgatib "yetakchilik" qiladi.

3 Maxmudov I.I. Prokuratura organlari rahbar kadrlarini baholash va psixologik xususiyatlarini o'rganish uslublarini joriy etish. T., "Adad plyus", 2020-yil, 52-bet.

4 Спенсер Лайл М., Спенсер Сайн М. Компетенции на работе. – М.: HIPPO, 2005 г. – С. 304.

5 Boyatzis R. The competent manager. N.Y.: Wiley, 1982.

6 Кляйнман М. Ассесмент-центр. Современные технологии оценки персонала. Харьков: Гуманитарный центр, 2004 г.

Kompetensiyani ushbu darajalarga ajratish tufayli baholangan shaxsning bilimi qaysi darajada ekanligini va uni rivojlantirish kerakligini tushunish mumkin⁷.

Quyida misol sifatida prokurorlikka xos bo'lgan kompetensiyaning tavsifini alohida ko'rib chiqamiz va ushbu kompetensiyaning tegishli darajalari namoyish qilib o'tiladi.

“Boshqaruv mahorati” kompetensiyasi

Izoh. Vaziyatni tahlil qilish, qaror qabul qilish, maqsad qo'yish, natijaga erishish yo'lida faoliyatni tashkillashtirish, xodimlarni motivasiyalash va xodimlarni nazorat qilish bo'yicha bilimlarga ega bo'lish va samarali uslub, vositalarni qo'llay olish.

Kompetensiyaning darajalari				
None (mavjud emas/ past daraja)	Basic (tayanch daraja)	Moderate (o'rta daraja)	Deep (takomillashgan daraja)	Ekspert (ekspert darajasi)
<p>1. Jarayonni boshqarishdan ko'ra topshiriq va majburiyatlarni bajarishni afzal ko'radi.</p> <p>2. Boshqalarga majburiyat – javobgarlikni yuklashdan ko'ra qo'shimcha ishlarni olishni afzal ko'radi.</p> <p>3. Ishni xodimlarga bermasdan, uni o'zi mustaqil va sifatli bajarishga harakat qiladi.</p>	<p>1. Ishning aniq yo'nalishini belgilaydi va uni bosqichma-bosqich yo'naltiradi. Odamlarga ulardan nima kutilayotganini aniq tushunishlariga yordam beradi.</p> <p>2. Boshqalarning ishonchini qozonadi, ularga o'z vazifalarini bajarishga to'liq tayyorlik hissi beradi.</p> <p>3. Qaror qabul qilishda barchaning fikrini eshitadi.</p> <p>4. Shaxsiy ish va rivojlanish haqida o'z taxminlarini sinab ko'rish uchun boshqalarning fikr-mulohazalarini tinglaydi.</p>	<p>1. Boshqalarga yangi ko'nikma va qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatini beradi, shuningdek, murabbiy vazifasini bajaradi.</p> <p>2. Qo'llab-quvvatlovchi ishchan muhitni yaratishga intiladi: ish samaradorligini oshirish uchun zarur resurslarni beradi va to'siqlarni bartaraf etadi.</p> <p>3. Jamoa ahilligini va uzoq muddatli samaradorlikni rivojlantirish uchun barqarorlik muhitini saqlaydi.</p>	<p>1. Xulq-atvori bilan namuna bo'la oladi.</p> <p>2. Yaxshi natija va yaxshilanishi kerak bo'lgan jarayon haqida o'z vaqtida va aniq javob beradi.</p> <p>3. Odamlarga muammolarni qanday yengish mumkinligi to'g'risida o'ylab ko'rishlariga yordam beradi</p> <p>4. Xodimlarning fikr-mulohazalariga e'tiborli va ulardan o'z ishida foydalanadi.</p>	<p>1. Jamoa bilan aloqada bo'lish va maqsadlarga erishish uchun xodimlarni qo'llab-quvvatlash juda muhim.</p> <p>2. O'z vakolatlarini xodimlarga topshiradi va boshqalarga ularning professionalligi va potensialini rivojlantirishga yordam beradigan imkoniyatlarni yaratadi.</p> <p>3. Ish joyidagi hamkasblar uchun imkoniyatlar tengsizligini aniqlaydi va ularni bartaraf etishga intiladi.</p> <p>4. Xodimlarni ilhomlantiradi va boshqalarga qiyinchiliklarni yengib o'tish va maqsadlarga erishishda yordam beradi.</p> <p>5. Jamoa ruhini va jamoa g'ururini himoya qiladi va rivojlantiradi.</p>

“Tizimli fikrlash” kompetensiyasi

Izoh. Vaziyatni yaxlit va tarkibiy qismlari bilan birga ko'rish; mavjud aloqalarni aniqlashtirish qobiliyati; hodisa tarkibida muhim jihatni ajrata olish; ma'lumotni to'plash va katta hajmdagi ma'lumotlarni tartiblay olish qobiliyati.

7 Морозова Г.Б. Концепция компетентности в практике профессионального отбора. М. : Норма, 2000 г.

Kompetensiyaning darajalari				
None (mavjud emas/ past daraja)	Basic (tayanch daraja)	Moderate (o'rta daraja)	Deep (takomillashgan daraja)	Ekspert (ekspert darajasi)
<p>1. Ishda faqat uning lavozimiga yuklatilgan funktsiya va vazifalarni bajaradi (lavozim ko'rsatmalariga muvofiq).</p> <p>2. Har bir bo'lim faqat o'z faoliyati uchun va ishning muayyan qismi uchun javobgardir, deb biladi.</p> <p>3. Har bir ish o'z standartlariga ega-ligi va faqat kompaniyaning umumiy standartlari bilan bog'liqligiga ishonadi.</p>	<p>1. Tashkilot ichida-gi jarayonlarni tushunadi va kelishilgan standartlarga muvofiq ishlaydi.</p> <p>2. Ayni paytdagi ish va o'tgan ish o'rta-sidagi o'xshashlikni topa oladi.</p> <p>3. Bo'limni bitta va-zifani bajaradigan xodimlarning butun tizimi sifatida ko'ra-di. Xodimlarning roli va majburiyatla-ri bir-biriga bog'liq degan fikrda.</p>	<p>1. O'zining ishi va tashkilotning umumiy strategiyalari, maq-sadlari o'rtasidagi munosabatni tushu-nadi.</p> <p>2. Ishda yoki bo'lim-da paydo bo'lgan eh-tiyojlarni tashkilot-ning uzoq muddatli va kengroq ehtiyojlari bilan qiyoslaydi.</p> <p>3. O'zining bilimi yoki o'tmish tajriba-sidan foydalanadi, ularni yangi paydo bo'lgan muammolar-ga qo'llaydi. Mavjud bilimlarni yangi vaziyatga moslashtirishi mumkin.</p>	<p>1. Tashkilotning uzoq muddatli strategiya-lari va maqsadlariga rioya qilishini ta'min-lash uchun bo'limning o'z maqsad va vazifa-larini doimiy ravishda qayta ko'rib chiqadi. Agar bunday bo'lma-sa, o'zgartirishlar ki-ritiladi.</p> <p>2. Murakkab g'oyalar, muammolar va vaziyatlarni aniq va tushu-narli bayon qiladi va tashkilotning yanada keng maqsadlari bilan bog'lab qaraydi.</p> <p>3. Madaniy xilma-xil-lik masalalarini strategik rejalashti-rishga kiritadi.</p>	<p>1. Hozirgi kunda qi-yin va kam ma'lum bo'lgan qarorlarni qabul qilishni ta-lab qilsa ham, uzoq muddatli maqsad-larni yaxshiroq ba-jarish uchun bilim yoki yo'nalish ishini muvofiqlashtiradi.</p> <p>2. Yangi tushuncha-lar yoki usullarni ya-ratish uchun komp-leks tahlil yordami-da yangi yondashuv-larni sinash va ixtiro qiladi.</p>

Xulosa. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib shuni ta'kidlash mumkinki, prokuratura soha-sida faoliyat olib borayotgan rahbarning kompetensiyalari modeli 8 ta kompetensiyani o'z ichiga oladi, ularning har biri 5 ta darajaga ega va bular asosida xodim yoki nomzodni baholash mumkin. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kompetensiyalar qancha ko'p bo'lsa, modelning o'zi, kompetensiyalarni baho-lash va tahlil qilish usullari shunchalik murakkablashadi. Kompetentlikni baholashning bunday shakli-ni taklif qilish orqali kompetensiyalarni masofaviy baholash, kompetentlikning shakllanganlik holatini aniq belgilash imkoniyati paydo bo'ladi. Chunki har bir baholovchiga tushunarli va aniq mezonlarning mavjudligi baholash jarayonini raqamlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Baxodirjon NURIDINOV,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA MALAKA OSHIRISH KURSLARINING O'QUV DASTURLARINI ISHLAB CHIQISH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Maqolada malaka oshirish kurslari uchun o'quv dasturlarini ishlab chiqishda kompetensiyaviy yondashuvning zarurligi, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv dasturlarini ishlab chiqish bosqichlari, o'quv dasturi tuzilmasi, mazkur o'quv dasturlarining o'ziga xos xususiyatlari, an'anaviy o'quv dasturlaridan farqli va afzallik tomonlari, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv dasturlarini ishlab chiqishga qo'yiladigan talablar bayon qilingan va tegishli xulosalar berilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье изложены необходимость применения компетентностного подхода при разработке учебных программ для курсов повышения квалификации, этапы разработки учебных программ на основе компетентностного подхода, структура учебной программы, специфические особенности данных учебных программ, их отличия и преимущества по сравнению с традиционными учебными программами, а также требования, предъявляемые к разработке учебных программ на основе компетентностного подхода, и представлены соответствующие выводы.

ABSTRACT. The article discusses the necessity of applying a competency-based approach in the development of curricula for professional development courses, the stages of developing curricula based on the competency-based approach, the structure of the curriculum, the specific features of such curricula, their differences and advantages compared to traditional curricula, as well as the requirements for developing competency-based curricula, and presents relevant conclusions.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, kompetensiya, kompetentlik, malaka oshirish, tinglovchilar, erishiladigan natijalar, o'quv moduli, o'quv dasturlari, baholash mezonlari.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенция, компетентность, повышение квалификации, слушатели, достигаемые результаты, учебный модуль, учебные программы, критерии оценивания.

Key words: competency-based approach, competence, competency, professional development, learners, learning outcomes, training module, curricula, assessment criteria.

Ta'lim-tarbiya jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida loyihalash, tashkil etish, amalga oshirish, uni boshqarish va rivojlantirishning ilmiy asoslangan tizimini yaratish dolzarb pedagogik masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda jahon miqyosida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish bo'yicha ta'lim standartlari, malaka talablari hamda o'quv dasturlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqish va amalga oshirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining mazmun-mohiyatini o'rganish va tahlil qilish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, rivojlantirish va diagnostika qilish masalalari vatanimiz olimlari Q.M.Abdullayeva, N.A.Muslimov, Sh.S.Sharipov, M.B.Urazova, O.A.Qo'ysinov, N.N.Karimova, K.T.Umataliyeva va boshqalar, xorijiy mamlakat olimlaridan V.I.Baydenko, A.A.Verbitskiy, N.A.Grishina, E.F.Zeer, I.A.Zimnyaya, N.V.Kuzmina, A.I.Kuleshova, O.I.Okulovskiy, O.N.Oleynikova, A.V.Xutorskiy, R.Boyasis, K.Kameron, R.Kuinn, R.Marr, Dj.Raven, S.Uiddet va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq qilingan.

Kompetensiya so'zining lug'aviy ma'nosi "compe-

tens" (lotincha) vakolat, biron-bir tashkilot, muassasa yoki shaxsning vakolatlar doirasi ("vakolatli organ", "bu mening vakolatimga kirmaydi") ma'nosini anglatadi. Kompetensiya so'zining yana bir ma'nosi – kompetentlilik (layoqatlilik), ya'ni o'z kasbiy faoliyati doirasida biron-bir funksiyani bajarish uchun yetarli bilim va tajribalarga egalik (kompetentli advokat, kompetentli xodim). Kompetensiya tushunchasi turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan bo'lib, quyida ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

O.A.Qo'ysinovning fikricha, kompetensiya o'z bilimlarini tinmay boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, shu kun va davr talablarini his etishni, yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, o'z amaliy faoliyatida qo'llashni talab qiladi. Kompetensiya egasi bo'lgan mutaxassis muammolarni yechishda o'zi o'zlashtirib olgan, aynan shu sharoitga mos metod va usullardan foydalanishni yaxshi bilishi, hozirgi vaziyatga munosib bo'lgan metodlarni tanlab olib qo'llashi, to'g'ri kelmaydiganlarini rad etishi, masalaga tanqidiy ko'z bilan qarashi kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi¹.

I.P.Medinseva o'zining ilmiy maqolasida kompetensiya – muayyan faoliyat sohasida muammo-

1 Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari. Ped. fan. dokt. ... diss. – T., 2019-yil, 318-bet.

larni hal etish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va me'yoriy qadriyatlar majmui, deya ta'rif beradi².

Buyuk britaniyalik olim K.Teytliga ko'ra, kompetensiya – bevosita kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladigan, mehnat funksiyalarini bajarish uchun bilim va ko'nikmalarni qo'llash imkonini beradigan inson qobiliyati³.

Estoniyalik olimlar Sigrud Aruvyali, Xeli Kaldas va boshqalarning fikricha, kompetensiya – insonning hayotda va ish faoliyatida zarur bo'lgan vazifalarni (funksiyalarni) muvaffaqiyatli bajarish qobiliyati va buning uchun zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar va ishga bo'lgan munosabat deb ta'rif berganlar⁴.

O.I.Okulovskiyning talqinicha, kompetensiya – bu bilim va ko'nikmalarni qo'llash, shaxsiy sifatlarni namoyon qilish asosida muayyan sohada konkret faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish qobiliyati⁵.

A.Abdullayev va boshqalar tomonidan yaratilgan uslubiy qo'llanmada kompetensiya – bu biron tanish yoki notanish faoliyatni bilim, qobiliyat, tajriba, munosabat va hokozolarning organik birligi asosida amalga oshirish layoqatidir, deyilgan⁶.

Yuqoridagi fikrlardan kompetensiya – bu faqatgina biron-bir faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi emas, balki mazkur faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan insonning shaxsiy sifatlari, fazilatlar, munosabati, ma'naviyati, madaniyati, bir so'z bilan aytganda, qadriyatlar tizimi degan xulosa kelib chiqadi. Shu bois bizning fikrimizcha, bir-biriga bog'liq va ajralmas bo'lgan kompetensiyani shartli ravishda ikki toifaga ajratish mumkin, ya'ni muayyan kasbga oid bilim, ko'nikma va malakalarni o'z ichiga oladigan kasbiy kompetensiya hamda mazkur bilim, ko'nikma va malakalarni turli vaziyatlarda mustaqil ravishda samarali qo'llashga imkon beradigan shaxsga oid kompetensiya. Har ikki kompetensiyaga ega bo'lgan mutaxassisni kompetentli mutaxassis deyish mumkin bo'ladi.

Kompetensiyaviy yondashuv borasida ko'p sonli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, ta'lim mazmunini belgilovchi asosiy o'quv-me'yoriy hujjatlardan biri hisoblangan o'quv dasturlarini ishlab

chiqishda kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish masalasida ayrim e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlar mavjud.

Ma'lumki, muayyan kasb yoki ixtisoslik bo'yicha tegishli kompetensiyalarni tahsil oluvchilarda shakllantirish uchun ularning o'quv predmetlarini (o'quv modullarini) o'quv dasturlari mazmunida aks ettirish lozim. Kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quv dasturlarini ishlab chiqish tartib-taomillarini katta yoshdagilar ta'limining rasmiy shakllaridan biri bo'lgan malaka oshirish kurslari misolida ko'rib chiqamiz.

Kompetensiyaga asoslangan o'quv dasturi – bu o'quv dasturlarining bir turi hisoblanib, uning muhim jihati tinglovchilar tomonidan o'quv dasturi yakunida erishiladigan natijalar (bilim, ko'nikma va shaxsiy sifatlari) hisoblanadi. O'quv dasturining barcha elementlari (ta'lim mazmuni, o'qitish hajmi, o'qitish metodlari, baholash) erishiladigan natijalardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Tinglovchilarning o'quv dasturini qay darajada to'liq o'zlashtirganliklari erishilgan natijalar asosida baholanadi. Erishiladigan natijalar deganda, o'qitish natijasida o'zlashtiriladigan va erishilganlikni tasdiqlash hamda baholash mumkin bo'lgan bilim, ko'nikmalar va shaxsiy sifatlari, ya'ni kompetensiyalar tushuniladi⁷.

O'quv dasturini ishlab chiqish tinglovchilarning mazkur o'quv moduli bo'yicha ehtiyojlarini o'rganishdan boshlanadi. Ehtiyojlarni o'rganish quyidagi usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin:

- 1) tinglovchilar faoliyat ko'rsatayotgan tashkilotlarga xodimlarining o'qishga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash yuzasidan yozma so'rov yuborish;
- 2) tashkilot rahbarlari bilan yuzma-yuz suhbat (intervyu) o'tkazish;
- 3) malaka oshirishga yuboriladigan xodimlar bilan suhbat (intervyu) o'tkazish;
- 4) oldingi malaka oshirish kurslari natijalarini tahlil qilish;
- 5) amaldagi o'quv dasturlarini o'rganish hamda tahlil qilish va boshqalar⁸.

Malaka oshirish kursining o'quv dasturlarini amaldagi mavjud o'quv dasturlari asosida o'rganilgan ehtiyojlarga muvofiq o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish

2 Мединцева И.П. Компетентностный подход в образовании // Педагогическое мастерство: Материалы II научн. конференц. (г.Москва, декабрь 2012 г.). – М.:Букиведи

3 Тейтли К. и др. "Методические рекомендации по разработке и оформлению профессиональных стандартов". British Council, T., 2017 г. 36 с.

4 Модульные технологии: проектирование и разработка образовательных программ: учебное пособие / Олейникова О.Н. и др. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: АЛФА – М; ИНФРА-М, 2010 г. 256 с.:ил.

5 Окуловский О.И. Компетенции и компетентностный подход в обучении // Молодой ученый. – 2012 г. – №12. – С. 499-500. – URL <https://moluch.ru/archive/47/5841/>

6 A. Abdullayeva va boshqalar Katta yoshdagilarni o'qitish markaziga: qadam-baqadam. Uslubiy qo'llanma. T. "CHASHMA PRINT", 2013-yil, 108-bet.

7 Сигрид Арувьяли, Хели Калдас, Эйнике Пилли и Сигне Реппо Инструкция по составлению учебной программы для курсов дополнительного обучения. Издательства "Roheline trukis". Таллинн. 2020 г.

8 Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari. Ped. fan. dokt. ... diss. – T., 2019-yil, 318-bet.

tish yo'li bilan qayta ishlab chiqish mumkin. Bunda har bir kurs yakunlanganidan so'ng natijalarini tahlil qilish, muammo va kamchiliklarni hisobga olgan holda o'quv dasturlari mazmuniga tegishli o'zgartirishlar kiritib borish zarur. Shu bilan birga, har bir malaka oshirish kursi boshlanishida tinglovchilar kirish test sinovi, kurs yakunida esa chiqish (yakuniy) test sinovidan o'tadilar. Mazkur test sinovlari kompyuterda maxsus dasturlar orqali amalga oshirilib, unda tinglovchilarning bilimlarini o'quv modullari hamda mavzular kesimida tahlil qilish imkoniyatlari mavjud. Test sinovlari natijalari asosida malaka oshirish kursi dasturlariga tegishli o'zgartirishlar kiritilishi, ayrim mavzular dasturdan chiqarib tashlanishi, yangi mavzular kiritilishi mumkin bo'ladi.

Yangi o'quv dasturlarini yaratishda tuzuvchilar tinglovchilar toifasiga (maqsadli guruhga), ularning ehtiyojlariga hamda dasturni o'zlashtirish orqali erishiladigan natijalarga asoslanishlari zarur. Bunda dastlab quyidagi savollarga javob topish lozim.

1. Kurs tinglovchilari kimlar (ya'ni maqsadli guruhni aniqlash)?

2. Tinglovchilarning mehnat faoliyati va funksiyalari nimalardan iborat?

3. Tinglovchilarni qanday bilim va ko'nikmalarini o'zlashtirish yoki rivojlantirish qiziqtiradi?

4. O'quv jarayonini qanday shaklda va qanday o'qitish metodlari yordamida tashkil etish zarur?

5. Kurs natijalari qanday baholanadi?

Mazkur savollarga javob topilganidan so'ng o'quv dasturining tuzilmasi belgilanadi. Malaka oshirish kursi bo'yicha o'quv moduli dasturining tuzilmasi kamida quyidagi elementlarni o'z ichiga olishi lozim.

Kirish. O'quv modulining maqsadi va vazifalari.

O'quv modulini tinglovchi tomonidan o'zlashtirish orqali erishiladigan natijalar (kompetensiyalar).

O'qitishda foydalaniladigan zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari.

O'quv modulining o'quv-tematik rejasi.

O'quv dasturining mazmuni.

O'quv moduli bo'yicha tinglovchilarning erishgan natijalarini (kompetensiyalarini) baholash mezonlari.

Foydalaniladigan adabiyotlar va boshqa axborot manbalari ro'yxati.

O'quv modulining maqsadida o'quv dasturini o'rganish yakunida tinglovchi tomonidan o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va shaxsiy sifatlar qisqa umumiy holda ifodalanadi. Vazifalarida esa mazkur maqsadga erishish uchun o'rganiladigan masalalar ro'yxati keltiriladi. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv dasturining an'anaviy o'quv dasturidan farq qiladigan asosiy jihati o'quv modulini o'rganish natijasida tinglovchilarda shakllanadigan kompetensiyalarning aniq belgilanishidir. Kompetensiyalar esa

tinglovchilarning lavozim vazifalaridan kelib chiqib belgilanadigan malaka talablariga mos bo'lishi hamda o'quv dasturi doirasida o'zlashtirilishi mumkin bo'lishi lozim. Kompetensiyalarni ifodalashda quyidagi talablarga rioya etilishi lozim:

1) kompetensiya fe'llarda va tinglovchi faoliyati orqali ifodalanishi;

2) kompetensiya jarayonni emas, balki tinglovchi tomonidan erishilgan natijani ifodalashi;

3) yaxlit bo'lishi, bilimlar alohida ko'nikmalar alohida ko'rsatilmaligi;

4) ko'p sonli bo'lmasligi, modul hajmidan kelib chiqqan holda 4-5 ta natijani ifodalashi;

5) shaxsiy ko'nikmalarni (soft skills) ham o'z ichiga olishi va boshqalar.

An'anaviy yondashuv asosida tashkil etiladigan malaka oshirish kurslari tinglovchilarda muayyan soha yoki kasb bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda rivojlantirishni ko'zda tutadigan bo'lsa, kompetensiyaviy yondashuv kurs davomida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyotda, ish faoliyatida samarali qo'llash qobiliyatlarini hamda shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga qaratiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv dasturida o'quv modulini o'rgatish va o'rganish jarayonida foydalaniladigan ta'lim metodlari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari aniq va batafsil yoritiladi. Bunda an'anaviy o'quv dasturlaridagi singari bir qator ta'lim metodlarining ro'yxati shunchaki keltirilmagan, aynan qo'llaniladigan va mazkur o'quv modulining mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda tanlangan va samara beradigan ta'lim metodlari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yoritiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv dasturlarining yana bir muhim jihati unda erishilgan natijalarni baholash mezonlarining aniq ishlab chiqilishi hisoblanadi. Baholash mezonlari quyidagi talablarga javob berishi tavsiya etiladi:

1) mezonlar erishiladigan natijalarga muvofiq bo'lishi;

2) aniq bo'lishi va faoliyat natijasini ifodalashi;

3) o'lchanadigan bo'lishi va tinglovchi tomonidan amalga oshirilgan faoliyat qay darajada to'g'ri bajarilganligi haqida aniq ma'lumot olish imkonini berishi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ta'lim jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishda o'quv dasturlarining maqsadi, vazifalari, o'rganish orqali erishiladigan natijalar va boshqa tashkil etuvchilari tinglovchilarning ehtiyojlariga qaratilgan bo'lishi, shuningdek, ularning mazmuni bevosita amaliyotga yo'naltirilgan bo'lishi, kurs natijalarini baholash mezonlari aniq belgilanishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Xusan AKRAMOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi kafedra dotsenti,
sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

KRIMINOLOGIYA VA SOTSILOGIYA: METODOLOGIK BOG'LIQLIK VA NAZARIY ASOSLAR

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada kriminologiya va sotsiologiya fanlari o'rtasidagi metodologik bog'liqlik, ularning nazariy asoslari, tadqiqot predmeti va funksiyalari chuqur tahlil qilingan. Jinoyatchilikni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganishda sotsiologik nazariyalar, deviantlik modellari, ijtimoiy nazorat konsepsiyalari hamda kompleks va tizimli yondashuvlarning o'рни yoritiladi. Kriminologiyaning sotsiologiyadan mustaqil fan sifatida shakllanishi, biroq uning metod va g'oyalardan foydalanishi amaldagi integratsiya jarayonlari bilan asoslanadi.

АННОТАЦИЯ. В статье исследуются методологические взаимосвязи криминологии и социологии, их теоретические основы, функции и предмет исследования. Особое внимание уделяется анализу преступности как социального явления, роли социологических теорий девиации, механизмам социального контроля и применению системного и комплексного подходов. Обосновано, что криминология, выступая самостоятельной наукой, активно использует социологические методы и концепции, что демонстрирует глубокую междисциплинарную интеграцию современных научных исследований.

ABSTRACT. This article examines the methodological interrelation between criminology and sociology, focusing on their theoretical foundations, research functions, and subject matter. It highlights the sociological understanding of crime as a social phenomenon, emphasizing deviance theories, social control mechanisms, and the application of systemic and comprehensive approaches. The study argues that criminology, while a distinct discipline, relies extensively on sociological concepts and methods, reflecting the growing interdisciplinary integration within contemporary scientific research.

Kalit so'zlar: kriminologiya, sotsiologiya, deviant xulq, ijtimoiy nazorat, jinoyatchilik, metodologiya, integratsiya, tizimli yondashuv, jinoyat sabablari, kriminal sotsiologiya.

Ключевые слова: криминология, социология, девиантное поведение, социальный контроль, преступность, методология, интеграция наук, системный подход, причины преступности, криминальная социология.

Key words: criminology, sociology, deviant behavior, social control, crime, methodology, interdisciplinary integration, systems approach, crime causation, criminal sociology.

Jinoyatchilik barcha davrlarda jamiyatda keskin ijtimoiy ta'sir uyg'otib kelgan, jamoatchilik va ilmiy doiralarda munozaralar to'xtamaydigan eng dolzarb muammolardan biridir. Jinoyatchilik va jinoiy xulq-atvor nafaqat huquqshunoslar, balki sotsiologik tadqiqotlar uchun ham obyekt hisoblanadi. Huquqshunosni huquq ijodkorligi bilan bir qatorda jinoyat qonunchiligi normalarining buzilishi tabiati, jinoyatchilikni qayta ishlab chiqarish va tarqalishiga olib keluvchi umumiy va o'ziga xos sabablar yoki shartlar, shuningdek, huquqni muhofaza qilish, sud va jazoni ijro etish tizimida huquqni qo'llash jarayonidagi muammolar va ta'sirlar qiziqtiradi.

Sotsiolog esa odatda jinoyatchilikda ijtimoiy tipik xususiyatlarni izlaydi, inson hayotining jamoaviy jihatlariga qiziqadi va bir ijtimoiy hodisa (masalan, ijtimoiy tuzilmada institutsionallashtirilgan ijtimoiy notenglik yoki texnologiya inqilobi tufayli yuzaga kelgan tezkor ijtimoiy o'zgarishlar) jinoiy xatti-harakatlar darajasi, xilma-xilligi va ko'lamiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi.

Sotsiologlar jinoyatchilik bilan boshqa salbiy deviant holatlar o'rtasidagi bog'liqliklarni tahlil qiladilar

hamda faqat rasmiy ijtimoiy nazorat institutlarining (huquqni muhofaza qilish, sud va jazoni ijro etish tizimi) emas, balki norasmiy nazorat shakllarining (oilalar, din, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va mahalla) faoliyatini ham o'rganadilar.

Fan sifatida sotsiologiya jamiyatda bir qator o'ziga xos funksiyalarni bajaradi: dunyoqarash-ideologik, nazariy-bilish, tanqidiy, amaliy, gumanistik va boshqalar. Sotsiologiyaning amaliy funksiyasi asosan boshqaruv, axborot aloqalarini takomillashtirish bilan bog'liq; gumanistik funktsiya esa jamiyatning ijtimoiy rivojlanish maqsadlari va dasturlarini ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lib, ularning tarkibiy qismi, hatto mustaqil elementi sifatida jamiyat va huquqni muhofaza qiluvchi organlarni axborotlash-tirish hamda jinoyatchilikning oldini olish sanaladi¹.

Ilm-fan huquqshunoslik sohasidagi sotsiologik yo'nalishlarning tanqidiy tahlili va rivojlanishiga katta e'tibor qaratadi, jumladan, huquq sotsiologiyasi, kriminal sotsiologiya, jinoyatchilik sotsiologiyasi, deviant xulq sotsiologiyasi, deliktologiya va boshqalar. Kriminologiya va sotsiologiya (jinoiy huquq) sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar o'zaro cham-

1 Nazarov K. Sotsiologiya: nazariy va amaliy asoslar. – T.: «Iqtisodiyot», 2019-yil, 288-bet.

barchas bog'langan, bir-birini to'ldiradi va boyitadi. ILM sohalar va fan tarmoqlari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish va chuqurlashtirish zarurligi ham yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy tadqiqotchilar fanlar integratsiyasi tendensiyasining yaqqol ko'rinishiga e'tibor qarata-dilar, bu esa jamiyat hayotidagi hodisalar va jarayon-larni kompleks va har tomonlama o'rganish, ularni bir nechta fan nuqtayi nazaridan tahlil qilish, bilimni birlashtirish zaruratini keltirib chiqaradi. Masalan, kriminologiya bir tomondan migratsiya va ijtimoiy mobillik (odamlarning boshqa guruhlariga o'tish jarayonlari) tadqiqotlari bilan bog'langan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ko'plab sotsiologlarning fikriga ko'ra, jinoyatchilikni o'rganish ijtimoiy dezorgani-zatsiya jarayonlari, xususan, ijtimoiy og'ishlarning (masalan, alkogolizm, narkotizm, ijtimoiy parazitizm, fohishabozlik, suitsid va h.k.) maxsus tadqiqotlari sirasiga kiradi.

Integratsiyadan tashqari huquqshunoslik fanlari differentsiatsiya (ixtisoslashuv) jarayonlariga ham duch kelmoqda. Kriminologiyaning fanlar tizimi-dagi o'rni haqidagi munozaralar uzoq davom etib kelayotgani shundan dalolatki, kriminologlar uni boshqa fanlardan aniq ajratishga intiladi, biroq bu obyektiv jihatdan qiyin. Kriminologiya – mustaqil ijtimoiy-huquqiy fan.

Kriminologiya ko'pincha kompleks fan deb ata-ladi, ba'zan uni sotsiologiyaning bir qismi – aniq (konkret) sotsiologiya, jinoyatchilik sotsiologiyasi, hatto chegaraviy fan (huquq va sotsiologiya o'rta-sidagi) deb ham atashadi. Darhaqiqat, kriminolo-giya predmetining barcha elementlari bir vaqtning o'zida sotsiologik muammolardir. Jinoyatchilik ij-timoiy hodisa sifatida aniq sotsiologiyaning, ya'ni kriminal sotsiologiyaning tadqiqot predmeti hisob-lanadi. Biroq shunga e'tibor qaratish lozimki, sot-siologiyaning o'zi jinoyatchilik muammolari va uning oldini olish choralari bilan bevosita shug'ullanmay-di. Sotsiolog jinoyatchilikni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganib, kriminologik tadqiqotlar ma'lumotlaridan foydalanadi. Kriminolog esa o'z fanining maxsus bilimlari va umumfan (interfan) metodlari asosida jinoyatchilik sabablarini o'rganadi. Bunday differen-siatsiya kriminologik faoliyat samaradorligi va tad-qiqot natijalarining sifatini ta'minlaydi.

Huquqshunoslik fanlariga nisbatan sotsiologik yondashuv – bu faqat konkret-sotsiologik metodlar qo'llash emas, balki fanlar o'rtasidagi predmetlar chegarasini aniqlashni ham nazarda tutadi. Bu che-garalash faqat tadqiqot obyekti darajasida emas, balki tadqiqotning aspekti va bosqichlari bo'yicha

ham amalga oshirilishi lozim.

Jamiyatshunoslik fanlari predmetlari o'rtasida “chegaraviy zonalar” vujudga keladi, bunday zona-lar fanlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, hamkorlik va kirishib ketish imkonini yaratadi. Ijtimoiy jarayonlar-ni tahlil qilishda funksional bog'liqliklar orqali ifoda-lanadigan tugalsiz o'zaro ta'sirlar zanjiri kuzatiladi. Ijtimoiy hamkorlikning asosini esa axborot-telekom-munikatsiya vositalari ishlab chiqarish sohasidagi iqtisodiy munosabatlar tashkil etadi.

Kriminologlar turli hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlashda universal metodlardan (kuzatish, so'rov, modellashtirish, statistik va kor-relyatsion tahlil va boshqalar) foydalanadilar. Ayrim metodlarni puxta o'zlashtirish uchun huquqshunos-lar, sotsiologlar yoki matematiklardan bir nechta yil-lik jiddiy mehnat talab etiladi².

Jan Karbon'e yuridik sotsiologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishda, huquqiy me'yorlarni bosh asos sifatida belgilagan. Uning “Yuridik sot-siologiya” asariga yozilgan keng “Prolog” qismida u yuridik sotsiologiyani, ya'ni huquq sotsiologiyasini umumiy sotsiologiyaning bir bo'limi sifatida bosh-qa fanlar bilan bog'liqlik nuqtayi nazaridan ko'plab qiziqarli fikrlar bildirgan. Uning fikriga ko'ra, yuridik sotsiologiya – bu asosan huquqshunoslar tomoni-dan ijtimoiy hodisalarning huquqiy jihatlarini o'rga-nish bo'lib, avvalo huquq normalaridan kelib chiqqan holda, so'ngra ularning iqtisod, axloq va boshqa so-halarda qanday ta'minlangan yoki buzilganini tahlil qilishdan iborat. Huquqiy yondashuv bilan sug'oril-gan bu fan sotsiologik xususiyatdan ancha yiroqlas-hsa-da, sotsiologiyaga huquqning sinonimi sifatida qaralishi mumkin, u huquq institutlarini va yuridik hodisalarni, asosan yuridik sotsiologiya sohasidagi mutaxassislar, ya'ni “yurasotsiologlar” tomonidan o'rganilishini ta'kidlash mumkin.

Bir fan boshqasidan ajralib chiqib, mustaqillik-ka erishishi uchun vaqt va jiddiy ilmiy ishlar kerak bo'ladi. Kriminologiya bu vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirgan.

Huquq sotsiologiyasiga o'xshab, **sotsiokri-minologiya** yoki kriminologiya sotsiologiyasi – bu bir vaqtning o'zida ham kriminologiya, ham sotsiolo-giya sohasiga tegishli fan tarmog'idir.

Kriminologiya – bu “jinoyatchilik haqidagi umu-miy nazariy fan bo'lib, huquq fanlari orasida alohida o'rin egallaydi, chunki u jinoyatchilikni boshqa har qanday huquq fanidan ko'ra kengroq asosda o'rga-nadi”. Uning boshqa huquq fanlaridan farqi shundaki, kriminologiya huquqiy fanlar doirasidan tashqariga chiqadigan metayuridik muammolarni ham o'z ichi-

ga oladi. U o'rganadigan qonuniyatlar ijtimoiy xususiyatga ega.

Ilmiy tadqiqotlarda kompleks yondashuv ijtimoiy hodisalarning falsafiy, sotsiologik, huquqiy va axborot jihatlarini qamrab oladi. Axborotchilik jihatida alohida ahamiyatga ega, chunki kriminologiyada sabablar muammosini o'rganishda axborot yondashuvi allaqachon qo'llanilgan.

Kriminologiya jinoyat va jinoyatchilikni tadqiq etuvchi fan sifatida sotsiologiya bilan uzviy bog'liq. Sotsiologiya jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlar, munosabatlar, institutlar va normalarni o'rganadi. Kriminologiya esa jinoiy hodisalarning ijtimoiy sabablarini, oqibatlarini va uni bartaraf qilish usullarini o'rganishda sotsiologik metodlarni keng qo'llaydi³.

- Sotsiologiya kriminologiyaga **ijtimoiy deviantlik, ijtimoiy nazorat, qadriyatlar tizimi, institutsional strukturalar** kabi tushunchalarni berish orqali metodologik poydevorni yaratadi.
- Kriminologiya ushbu tushunchalarni **jinoyatga olib boruvchi omillarni** anglash va tahlil qilishda qo'llaydi.

Metodologik asoslarning taqqoslanishi

Sotsiologiya	Kriminologiya
Emperik va nazariy metodlar	Emperik, statistik, keys-stadi metodlari
Makro va mikro tahlil	Ijtimoiy tahlil, individual va guruh tahlili
Ijtimoiy tizimlar nazariyasi	Jinoyat tizimlari (huquq, huquqni muhofaza qilish organlari, sud)
Deviant xulq nazariyalari	Jinoyat sabablari nazariyasi
Kontent va diskurs tahlili	Qonunchilik va media tahlili

Nazariy maktablar va asoschilar

Asoschi olimlar	Sotsiologiyaga hissasi	Kriminologiyaga ta'siri
Emil Dyurkgeym ⁴	Anomiya nazariyasi, ijtimoiy normalar	Jinoyat jamiyat uchun "normal hodisa" deb qaralgan
Maks Veber ⁵	Ta'rifiy metodologiya, ijtimoiy harakat	Huquqiy ratsionalizm va davlatning rolini o'rgangan
Robert Merton ⁶	Ijtimoiy struktura va anomiya nazariyasi	Streyn nazariyasi asoschisi
Govard Bekker ⁷	Leybling nazariyasi (belgi qo'yish)	Deviantlik tushunchasiga zamonaviy yondashuv
Travis Xirshi ⁸	Nazorat nazariyasi	Ijtimoiy bog'lanishlar jinoyatni cheklaydi
Mishel Fuko ⁹	Nazorat va jazo, qudrat-ijtimoiy nazorat	Qamoqxona tizimi va Fukoning tahlillari

Kriminologiya fanining yuzaga kelishini odatda 1761-yilda Chezare Bekkaria¹⁰ tomonidan yozilgan "Jinoyatlar va jazolar to'g'risida" nomli asar bilan bog'lashadi. Unda jinoyatchilikka aqliy (ratsional) tanlov natijasi sifatida qaraladi, jazoning shafqatsizligi emas, balki uning oldini olish (prevensiya) ustuvor ekani haqidagi qarashlar bayon etilgan.

"Kriminologiya" atamasini ilmiy muomalaga ilk bor 1879-yilda antropolog Pol Topinar¹¹ kiritgan. Bu nom-

3 <https://law.wikireading.ru/72800?ysclid=mcuia8q5p4642413816>

4 О разделении общественного труда. – М.: Наука, 1991 г. – С. 384.

5 Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990 г. – С. 601–624.

6 Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ, 2006г. – С. 872.

7 Беккер Г. Аутсайдеры: исследования по социологии девиантного поведения. – М.: Юрист, 2000 г. – С. 284.

8 Хирши Т. Причины делинквентного поведения. – М.: ИНИОН РАН, 2005 г. – С. 320.

9 Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – СПб.: Наука, 1999 г. – С. 356.

10 Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Chezare Беккариа. – М.: Юридическая литература, 1995 г. – С. 176.

11 Топинар П. Антропология / Поль Топинар. – СПб.: Наука, 1903 г. – С. 342.

dagi birinchi kitob esa 1885-yilda Chezare Lombrozo¹²ning shogirdi Rafael Garofalo¹³ tomonidan yozilgan.

Biroq, jinoyatchilik haqidagi fanning jadal rivojlanishi XX asrda biologik va sotsiologik pozitivizm doirasida boshlangan.

Edvin Saterlend¹⁴ 1947-yilda kriminologiyani qonun ijodkorligi (law-making), qonun buzilishi (law-breaking) va qonunni qo'llash (law-enforcing) kabi ichki jarayonlarni o'rganuvchi fan sifatida ta'riflagan¹⁵.

Zamonaviy jamiyatda jinoyatchilik ko'p qirrali va juda murakkab hodisadir. Jahon ilmiy hamjamiyatida turli ilmiy yondashuvlar va paradigmalar doirasida jinoyatchilikni tushuntiruvchi ko'plab nazariyalar va tadqiqot an'analari shakllangan bo'lib, ular bir-biri bilan raqobatlashgan holda, ayni paytda bir-birini to'ldirib boradi. Masalan, ba'zi olimlar jinoyatchilikni jamiyatning zaiflashgani yoki ijtimoiy dezorganizatsiya holati sifatida ko'radilar. Boshqalar esa – bu qanchalik paradoksal tuyulmasin jinoyat xulq-atvor muayyan darajadagi toqat bilan qabul qilinsa, amaldagi huquqiy va ijtimoiy tartibni mustahkamlashga xizmat qilishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Uchinchi guruh olimlar esa jinoyatchilikni jamiyatdagi turli guruhlar o'rtasidagi raqobat va muammoli to'qnashuvlar natijasida shakllanadigan ijtimoiy shartlangan holat sifatida o'rganadilar. Ularga ko'ra, jinoyat deb e'tirof etiladigan xulq-atvor – bu muayyan guruh yoki tabaqaning manfaatlariga tahdid soluvchi harakat hisoblanadi¹⁶.

Zamonaviy kriminologiya huquqshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, biologiya kabi fanlar hamda jamiyat va inson haqidagi boshqa ilm-fan yutuqlariga keng asoslanadi. Bu fan jadal sur'atlarda rivojlanmoqda va bugungi kunda u hatto yigirma yil avvalgi holatiga ham o'xshamaydi. Shuning uchun ham bu sohada munozaralar to'xtamaydi va kriminologiya ta'riflari deyarli qancha kriminolog bo'lsa, shuncha xil deb aytsa ham bo'ladi.

Jahon ilm-fanida keng tarqalgan nuqtayi nazarlardan biriga ko'ra, kriminologiya – bu jinoyatchilik sotsiologiyasidir, ya'ni deviantologiyaning eng rivojlangan tarmog'i hisoblanadi.

Deviantologlar jinoyatchilikni salbiy deviantlikning bir shakli sifatida qabul qiladilar.

Kriminologiya – bu jinoyatchilikning turli ko'rinishlarini jamoat hodisasi sifatida o'rganadigan sotsiologik fan bo'lib, uning ikki jihati mavjud:

bir tomondan, jinoyatchilik – bu hozirgi zamon dunyosidagi ijtimoiy tuzilma, madaniyat, texnologiya va ijtimoiy o'zgarishlarning obyektiv mahsuloti sifatidagi xulq-atvor amaliyotidir.

ikkinchi tomondan esa, jinoyatchilik – bu ijtimoiy konstruksiyalash natijasidir, ya'ni u ijtimoiy-kommunikativ jarayonda vujudga keladigan rekursiv (ya'ni o'zini qayta ishlab chiqaradigan) mahsulotdir. Bu jarayonga jinoyatchi, uning jabrdiydasi va davlatning siyosiy-huquqiy institutlari jalb etilgan bo'ladi¹⁷.

Ijtimoiy tadqiqotning metodologik tamoyillari sifatida kompleks va tizimli yondashuvlar har qancha o'zaro bog'liq bo'lsa-da, bir xil emas. Tizimli yondashuv ideologiyaga nisbatan neytral bo'lib, u ilmiy faoliyatda hech qanday sifat o'zgarishlarsiz qo'llanilishi mumkin. Kompleks yondashuv esa bilish jarayonining ijtimoiy ahamiyatga molik yo'nalishini aks ettiradi. U ijtimoiy voqelikni rasmiy yoki texnik nuqtayi nazardan emas, balki mazmunan, sifat jihatidan, ideologik tomondan o'rganish va anglashni ta'minlashga qaratilgan.

Jinoyatchilikka ta'sir ko'rsatish tizimini o'rganishda kompleks yondashuv quyidagi vazifalarni hal etishni nazarda tutadi:

- jinoyatchilikka ta'sir ko'rsatish tizimining mohiyati va funksional maqsadini aniqlash;
- ushbu tizimni tashkil etuvchi elementlar va ularning funksiyalarini tasvirlash;
- tizimning tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar xususiyatini ochib berish;
- tizimning tashqi muhit bilan bog'liqlik xususiyatini o'rganish;
- jinoyatchilikka ta'sir tizimini tarixiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqish;
- zamonaviy jamiyatning jinoyatchilikka qarshi kurashdagi haqiqiy imkoniyatlarini baholash;
- jinoyatchilikni bartaraf etish yo'llari va vositalarini izlash.

Ijtimoiy voqelikni anglash vositalariga oid butun arsenalni o'z ichiga olgan holda kriminologiya o'z maqsadlari yo'lida turli xususiy fanlarga xos usullardan, jumladan, sotsiologik metodlardan ham

12 Ломброзо Ч. Преступный человек / Чезаре Ломброзо. – М.: Эксмо, 2005 г. – С. 512.

13 Гарофало Р. Криминология / Рафаэль Гарофало. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1935 г. – С. 280.

14 Сатерленд Э. Принципы криминологии / Эдвин Сатерленд. – М.: Прогресс, 1960 г. – С. 400.

15 Комлев Юрий Юрьевич. Криминология как социология преступности // ВЭПС. 2017 г. №2.

16 Сазонтов, А. Б. История криминологических учений: учебное пособие / А. Б. Сазонтов. – М.: Юрайт, 2020 г. – С. 240.

17 Криминология: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. Д. Малкова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО "Юстицинформ", 2011 г. – С. 544. (Серия "Образование").

faol foydalanadi. Ular qatoriga kuzatuv, anketalash, so'rov (intervyu) va hujjatlarni tahlil qilish kiradi.

Kuzatuv – bu tadqiqotchi tomonidan kriminologiya obyekti va qo'yilgan ilmiy vazifalarga doir voqea-hodisalarni bevosita his qilish orqali amalga oshiriladigan usuldir. Ilmiy manbalarda kutilganicha, qo'shilgan (aktiv) kuzatuv va qo'shilmagan (passiv) kuzatuv turlari farqlanadi.

Qo'shilmagan kuzatuv ma'lum darajada ixtiyoriy va tabiiy tusga ega bo'ladi. Bunday holatlarda faqat tadqiqotchi emas, balki amaliyotchi mutaxassis ham o'z kundalik ish faoliyati davomida ijtimoiy voqelikning turli jihatlarini kuzatadi va baholaydi. Shu orqali u kuzatilayotgan jarayon haqida muayyan tasavvurga ega bo'ladi. Bunday bilimlar aniq ilmiy vazifalarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Amalda kuzatuvga kirishishdan oldin tadqiqotchi alohida tayyorlangan dastur asosida ish olib borishi lozim. Dasturda uni qiziqtirayotgan faktlar, ularning xususiyatlari va belgilari ro'yxati belgilanadi. Bu holatda biz qo'shilgan kuzatuv, ya'ni biror-bir guruh ichiga kirib olib uni ichidan kuzatishni nazarda tutuvchi holat haqida gapiryapmiz, ya'ni tadqiqotchi aniq maqsadga ega holda ilgari tayyorlangan dastur asosida belgilangan kriminologiya obyektini o'rganadi.

Bilim olishning muhim metodlaridan biri – bu so'rov usulidir. Uning ikki asosiy shakli mavjud: anketa so'rovi va intervyu (suhbat).

Anketa so'rovi – zarur kriminologik ma'lumotni olishning eng qulay yo'li hisoblanadi. Buning uchun anketa savollarini aniq, to'g'ri va tushunarli shaklda tuzish zarur. Eng asosiysi – savollar turlicha talqin etilishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Haddan tashqari murakkab va uzun anketalar tuzishdan saqlanish lozim.

Anketalar formallashtirilgan va noformal bo'lishi mumkin:

Formallashtirilgan anketa – bu yopiq turdagi savollardan iborat bo'lib, javob berish uchun oldindan tayyorlangan variantlar beriladi. Masalan: "ha" – "yo'q", "roziman" – "qarshiman" kabi.

Noformal anketa – bu savollar respondent tomonidan erkin shaklda, o'z so'zlari bilan ifoda etiladigan tur. Bunday anketalarni keyinchalik tahlil va qayta ishlash jarayoni murakkabroq kechadi.

Intervyu (suhbat) – keng tarqalgan so'rov usullaridan biri bo'lib, unda tadqiqotchi respondent bi-

lan shaxsan suhbat olib boradi va uni qiziqtirayotgan faktlar va munosabatlarni aniqlaydi hamda yozib oladi.

Ayrim jihatlari bilan intervyu anketa so'rovidan ustun bo'lishi mumkin. Anketada so'rov bilvosita bo'lib o'tadi, natijada respondent bilan zarur psixologik aloqaga kirishish doim ham imkonsiz bo'ladi. Intervyu jarayonida esa tushunarsiz yoki qiyin savollar tadqiqotchi tomonidan qayta ifoda etilishi yoki tushuntirilishi mumkin. Shuningdek, anketa har doim ham javob bilan qaytarilmasligi mumkin.

Kriminologik ma'lumotlarni olishda qo'llaniladigan turli usullar orasida **hujjatlarni tahlil qilish** muhim o'rin egallaydi.

Umumqabul qilingan tushunchaga ko'ra, **hujjat** – bu real voqelikdagi faktlar, hodisalar va holatlar, shuningdek, fikriy faoliyat to'g'risidagi ma'lumotlarni qayd etish vositasi hisoblanadi. Ushbu ma'lumotlar o'rganilayotgan kriminologik muammoga taalluqli bo'ladi.

Bunday hujjatlarga quyidagilar kiradi:

- jinoyat ishlari bo'yicha tergov va sud muhokamasi materiallari;
- mahkumlarning shaxsiy ishlari;
- ma'lumotnoma va ma'lumot xarakteridagi ma'lumotlar;
- shuningdek, kriminologik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan har qanday boshqa yozma hujjatlar.

Hujjatlarni o'rganish maqsadli va tizimli tarzda olib borilishi uchun tadqiqotchi oldindan maxsus savolnoma (anketa) tuzishi lozim. Bu savolnoma tadqiqotchiga zarur ma'lumotlarni saralab olishda yordam beradi¹⁸.

Bugungi kunda kriminologiya va sotsiologiya interdissiplinar yondashuvlardan foydalanadi:

- SPSS, STATA, Python dasturlari orqali jinoyatchilik statistikasi tahlil qilinadi.
- "keys-stadi", intervyu, kontent tahlil kabi usullar orqali jinoyat sabablari aniqlanadi.
- tarmoqli tahlil (network analysis) jinoiy guruhlar aloqalarini o'rganishda qo'llaniladi.
- kriminal geografiya: jinoyatlar joylashuvini xarita asosida tahlil qilish.

Kriminologiya va sotsiologiya bir-biriga metodologik va nazariy jihatdan bog'langan bo'lib, zamonaviy jinoyatchilikni tushunish va hal etishda ularning hamkorligi juda muhimdir. Kriminologiyaning rivojlanishi sotsiologiyaning asosiy konsepsiyalarini o'zlashtirishi orqali ro'y berdi va bu jarayon davom etmoqda.

Тимур КЕНЖАЕВ,
старший преподаватель Правохранительной академии Республики Узбекистан,
доктор философии юридических наук (PhD),
доцент/ самостоятельный соискатель

КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ И ИХ ПРОЕКТОВ

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются теоретико-правовые вопросы классификации антикоррупционной экспертизы нормативно-правовых актов и их проектов. Обосновывается значение научного анализа коррупции как сложного социально-правового явления и роль антикоррупционной экспертизы как одного из ключевых инструментов предупреждения коррупционных рисков в правотворческой и правоприменительной деятельности. На основе анализа национального законодательства и научных подходов предложена классификация антикоррупционной экспертизы по объекту исследования и по субъектам её проведения. Выделяются официальная (государственная) и неофициальная (независимая, общественная, научная) антикоррупционная экспертиза, а также раскрываются особенности внутренней, контрольно-надзорной и общественной форм экспертного анализа. Особое внимание уделяется проблеме независимости субъектов экспертизы и значению отраслевой специализации экспертов. Сделан вывод о том, что эффективное предупреждение коррупционных рисков возможно только при комплексном применении различных видов антикоррупционной экспертизы.

ANNOTATSIIYA. Maqolada normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini tasniflashning nazariy-huquqiy masalalari ko'rib chiqiladi. Korrupsiyaning murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatidagi mohiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish zarurati hamda korrupsiyaga qarshi ekspertizaning huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash faoliyatida korrupsiyaviy xatarlarning oldini olishning muhim vositalaridan biri sifatidagi roli asoslab beriladi. Milliy qonunchilik va ilmiy yondashuvlar tahlili asosida korrupsiyaga qarshi ekspertizani tadqiqot obyekti va uni o'tkazuvchi subyektlar bo'yicha tasniflash taklif etiladi. Jumladan, rasmiy (davlat) hamda norasmiy (mustaqil, jamoatchilik, ilmiy) korrupsiyaga qarshi ekspertiza turlari ajratib ko'rsatiladi hamda ichki, kontrol-nazorat va jamoatchilik ekspertizasi o'ziga xos jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, ekspertiza subyektlarining mustaqilligi muammosi hamda ekspertlarning tarmoq (soha) ixtisoslashuvining ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida korrupsiyaviy xatarlarning samarali oldini olish faqat turli ko'rinishdagi korrupsiyaga qarshi ekspertizalarni kompleks qo'llash orqali ta'minlanishi mumkinligi haqida xulosa chiqariladi.

ABSTRACT. The article examines theoretical and legal issues concerning the classification of anti-corruption expertise of normative legal acts and their draft versions. It substantiates the importance of scientific analysis of corruption as a complex socio-legal phenomenon and highlights the role of anti-corruption expertise as one of the key instruments for preventing corruption risks in law-making and law-enforcement activities. Based on the analysis of national legislation and scientific approaches, the paper proposes a classification of anti-corruption expertise according to the object of study and according to the subjects conducting it. The study distinguishes between official (state) and unofficial (independent, public, scientific) anti-corruption expertise, and reveals the specific features of internal, supervisory/control, and public forms of expert analysis. Particular attention is paid to the issue of independence of the subjects performing the expertise and to the importance of sectoral specialization of experts. The conclusion is drawn that effective prevention of corruption risks is possible only through the comprehensive application of various types of anti-corruption expertise.

Ключевые слова: антикоррупционная экспертиза, коррупциогенные факторы, нормативно-правовые акты, правотворчество, правоприменительная практика, классификация антикоррупционной экспертизы, государственная экспертиза, независимая экспертиза, общественный контроль, противодействие коррупции.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi ekspertiza, korrupsiyaviy omillar, normativ-huquqiy hujjatlar, huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash amaliyoti, korrupsiyaga qarshi ekspertiza tasnifi, davlat ekspertisasi, mustaqil ekspertiza, jamoatchilik nazorati, korrupsiyaga qarshi kurash.

Key words: anti-corruption expertise, corruption-prone factors, normative legal acts, rulemaking / legislative process, law enforcement practice, classification of anti-corruption review, official / governmental expertise, independent expertise, public oversight, anti-corruption measures / combating corruption.

Эффективное противодействие коррупции невозможно без использования научных знаний для системного изучения данного социально-правового явления. Как отмечают Шеслер А.В., Боровских Р.Н. и другие исследователи, коррупция имеет сложную и многоуровневую природу, затрагивающую различ-

ные сферы общественных отношений, что требует её комплексного научного анализа¹.

Наука в данной сфере выполняет не только познавательную, но и экспертно-аналитическую функцию, обеспечивая разработку методологических подходов к выявлению коррупциогенных факторов и формирование крите-

¹ А.В.Шеслера, Р.Н.Боровских. Виды антикоррупционной экспертизы. Вестник Томского государственного университета. 2013 г. № 375. – С. 119.

риев оценки качества нормативных правовых актов. Это придаёт антикоррупционной экспертизе системный и научно обоснованный характер, превращая её в важный инструмент предупреждения коррупции в правотворческой и правоприменительной деятельности.

Антикоррупционная экспертиза как самостоятельный правовой институт характеризуется многообразием форм и субъектов её проведения. В этой связи возникает необходимость научно обоснованной классификации её видов, позволяющей определить их роль в системе предупреждения коррупции. Как отмечает Бахтина М.С., классификация антикоррупционной экспертизы позволяет выявить взаимосвязи между её отдельными видами и определить их значение в общей системе экспертного анализа².

Представляется целесообразным рассмотреть классификацию антикоррупционной экспертизы, вытекающую из действующего нормативно-правового регулирования. В научной литературе высказывается мнение о том, что законодательство не содержит чёткой системы её классификации. Так, Бахтина М.С. отмечает, что на законодательном уровне классификация антикоррупционных экспертиз отсутствует³. Однако с данной позицией трудно согласиться полностью. Системный анализ действующего законодательства позволяет выявить различные виды антикоррупционной экспертизы, которые проявляются через различия в объектах анализа, статусе субъектов и процедурах её проведения. Это обуславливает необходимость их доктринальной систематизации.

Анализ национального законодательства позволяет выделить отдельные виды антикоррупционной экспертизы.

1. В зависимости от объекта исследования целесообразно различать:

– **антикоррупционную экспертизу проектов нормативно-правовых актов**, проводимую на стадии правотворчества и направленную на предупреждение включения в проект коррупциогенных факторов. Данный вид носит превентивный характер, поскольку позволяет выявить нормативные дефекты до их закрепления в правовой системе;

– **антикоррупционную экспертизу действующих нормативно-правовых актов**, осуществляемую в отношении актов, уже вступивших в силу, с целью выявления и устранения коррупционных рисков, проявившихся в процессе правоприменения.

Такое разграничение отражает различие в функциональном назначении данных видов экспертизы: если в первом случае речь идёт о предупреждении коррупционных дефектов, то во втором – об их выявлении и устранении в действующей системе правового регулирования.

Каждый из указанных видов антикоррупционной экспертизы имеет собственные цели и особенности проведения, что обуславливает необходимость их отдельного научного анализа в юридической науке.

2. По субъекту проведения антикоррупционную экспертизу можно разделить на два вида:

– **официальную (государственную)**, осуществляемую уполномоченными государственными органами в пределах их компетенции. Данный вид экспертизы имеет публично-властный характер, а её результаты обладают юридической значимостью и могут служить основанием для доработки проектов нормативных правовых актов либо внесения изменений в действующее законодательство;

– **неофициальную (независимую, общественную, научную)**, проводимую институтами гражданского общества, научными организациями и независимыми экспертами. Заключение такой экспертизы носят рекомендательный характер, однако её значение возрастает в условиях развития принципов открытости правотворчества и участия общества в формировании государственной политики.

Следует отметить, что прямого нормативного закрепления подобного разграничения в законодательстве Республики Узбекистан не содержится. Вместе с тем системный анализ Закона Республики Узбекистан «Об антикоррупционной экспертизе нормативно-правовых актов и их проектов» и Методологии выявления коррупциогенных факторов позволяет говорить о фактическом существовании такого деления, вытекающего из различий в статусе субъектов и юридической силе

2 Бахтина М.С. Административно-правовые основы антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и их проектов: дис. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2021 г.

3 Бахтина М.С. Административно-правовые основы антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и их проектов: дис. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2021 г. – С.39.

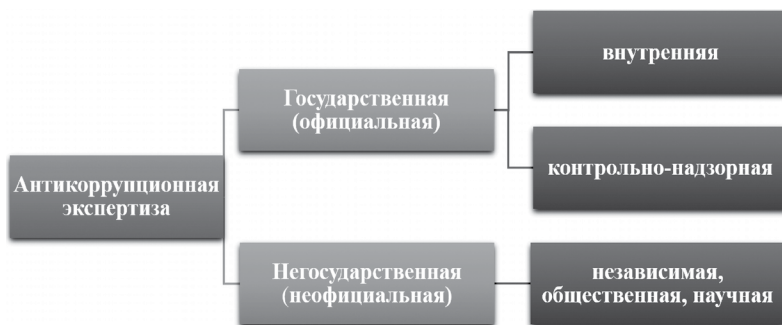
их заключений.

При этом подобная классификация прямо закреплена в Модельном законе государств – участников СНГ «Основы законодательства об антикоррупционной политике», предусматривающем проведение как государственной, так и независимой антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и их проектов.

В научной литературе предлагаются различные подходы к классификации антикоррупционной экспертизы по субъектам её проведения. Так, М.С. Бахтина выделяет внутреннюю, контрольно-надзорную и общественную экспертизу. Данный подход представляет интерес, поскольку отражает участие различных субъектов в выявлении коррупциогенных факторов на разных стадиях правотворческого процесса.

Вместе с тем такая классификация не в полной мере учитывает различия в правовом статусе субъектов экспертизы. В одной группе оказываются как государственные органы, обладающие публично-властными полномочиями, так и институты гражданского общества, деятельность которых носит негосударственный характер. При этом результаты экспертизы, проводимой государственными органами и общественными субъектами, имеют различную юридическую значимость и влияние на правотворческий процесс.

Кроме того, на практике представители гражданского общества могут участвовать как во внутренней, так и в контрольно-надзорной экспертизе, привлекаясь государственными органами в качестве экспертов. В связи с этим общественная экспертиза может рассматриваться не как самостоятельный вид, а как форма участия негосударственных субъектов в антикоррупционном анализе.

В этой связи представляется более обоснованным использовать в качестве основного критерия классификации правовой статус субъекта, выделяя государственную (официальную) и негосударственную (общественную) антикоррупционную экспертизу. При этом внутренняя и контрольно-надзорная экспертизы могут рассматриваться как формы реализации государственной антикоррупционной экспертизы.

Таким образом, можно предложить следующую схему классификации.

Внутренняя антикоррупционная экспертиза проводится специалистами юридических служб субъектов, наделённых правом разработки и принятия нормативно-правовых актов. Она осуществляется в рамках деятельности соответствующего государственного органа и направлена на выявление и предупреждение коррупциогенных факторов в нормативных правовых актах и их проектах.

Данный вид экспертизы характеризуется рядом особенностей. Во-первых, она проводится во взаимодействии с разработчиками проектов нормативных правовых актов. Во-вторых, её предметом являются как проекты нормативных актов, так и действующее законодательство. В-третьих, экспертиза проектов выступает составной частью правотворческого процесса, тогда как анализ действующих актов осуществляется в рамках мониторинга правоприменительной практики. Кроме того, при её проведении применяются специальные чек-листы, позволяющие на ранней стадии выявлять потенциальные коррупционные риски.

В научной литературе эффективность внутренней антикоррупционной экспертизы оценивается неоднозначно. Ряд исследователей указывает на её ограниченную независимость, обусловленную внутриведомственными отношениями. Так, Ю.С. Избачков и К.Е. Рыбак отмечают, что в условиях служебной зависимости эксперт может оказаться под давлением заинтересованных должностных лиц⁴.

По мнению М.С. Бахтиной, основной проблемой внутренней экспертизы является недостаток времени для проведения полноценного анализа проектов

4 Избачков Ю.С., Рыбак К.Е. О качестве антикоррупционных экспертиз. Культура: управление, экономика, право. 2011 г. № 1. – С. 36.

нормативных актов⁵. Однако представляется, что не менее значимым фактором выступает институциональная зависимость экспертов, способная влиять на объективность экспертного заключения.

Вместе с тем, как отмечают Тихомиров Ю.А. и Спектор Е.И., внутренняя экспертиза обладает важным преимуществом – возможностью оперативного взаимодействия разработчиков и экспертов на стадии подготовки проекта нормативного акта, что позволяет своевременно устранять выявленные недостатки и повышать качество нормативного регулирования⁶.

Таким образом, внутренняя антикоррупционная экспертиза не является полностью независимым механизмом выявления коррупционных рисков, однако выполняет важную превентивную функцию, выступая первичным фильтром коррупциогенных факторов в процессе подготовки нормативно-правовых актов.

2. Контрольно-надзорную антикоррупционную экспертизу нормативно-правовых актов и их проектов осуществляют органы юстиции, Агентство по противодействию коррупции, а также, в соответствии с последними институциональными изменениями, органы прокуратуры.

Особая роль в системе антикоррупционной экспертизы принадлежит **Министерству юстиции Республики Узбекистан**. Одной из его ключевых задач является выявление коррупциогенных факторов на стадии правовой экспертизы проектов нормативно-правовых актов, разрабатываемых субъектами правотворческой деятельности. Кроме того, Министерство юстиции выполняет организационно-методические функции, включая разработку методики выявления коррупциогенных факторов и ведение реестра экспертов по антикоррупционной экспертизе.

В научной литературе отмечается, что особенностями экспертизы, проводимой Министерством юстиции, являются её интеграция

в систему экспертно-регистрационной деятельности и тесная взаимосвязь с правовой экспертизой проектов нормативных актов⁷. Вместе с тем проведённый анализ позволяет выделить более широкий круг её признаков, включая широкий охват объектов экспертизы и координационно-методическую роль органов юстиции в организации экспертной деятельности.

При этом анализ полномочий Министерства юстиции позволяет уточнить правовую природу проводимой им экспертизы. Несмотря на то, что её нередко относят к контрольно-надзорной деятельности, более корректным является рассмотрение её как формы **контроля** за качеством правотворческой деятельности, поскольку она направлена на проверку проектов нормативных актов и не связана с надзором за деятельностью органов, принявших такие акты.

Значительное развитие в последние годы получила антикоррупционная экспертиза, проводимая **Агентством по противодействию коррупции**. С 2026 года функции координации антикоррупционной экспертизы действующего законодательства были переданы данному органу от Министерства юстиции⁸. Особенности экспертизы, проводимой Агентством, являются универсальность (возможность анализа как проектов, так и действующих актов), инициативный характер её проведения, обязательность в случаях поручения высших органов государственной власти, а также координационная роль в организации антикоррупционного анализа законодательства.

С недавнего времени контрольно-надзорные полномочия в сфере антикоррупционной экспертизы получили и **органы прокуратуры**. В структуре Генеральной прокуратуры **создан специализированный отдел** анализа коррупциогенных факторов, что свидетельствует о расширении функций прокурорского надзора в сфере противодействия коррупции.

5 Бахтина М.С. Административно-правовые основы антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и их проектов: дис. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2021 г. – С. 41

6 Антикоррупционная экспертиза проектов нормативных правовых актов: науч.-практ. пособие. Отв. ред. Ю.А. Тихомиров, Е.И. Спектор. М., 2012 г. – С. 57.

7 Швердяев С.Н. Влияние антикоррупционных институтов российской административной реформы на развитие конституционного законодательства. Право: журнал Высшей школы экономики. 2017 г. № 1. – С. 30;

Маркина В.С. Проблемы проведения Министерством юстиции РФ антикоррупционной экспертизы нормативных актов. Административное право и процесс. 2012 г. № 11. – С. 69;

Балдин А.К. Правовые вопросы организации проведения антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов органами Минюста России. – С. 67.

8 Указ Президента Республики Узбекистан от 30.12.2025 г. № УП-270 «О дальнейшем совершенствовании системы предупреждения и противодействия коррупции в Республике Узбекистан». <https://lex.uz/ru/docs/7962927>. Дата обращения: 05.03.2026 г.

Особенностью участия прокуратуры является ориентация на анализ **правоприменительной практики**, поскольку предмет прокурорского надзора охватывает не только нормативные правовые акты, но и акты государственных органов и должностных лиц ненормативного характера. Это позволяет выявлять коррупционные риски, проявляющиеся непосредственно в процессе применения права.

Таким образом, контрольно-надзорная антикоррупционная экспертиза выступает важным элементом системы предупреждения коррупционных рисков в правотворчестве. Как отмечают некоторые исследователи, её ценность заключается в независимости от органов-разработчиков нормативных актов и регулярности проведения. В совокупности с внутренней и общественной экспертизой она формирует многоуровневый механизм выявления коррупциогенных факторов – от стадии разработки проекта нормативного акта до его внешней независимой оценки.

3. Неофициальная (независимая, общественная, научная) антикоррупционная экспертиза осуществляется институтами гражданского общества, научными организациями, экспертами и иными субъектами, не наделёнными публично-властными полномочиями. Она представляет собой форму общественной экспертной деятельности, направленную на анализ нормативных и иных управленческих решений органов власти и оценку их влияния на реализацию прав и законных интересов граждан.

В научной литературе высказываются различные подходы к соотношению общественной и научной антикоррупционной экспертизы. Так, М.С. Бахтина рассматривает научную экспертизу как разновидность общественной. Однако представляется более обоснованным рассматривать их как самостоятельные формы неофициальной экспертизы, поскольку они отличаются прежде всего субъектным составом и характером экспертной деятельности. Общественная экспертиза осуществляется независимыми экспертами, негосударственными некоммерческими организациями и иными институтами гражданского общества, тогда как научная экспертиза проводится специалистами образовательных и

научно-исследовательских учреждений.

Вместе с тем степень независимости таких экспертиз не всегда является абсолютной. Как отмечает М.В. Гребенюк, сама идея независимой экспертной деятельности нередко вступает в противоречие с существующей системой государственной власти. На практике уровень независимости экспертов во многом определяется их институциональной принадлежностью, источниками финансирования и характером взаимодействия с органами публичной власти⁹.

Особую дискуссию вызывает независимость научной антикоррупционной экспертизы. В случаях, когда её проведение инициируется государственными органами и финансируется из бюджета, а исполнителями выступают научные учреждения, находящиеся в организационном подчинении государственных органов, её независимость может носить преимущественно формальный характер. В подобных условиях эксперт оказывается включённым в систему публичного управления, что объективно ограничивает его институциональную автономию.

В связи с этим в научной литературе подчёркивается важность обеспечения реальной независимости субъектов антикоррупционной экспертизы. Независимость предполагает не только отсутствие государственного статуса, но и свободу выбора предмета исследования, методологии анализа и формулирования экспертных выводов. При отсутствии таких условий возникает феномен так называемой **«квазинезависимости»**, при котором процедура формально сохраняет признаки общественного участия, но фактически воспроизводит элементы ведомственного контроля.

К основным особенностям неофициальной антикоррупционной экспертизы можно отнести её негосударственный характер, разнообразие субъектов проведения, рекомендательный характер экспертных заключений, инициативность проведения, ориентацию на общественный контроль, а также относительный характер независимости экспертов.

В научной литературе предлагаются и иные классификации антикоррупционной экспертизы. Так, Каменская Е.В. и Рождествова А.А. выделяют несколько оснований её класси-

⁹ Гребенюк М.В. Реализация законодательства о независимой антикоррупционной экспертизе и опыт работы интернет-портала «Независимая антикоррупционная экспертиза». Первая всероссийская научно-практическая конференция «Реализация законодательства о независимой антикоррупционной экспертизе: проблемы и перспективы». Сборник материалов. М. 2012 г. – С. 55.

фикации. В частности, по количеству экспертов экспертиза может быть **единоличной** или **комиссионной (комплексной)**; по регулярности проведения – **временной** или **систематической**; по стадии правового регулирования – **превентивной** (по проектам актов), **текущей** (по действующим актам) и **последующей** (в рамках мониторинга правоприменения). Кроме того, экспертиза может классифицироваться в зависимости от вида проверяемого нормативного правового акта¹⁰.

Кудашкин А.В. дополняет данную классификацию, предлагая различать экспертизу **как стадию правовой экспертизы и как самостоятельную процедуру**, проводимую уполномоченными органами, например прокуратурой. Также он выделяет **первичную и повторную** антикоррупционную экспертизу в зависимости от последовательности её проведения¹¹.

В свою очередь, Бахтина М.С. предлагает классифицировать антикоррупционную экспертизу по **отрасли правового регулирования**, в рамках которой действует нормативный правовой акт (например, строительная, земельная, пожарная безопасность и др.)¹². Такой подход позволяет учитывать отрасле-

вую специфику законодательства и разграничивать экспертов по их профессиональной специализации.

Предложенные классификации имеют важное теоретическое и практическое значение. Обширность и динамичность нормативно-правовой базы требуют её постоянного анализа, а различия между отраслями права предполагают наличие специальных знаний у экспертов. В связи с этим целесообразным представляется развитие **отраслевой специализации экспертов**, что позволяет более эффективно выявлять коррупционные риски в конкретных сферах правового регулирования.

Таким образом, антикоррупционная экспертиза нормативно-правовых актов и их проектов представляет собой сложный многоуровневый механизм предупреждения коррупционных рисков в правотворческой и правоприменительной деятельности. Её эффективность обеспечивается взаимодействием различных видов экспертизы – официальной (внутренней и контрольно-надзорной) и неофициальной (общественной и научной), каждая из которых выполняет собственную функцию в системе выявления коррупциогенных факторов.

.....

.....

10 Каменская Е.В., Рождествина А.А. Независимая антикоррупционная экспертиза. Научно-практическое пособие. – С. 87.

11 Кудашкин А.В. Антикоррупционная экспертиза: теория и практика. – С. 50.

12 Бахтина М.С. Административно-правовые основы антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и их проектов: дис. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2021 г. – С.58.

Темур САФАРОВ,
старший прокурор Правохранительной
академии Республики Узбекистан,
доктор философии юридических наук (PhD)

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

ANNOTATSIYA. Формирование антикоррупционной культуры среди молодежи представляет собой одну из ключевых задач национальной антикоррупционной политики. Молодежь, как стратегический ресурс общества, играет решающую роль в укреплении ценностей честности, прозрачности и правопорядка. В статье анализируются концептуальные подходы к воспитанию антикоррупционной устойчивости у молодых граждан, оценивается эффективность образовательных и просветительских программ, рассматриваются лучшие международные практики и предлагаются рекомендации по совершенствованию механизмов вовлечения молодежи в антикоррупционную деятельность. Автор акцентирует внимание на необходимости межсекторального сотрудничества и формирования среды нулевой терпимости к коррупции.

АННОТАЦИЯ. Yoshlar orasida korrupsiyaga qarshi madaniyatni shakllantirish milliy korrupsiyaga qarshi siyosatning eng muhim vazifalaridan biridir. Jamiyatning strategik resursi bo'lgan yoshlar halollik, shaffoflik va qonun ustuvorligi kabi qadriyatlarini mustahkamlashda hal qiluvchi o'rin tutadi. Mazkur maqolada yosh fuqarolarda korrupsiyaga qarshi barqarorlikni shakllantirishga doir konseptual yondashuvlar tahlil qilinadi, ta'lim va ma'rifiy dasturlarning samaradorligi baholanadi, eng yaxshi xalqaro tajribalar ko'rib chiqiladi hamda yoshlarning korrupsiyaga qarshi faoliyatga jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Muallif tarmoqlararo hamkorlikning ahamiyatiga va korrupsiyaga toqatsizlik muhitini shakllantirish zarurligiga alohida e'tibor qaratadi.

ABSTRACT. The formation of an anti-corruption culture among young people is one of the key objectives of national anti-corruption policy. Youth, as a strategic societal resource, plays a decisive role in strengthening the values of integrity, transparency, and the rule of law. This article examines conceptual approaches to fostering anti-corruption resilience among young citizens, evaluates the effectiveness of educational and awareness-raising programmes, reviews international best practices, and proposes recommendations for improving mechanisms that engage youth in anti-corruption activities. The author highlights the importance of cross-sectoral cooperation and the creation of an environment of zero tolerance for corruption.

Ключевые слова: антикоррупционная культура, молодежь, правовое воспитание, профилактика, образование, участие, добропорядочность.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi madaniyat, yoshlar, huquqiy tarbiya, profilaktika, ta'lim, ishtirok etish, halollik.

Key words: anti-corruption culture, youth, legal education, prevention, education, participation, integrity.

Коррупция остается одной из наиболее устойчивых угроз устойчивому развитию государств, подрывая демократические институты, социальную справедливость и экономическую эффективность. Особую значимость приобретает формирование антикоррупционного мировоззрения у молодежи – социальной группы, от которой зависит будущее страны.

На уровне международных организаций, таких как ООН, ЮНЕСКО, ОЭСР, подчеркивается важность антикоррупционного образования как средства трансформации общественной морали и устойчивого предупреждения коррупции.

1. Понятие антикоррупционной культуры

и ее компоненты

Понятие антикоррупционная культура трактуется как совокупность правовых знаний, нравственных установок, гражданской активности и моделей поведения, направленных на неприятие коррупции¹. Среди ее ключевых компонентов, по нашему мнению, являются:

- знание антикоррупционного законодательства;
- развитие этической чувствительности;
- способность распознавать коррупционные риски;
- мотивация к правомерному поведению;
- участие в гражданских инициативах.

По мнению Ю.В. Стеклова, Е.А. Петрова указывает, что при постоянном контакте моло-

¹ В научных литературе рассмотрены подходы к формированию антикоррупционной культуры и антикоррупционного поведения. В каких как, Rose-Ackerman, S. (2006). "International Handbook on the Economics of Corruption"; Source: OECD (2020). "Public Integrity Handbook"; Clapham, R. (2007). "Human Rights Obligations of Non-State Actors"; World Bank. (2017). "Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues"

дежи с коррупцией (в университете, при трудоустройстве, получении государственные услуги) формируется приспособленческая модель поведения².

В своих исследованиях Дахлстром и Лапуенте³ (2017) для Института качества государственного управления отмечают, что высокий уровень коррупции снижает доверие молодежи к институтам государства. Ж. Бергин совместно с другими экспертами Transparency International (2024)⁴ описывают эффект «нормализации коррупции» среди молодежи в странах с высоким уровнем взяточничества. Анечиарисо и Жакобс в работе «Стремление к абсолютной честности» (The Pursuit of Absolute Integrity)⁵ указывают, что у молодежи возникает ощущение бессмысленности усилий, если важнее «связи» и «подарки», чем знания и компетенции.

2. Молодежь как объект и субъект антикоррупционного просвещения

Вопрос о месте молодежи в системе антикоррупционного просвещения вызывает активные научные дискуссии. С одной стороны, молодежь рассматривается как объект воздействия, нуждающийся в формировании устойчивых знаний, ценностей и моделей поведения, исключающих терпимость к коррупции. С другой стороны, она выступает как субъект трансформации антикоррупционной среды, способный не только усваивать знания, но и влиять на общественные нормы, запускать гражданские инициативы и формировать культуру подотчетности.

Сторонники объектного подхода, среди которых также Ю.В. Стеклова, Е.А. Петрова⁶, подчеркивают уязвимость молодежи к коррупционным влияниям – особенно в сферах образования, трудоустройства и административных услуг. Учитывая ограниченный социальный опыт и незрелые механизмы критического мышления, молодежь нуждается в систем-

ной просветительской поддержке. Здесь акцент делается на разработку антикоррупционных учебных программ, внедрение модулей этики и права в систему образования и институциональное сопровождение.

В то же время представители субъектного подхода, такие как исследователи UNODC и Transparency International, отстаивают идею активной роли молодежи как драйвера социальных изменений. Согласно их позициям, молодежь – не просто потребитель информации, но и агент изменений, способный продвигать антикоррупционную повестку через цифровые технологии, медиа-активизм, добровольческие проекты и участие в мониторинге. Исследования показывают, что вовлечение молодежи в конкретные антикоррупционные действия (квесты, конкурсы, краудсорсинг, школы добропорядочности) повышает их критическое восприятие коррупции и мотивацию к социально ответственному поведению.

Таким образом, наиболее продуктивным является синтез подходов, при котором молодежь одновременно воспринимается как уязвимый объект воздействия коррупционной среды и как деятельный субъект, способный оказывать системное сопротивление. Такая модель требует не только просветительских мер, но и создания институтов поддержки молодежных инициатив, инфраструктуры правового участия и признания молодежи в качестве равноправного партнера антикоррупционной политики. Молодые люди подвержены риску вовлечения в коррупционные практики вследствие ограниченного жизненного опыта, давления среды или карьерных амбиций. Однако именно они наиболее восприимчивы к новым ценностям, технологиям и общественным вызовам. Формирование антикоррупционного иммунитета у молодежи требует:

- раннего правового просвещения;

2 Стеклова Ю.В., Петрова Е.А. Типология поведения молодежи в ситуациях с коррупционной составляющей // СибСкрипт. 2019 г. №4 (80)-P.1022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-povedeniya-molodezhi-v-situatsiyah-s-korrupsionnoy-sostavlyayushey> (дата обращения: 09.12.2025).

3 Dahlström C, Lapuente V. Organizing Leviathan: Politicians, Bureaucrats, and the Making of Good Government. Cambridge University Press; 2017-P.54.

4 Bergin, J. (2024). The impacts of corruption on young people and their role in preventing corruption (U4 Helpdesk Answer 2024:36). Transparency International; U4 Anti-Corruption Resource Centre. Reviewed by C. Maslen, M. Jenkins (TI) & M. Kirya (U4). – PP.5-15.

5 Anechiarico, Frank, and James B. Jacobs. The Pursuit of Absolute Integrity: How Corruption Control Makes Government Ineffective. Chicago: University of Chicago Press, 1996. – P.32.

6 Стеклова Ю.В., Петрова Е.А. Типология поведения молодежи в ситуациях с коррупционной составляющей // СибСкрипт. 2019 г. №4 (80)-P.1022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-povedeniya-molodezhi-v-situatsiyah-s-korrupsionnoy-sostavlyayushey> (дата обращения: 09.12.2025).

- вовлечения в добровольческие и проектные формы активности;
- доступной и адаптированной информации;
- формирования образа «героя-честности» в медиа пространстве.

3. Международный опыт: практики и подходы

Современная антикоррупционная политика в странах мира все чаще включает в себя не только меры уголовного преследования, но и превентивные механизмы, среди которых ключевую роль играет антикоррупционное образование. Международный опыт показывает, что эффективное обучение способствует формированию культуры честности, повышению гражданской ответственности и устойчивости молодежи и госслужащих к коррупционным практикам⁷.

Различные страны и международные организации внедряют уникальные подходы и форматы обучения, адаптированные к своим правовым, культурным и институциональным контекстам. Ниже представлен сравнительный анализ таких подходов с акцентом на успешные примеры и их применимость для государств с переходной экономикой, включая Узбекистан. В ряде стран реализуются успешные программы:

- **Integrity Education Programme (Южная Корея)** – обязательные курсы честности в школах и университетах⁸.
- **Transparency School for Youth (Литва)** – летние школы с участием экспертов ТИ и ООН⁹.
- **UNODC Youth Initiative** – вовлечение молодежи в реализацию Конвенции ООН против коррупции (UNCAC)¹⁰.

Эти практики демонстрируют важность институциональной поддержки, участия НПО, цифровых технологий и поощрения молодежных инициатив.

Например, **Южная Корея** приняла решение

подойти к решению вопроса, путем системного и привития ценностей с детства. **Южная Корея** – один из наиболее успешных примеров внедрения антикоррупционного образования с уровня начальной школы¹¹. Министерство образования совместно с Комиссией по борьбе с коррупцией и гражданским правам разработало национальную программу по обучению честности, включающую:

- учебники и видеоматериалы для школьников;
- оценку нравственного развития учащихся;
- обязательные модули в университетах для будущих госслужащих.

Ключевая особенность подхода – воспитание ценностей, а не только правовых знаний. Такой формат позволил Южной Корее выработать в обществе культуру «нулевой терпимости» к коррупции и снизить уровень бытовой коррупции в 2,5 раза за 15 лет¹².

2. Сингапур: дисциплина, подотчетность и этика в службе

В Сингапуре антикоррупционное обучение тесно связано с системой государственной службы. Уже в вузах будущие госслужащие проходят подготовку по этике управления, процедурам конфликта интересов, вопросам лоббизма и прозрачности. Особое внимание уделяется:

- моделированию ситуаций на основе реальных дел;
- обучению через кейс-стади, симуляции и практикумы;
- обязательным курсам при приеме на госслужбу и регулярной переподготовке.

Эффективность подхода обеспечивается также жесткой системой подотчетности: любой коррупционный эпизод расследуется независимо, а последствия касаются как нарушителя, так и его руководителя.

3. Литва: молодежные школы честности и креативные форматы

7 Попов М.Ю., Клименко Т.М., Чапурко Т.М., Хорольский Г.В., Попова Е.А. Международный опыт борьбы с коррупцией (в экспертных оценках сотрудников правоохранительных органов) // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2025 г. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnyy-opyt-borby-s-korrupsiey-v-ekspertnyh-otsenkah-sotrudnikov-pravoohranitelnyh-organov> (дата обращения: 09.12.2025 г.)

8 Anti-Corruption and Civil Rights Commission (ACRC). Integrity Education Programme. Seoul: Government of Korea, n.d.// <https://www.acrc.go.kr/en/board.do?command=list&menuld=020504>

9 Transparency International Lithuania. Transparency School for Youth. Vilnius: TI Lithuania, n.d.// <https://transparency.lt/en/transparency-school/>

10 United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). UNODC Youth Initiative: Engaging Youth in the Implementation of UNCAC. Vienna: UNODC, n.d.// <https://www.unodc.org/e4j/en/secondary/youth-initiative.html>

11 Комиссия по борьбе с коррупцией и защите гражданских прав, Институт воспитания честности // <https://edu.acrc.go.kr/>

12 Enhancing the Integrity of Public Sector // <https://ncp.clean.go.kr/eng/engAcrc04032.do>.

Transparency International Lithuania реалізуйет летние школы честности, в которых участвуют студенты, молодые исследователи и гражданские активисты¹³. Особенности:

обучение методам расследования коррупции;

командная работа над реальными кейсами; взаимодействие с журналистами и экспертами.

Также в Литве реализуется цифровое обучение через подкасты, игры и краудсорсинговые платформы. Антикоррупционное обучение стало популярным молодежным трендом и обеспечило широкое вовлечение гражданского сектора в мониторинг власти.

4. Грузия: участие студентов в реформах

Грузия активно вовлекает молодежь в процесс антикоррупционного мониторинга. При вузах созданы антикоррупционные клубы, а студенты:

анализируют местные бюджеты;

участвуют в мониторинге закупок;

проводят антикоррупционные кампании и форумы.

Образование здесь становится практико-ориентированным, а не теоретическим, что усиливает доверие молодежи к институтам и формирует навыки гражданского контроля.

5. Казахстан: институционализация добропорядочности

В рамках национальной программы «Саналы Ұрпақ» Казахстан внедрил в вузы и школы модули честности¹⁴. Университеты создали:

кафедры добропорядочности;

внутренние антикоррупционные комиссии;

программы оценки академической этики.

Антикоррупционное обучение носит институциональный характер, поддерживается государством и сопровождается обязательной отчетностью вузов. Такой подход содействует снижению коррупции в образовании и формированию прозрачной академической среды.

6. Узбекистан: расширение охвата и цифровизации

В Узбекистане антикоррупционное просвещение получает новое развитие в рамках реформ по противодействию коррупции¹⁵. Особенности текущего этапа:

включение антикоррупционных модулей в юридические и государственные вузы;

использование онлайн-курсов, форумов, интерактивных тренингов;

запуск правовых игр, молодежных дебатов, конкурсов кейсов.

Также важным шагом стало формирование Стандарта антикоррупционного образования, ориентированного на внедрение практик обучения на всех уровнях — от школы до органов власти.

7. UNODC: глобальный образовательный ресурс

Программа Education for Justice (E4J) от Управления ООН по наркотикам и преступности предлагает открытые и адаптированные модули по темам антикоррупции, верховенства права и прав человека¹⁶. А также, учебная программа GRACE, подготовленная и рекомендованная ПРООН Узбекистан. Преимущества данных программ заключается в следующем:

многоязычность и доступность;

дифференциация по возрастным категориям;

использование мультимедиа, комиксов, видеокейсов, симуляций.

Благодаря этому программа используется более чем в 100 странах, в том числе в Центральной Азии, обеспечивая интернационализацию подходов и обмен опытом.

Выводы сравнительного анализа:

Наиболее эффективны подходы, сочетающие формальное обучение с практической активностью — мониторинг, кейсы, дебаты, цифровые инструменты. Институционализация антикоррупционного образования (через кафедры, модули, стандарты) обеспечивает устойчивость и системность.

Ранняя профилактика, как в Южной Корее и Казахстане, формирует устойчивые установки еще до вступления в профессиональную жизнь.

Сильная вовлеченность молодежи (Литва, Грузия) способствует распространению антикоррупционных ценностей в обществе.

Глобальные программы (UNODC, TI) обеспечивают методическую базу и гибкость

13 Transparency International Lithuania. Transparency School for Youth. Vilnius: TI Lithuania, n.d. // <https://transparency.lt/en/transparency-school/>

14 Миссия Проекта «Саналы ұрпақ» на 2018–2020 годы: патриотичная и конкурентоспособная молодежь, нацеленная жить в Казахстане, свободного от коррупции // <https://ikcl.kz/sanalay-urpakh/missiya-i-strategiya.html>.

15 Состоялось заседание Национального совета по противодействию коррупции // <https://president.uz/ru/lists/view/7924>.

16 Образование во имя правосудия // <https://www.unodc.org/e4j/ru/index.html>

для адаптации в национальные контексты.

В Узбекистане наблюдается активизация антикоррупционного просвещения молодежи. В рамках Стратегии по противодействию коррупции (2021–2025 гг.) реализуются образовательные проекты на базе вузов, Академии правоохранительных органов, Министерства юстиции и Агентства по противодействию коррупции. Вместе с тем сохраняются проблемы:

- фрагментарность программ;
- недостаток подготовки преподавателей;
- низкий уровень участия самих студентов в разработке и реализации инициатив;
- слабое присутствие антикоррупционной повестки в социальных сетях.

На основе проведенных исследований предлагается провести следующие комплексные работы по следующим направлениям:

1. **Интеграция антикоррупционных модулей** в школьные и вузовские программы, включая междисциплинарные подходы.

2. **Поддержка молодежных инициатив** че-

рез гранты, конкурсы, акселераторы социальных проектов.

3. **Развитие цифровых платформ** антикоррупционного обучения, мобильных приложений, интерактивных курсов.

4. **Формирование молодежных антикоррупционных клубов** при образовательных учреждениях и органах госвласти.

5. **Проведение социологических исследований** по восприятию коррупции среди молодежи для оценки эффективности мер.

Формирование антикоррупционной культуры среди молодежи требует системных и устойчивых усилий со стороны государства, образовательных учреждений, гражданского общества и самих молодых людей. Только через раннее правовое воспитание, включение молодежи в практические формы антикоррупционной активности и поддержку инициатив возможно создать поколение, нетерпимое к коррупции и способное обеспечить честное будущее страны.

#

PROFESSIONAL SPORTDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHGA OID MINTAQAVIY DAVLATLAR TAJRIBASINING QIYOSIY-HUQUQIY TAHLILI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada professional sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha mintaqaviy davlatlar tajribasi qiyosiy-huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Xususan, AQSH, Buyuk Britaniya, Braziliya, Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlar qonunchiligi va institutsional mexanizmlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida korrupsiyaga qarshi maxsus organlar faoliyati, jinoiy javobgarlik choralari, profilaktik tadbirlar, jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari ishtiroki, xalqaro hamkorlikning ahamiyati o'rganilgan. Maqolada O'zbekiston qonunchiligi va amaliyotini mazkur davlatlar tajribasi asosida takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье проведён сравнительно-правовой анализ опыта отдельных региональных государств по противодействию коррупции в сфере профессионального спорта. В частности, исследованы законодательство и институциональные механизмы таких развитых стран, как США, Великобритания, Бразилия, Япония и других. В процессе исследования рассмотрена деятельность специализированных антикоррупционных органов, меры уголовной ответственности, профилактические мероприятия, участие общественности и средств массовой информации, а также значение международного сотрудничества. В статье разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики Узбекистана на основе опыта указанных государств.

ABSTRACT. This article presents a comparative legal analysis of the experience of selected regional countries in combating corruption in professional sports. In particular, it examines the legislation and institutional mechanisms of developed countries such as the United States, the United Kingdom, Brazil, Japan, and others. The study explores the activities of specialized anti-corruption bodies, measures of criminal liability, preventive actions, the involvement of the public and mass media, as well as the importance of international cooperation. The article provides proposals and recommendations for improving the legislation and law enforcement practices of Uzbekistan based on the experiences of these countries.

Kalit so'zlar: professional sport, korrupsiya, qiyosiy tahlil, huquqiy mexanizm, xalqaro tajriba.

Ключевые слова: профессиональный спорт, коррупция, сравнительный анализ, правовой механизм, международный опыт.

Key words: professional sports, corruption, comparative analysis, legal mechanism, international experience.

Bugungi kunda har bir sohada islohotlarni amalga oshirish uchun rivojlangan xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini o'rganish va ularni qiyosiy tahlil etish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Negaki, har qanday institut yoki xorijiy davlatlar ilg'or amaliyotini milliy huquq tizimiga joriy etishda davlatning milliy xususiyatlari va sharoitlarini, xalqaro standartlar va xorijiy amaliyotni o'rganish va ularni e'tiborga olish talab etiladi. Bundan korrupsiyaga qarshi kurashish faoliyati ham mustasno emas.

Shunga ko'ra, sport sohasida korrupsiyaning oldini olish mexanizmlarini yanada takomillashtirishda rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasini tadqiq etish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda sohada korrupsiyaga qarshi kurashishning yangicha metodologik asoslarini yaratish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shuningdek, 2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida korrupsiyaga moyil soha va tarmoqlarni aniqlash Taraqqiyot strategiyasining asosiy maqsadlaridan (84-maqsad) biri sifatida belgilandi¹. Unga asosan, korrupsiyaga qarshi kurashish amaliyotida tizimli preventiv choralarni kuchaytirish qayd etildi. Albat, bu borada preventiv choralarni joriy etish uchun xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish orqali amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zero, O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek, "... har bir sohada doimiy izlanishda bo'lishimiz, xorijdagi ilg'or tajribalarni chuqur o'rganib, hayotimizni, ish uslubimizni yangilashga harakat qilishimiz lozim"². Darhaqiqat, davlatimiz rahbarining mazkur fikrlari juda ham o'rinli bo'lib, rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasini o'rganish va ularning ijobiy jihatlarini milliy qonunchilik va amaliyotimizga joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli farmoni // <https://lex.uz/uz/docs/5841063>

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // <https://uz.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-oliy-25-01-2020>

Rivojlangan xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasi va sinalgan amaliyoti asosida mamlakatimizda barcha sohalarda, shu jumladan, sport sohasida ham korrupsiyaga qarshi murosasiz kurashish hozirgi sharoitda o'ta muhim masalalardan biridir.

Shu kabi, rus olimi S.N.Gordeev ham to'g'ri ta'kidlaganidek, "xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish milliy tizimdagi sohalarning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashga yordam beradi"³.

Izlanishlardan kelib chiqib, mintaqa miqyosidagi davlatlarda sport sohasidagi korrupsiyaga qarshi kurashishga oid ilg'or tajribani quyidagi to'rtta jihatga e'tibor qaratgan holda qiyosiy-huquqiy tahlilini keltiramiz.

Bunda birinchidan, davlat tomonidan amalga oshiriladigan huquqiy choralarga, ya'ni davlat sport sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga, shu jumladan, sohada korrupsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqishiga va amaliyotga joriy etishiga e'tibor qaratiladi.

Ikkinchidan, sohada profilaktik chora-tadbirlar amalga oshirilishi, jumladan, sport tashkilotlari faoliyatida odob-axloq kodekslarini qabul qilish orqali aniq standartlarni belgilash, sportchilar, hakamlar va boshqalarni sportdagi korrupsiya xavfi haqidagi xabardorliklarini oshirish choralari ko'rib chiqiladi.

Uchinchidan, sportdagi korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha ixtisoslashgan organlar tashkil etilganligi inobatga olinadi.

To'rtinchidan, mazkur yo'nalishda hamkorlik mexanizmlari samarali yo'lga qo'yilganligi, korrupsiya holatlarini bartaraf etish uchun turli idoralar, jamoatchilik vakillarining sa'y-harakatlari birlashtirilganligiga qaraladi.

Qayd etish joizki, mazkur yo'nalishlarda AQSH tajribasi ilg'or va yetakchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Ushbu mamlakatda sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha federal va shtat darajasidagi qonunlar amal qilishi o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Jumladan, 1945-yilda Bruklin kollejining besh nafar basketbolchisi (keng jamoatchilik orasida "Bruklin beshligi" nomi bilan mashhur bo'lgan) Akron universiteti bilan bo'lgan o'yinda ataylab yutqazish evaziga pul ol-

ganligi holati ro'y berganidan so'ng sport sohasida pulning buzg'unchi ta'siri haqidagi shov-shuvlar keng tarqaladi. Uning natijasida Kolumbiya okrugida sport musobaqalariga bo'lgan korrupsion ta'sir uchun ilk bor jinoiy javobgarlikni belgilash haqida 1947-yil 11-iyul kungi tarixiy qonun qabul qilinadi. Bunda sport musobaqasining natijasiga ta'sir qilish maqsadida biror shaxsga pul to'lash, berish, va'da qilish yoki qimmatbaho narsalar taklif etish, shuningdek, biror shaxsga ta'sir o'tkazib, u orqali musobaqa natijasiga ta'sir qilishga urinish jinoyat sifatida belgilanadi. Shu bilan birga, sport natijasini qasddan o'zgartirish evaziga biror moddiy manfaatni qabul qilish ham noqonuniy ekanligi qayd etiladi. Ushbu jinoyatlarni sodir etganlar uchun 1 yildan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum etish va moliyaviy jarimalar nazarda tutiladi⁴.

O'z navbatida ushbu hujjat oradan 15 yil o'tib, ya'ni 1964-yilda federal darajada amal qiladigan "Sport musobaqalarida poraxo'rlik to'g'risida"gi qonun (Sports Bribery Act)⁵ qabul qilinishiga katta turtki bo'ladi.

Mazkur hujjatning qabul qilinishini olimlardan R.Perkins "ham professional, ham havaskor sport sohasi Amerika xalqining e'tiborini shu qadar o'ziga tortdiki, u muqarrar ravishda sport musobaqalari natijalariga ta'sir o'tkazishga urinishlar uchun jazo choralari o'rnatishni talab qildi"⁶, deb izohlaydi.

Zero, ushbu qonun qabul qilinganidan buyon 50 yildan ortiq vaqt ichida 15 dan ortiq rasman qayd etilgan sud qarorlari chiqarilishiga erishilganligi bilan ahamiyatli hisoblanadi⁷.

Shu bilan birga, ushbu hujjat keyinchalik dunyo bo'yicha ko'plab davlatlar uchun sportdagi poraxo'rlikka qarshi kurashish bo'yicha qonunlar qabul qilinishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi va namuna bo'lib xizmat qildi. Jumladan, Singapurda 1992-yilda "Corruption, Drug Trafficking and Other Serious Crimes (Confiscation of Benefits) Act", Buyuk Britaniyada 2005-yilda "Gambling Act" va 2019-yilda yangilangan "Match Fixing Guidelines" hamda Avstraliyada 2013-yilda "National Policy on Match-Fixing" va "Criminal Code Amendment Act" kabi hujjatlar qabul qilingan⁸.

Mazkur yo'nalishda AQSH qonunchiligining o'zi-

3 Гордеев С.Н. Организация розыскной работы правоохранительных органов (зарубежный опыт) // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2016 г. № 3. – С. 141.

4 <https://www.legalsportsreport.com/20813/sports-integrity-in-the-us-history/>

5 Holden, J.T. & Rodenberg, R.M. The Sports Bribery Act: A Law and Economics Approach. Northern Kentucky Law Review, 42(3), 2015

6 Perkins R. Criminal Law. 2nd ed. Mineola, N. Y. : Foundation Press, 1969. P. 474.

7 <https://www.legalsportsreport.com/20813/sports-integrity-in-the-us-history/>

8 Jodi S. Balsam Criminalizing Match-Fixing as America Legalizes Sports Gambling, 31 Marq. Sports L.Rev. 1 (2020), <https://scholarship.law.marquette.edu/sportslaw/vol31/iss1/2>

ga xos jihati, sportchilar, sport tashkilotlari rasmiylari yoki boshqaruvchilari rasmiy sport musobalarida ishtirokida yoki moliyaviy jarayonlarida manfaatlar to'qnashuvi holatlari yuzaga kelishining oldindan oshkor etishlari lozim bo'ladi. Shuningdek, AQSH Federal tergov byurosi tashabbusi bilan ilgari surilgan "Sportda jinoyatchilik va korrupsiya hamda qimor o'yinlari" (Crime and Corruption in Sport and Gaming) dasturi⁹ mamlakatda barcha darajadagi sport tadbirlarini o'tkazishda halollik va poraxo'rlikka qarshi kurashish tamoyillariga rioya qilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu o'rinda Buyuk Britaniyada qabul qilingan qonunchilik hujjatlari sport sohasida poraxo'rlikka qarshi kurashish bo'yicha tizimli va kompleks yondashuvga asoslanganligi hamda undagi normalar keng qamrovli va qat'iy javobgarlik mexanizmlari belgilanganligi bilan alohida ajralib turadi.

Shu jumladan, 2005-yilda qabul qilingan "Gambling Act" hujjati sportga noqonuniy pul tikishlarning oldini olishda Yevropa darajasida qonunchilik modeli sifatida qabul qilinib, keyinchalik Italiya, Fransiya, Malta va Gretsiya kabi davlatlarda shunga o'xshash qonunchilik hujjatlari qabul qilinishiga namuna bo'lgan¹⁰.

Shuningdek, Buyuk Britaniyadagi barcha sport tashkilotlarida odob-axloq kodekslari va har bir sport turiga xos ichki tartib-qoidalarning qabul qilinganligi sohada korrupsiyaning oldini olishda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Sportdagi adolatni ta'minlashda esa nazorat idoralari (UK Anti-Doping¹¹, Gambling Commission¹², Sport Integrity Unit¹³) faoliyati yo'lga qo'yilganligi shaffoflikni ta'minlashga va korrupsiya holatlariga nisbatan o'z vaqtida munosabat bildirishga xizmat qilmoqda. Sport maktablari va akademiyalarida esa korrupsiyaga qarshi maxsus ta'lim dasturlarining (The FA Integrity Programme – futbol akademiyalari va yosh sportchilar uchun korrupsiya, doping va etika bo'yicha ta'lim modullari¹⁴; UK Sport Athlete Learning Programme – yosh sportchilarga

sport etikasi va korrupsiyaning oqibatlarini haqida ta'lim berish¹⁵; Youth Sport Trust Education Projects – yoshlar orasida sportda raqobat va adolatni targ'ib qilish¹⁶) yo'lga qo'yilganligi sportchilarni halol raqobat muhitida tarbiyalashda muhim profilaktik mexanizm vazifasini bajarmoqda.

Shu bois BMT tomonidan 2023-yilda tayyorlangan "Sportda korrupsiyaga qarshi kurash: tegishli qonun va me'yorlarga sharh" nomli hisobotda Buyuk Britaniyaning mazkur yo'nalishlardagi yondashuvi global miqyosdagi eng samarali strategiyalaridan biri sifatida e'tirof etilgan¹⁷.

O'z navbatida bu boradagi ilg'or tajriba Ukrainada professional sport sohasida korrupsiyaga qarshi choralarni ishlab chiqishda, kelishilgan o'yinlar uchun ma'muriy va jinoiy javobgarlikni belgilashda mustahkam huquqiy mexanizmlarni yaratishga asos bo'lgan. Xususan, Ukrainada 2015-yil 3-noyabrda "Rasmiy sport musobaqalari natijalariga korrupsiyaviy huquqbuzarliklar ta'sirining oldini olish to'g'risida"gi ("On Prevention of the Impact of Corruption Offences on the Results of Official Sports Competitions")¹⁸ maxsus qonun qabul qilingan. Qonunda rasmiy sport musobaqalari natijalariga manfaatdor shaxslar tomonidan noqonuniy ta'sir o'tkazishning oldini olish, sportdagi shaffoflikni ta'minlash, halol raqobat va odob-axloq qoidalari rioya qilishni ta'minlash, korrupsiya holatlarini tekshirish va oldini olishga qaratilgan normativ va metodik hujjatlarni ishlab chiqish, rasmiy sport musobaqalarini tashkil etish va o'tkazish tartibini tizimli tahlil qilish, sportda manfaatlar to'qnashuvini tartibga solish va bartaraf etish bo'yicha monitoringni amalga oshirish kabi muhim qoidalar belgilangan. Mazkur qonun bilan mamlakatda rasmiy sport musobaqalari natijalariga noqonuniy ta'sir o'tkazish va qonunga xilof pul tikish bilan bog'liq korrupsiyaviy holatlar uchun ma'muriy va jinoiy javobgarlik joriy qilingan.

Shuningdek, Buyuk Britaniya tajribasi asosida Bolgariya futbol ittifoqida kelishilgan o'yinlarga

9 <https://www.fbi.gov/investigate/transnational-organized-crime/integrity-in-sports-and-gaming>

10 <https://www.gamblingcommission.gov.uk/licensees-and-businesses/guide/protecting-betting-integrity-may-2019>

11 <https://www.ukad.org.uk/>

12 <https://www.gamblingcommission.gov.uk/>

13 <https://www.sportintegrity.com/>

14 <https://www.thefa.com/>

15 <https://www.uksport.gov.uk/>

16 <https://www.youthsporttrust.org/>

17 https://www.unodc.org/images/Safeguardingsport/Publications/IPACS_TASK_FORCE_4.pdf

18 <https://www.rada.gov.ua/en/print/115379.html>

qarshi kurashish maqsadida alohida xabar berish bo'yicha ishonch telefonlari joriy qilingan¹⁹. Finlyandiya esa "Don't Fix It" (Buni tuzatma) loyihasi yo'lga qo'yilgan bo'lib, uning maqsadi futbolchilar uchun yuzma-yuz muloqot orqali ta'lim dasturini amalga oshirish va kelishilgan o'yinlar haqida mobil ilova orqali anonim xabar berishni joriy etish hisoblanadi²⁰.

Belgiyada sport sohasidagi firibgarlik haqida ma'lumotga ega bo'lgan har qanday fuqaro maxsus xabardor qilish mexanizmi orqali politsiyaga murojaat qilishi mumkin²¹.

Shu bilan birga, AQSH va Buyuk Britaniya ta'siri natijasida qator Yevropa mintaqasidagi mamlakatlarda sportdagi korrupsiyaga qarshi kurashish hamda sportning xolisligi va poklikni himoya qilish bilan bog'liq ixtisoslashgan organlar ham joriy etilgan. Masalan, Italiyada 2014-yilda sport sohasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish va jinoyatlarni tergov qilish maqsadida maxsus organ – Sportda doping va zo'rvonlikka qarshi milliy prokuratura (Procura Nazionale Antidoping e Anti-violenza nello Sport)²² tashkil etilgan. Bu organ sport tizimida qonuniylikni ta'minlash, korrupsiya, doping, sportda zo'rvonlik va boshqa huquqbuzarliklarga qarshi kurashish vazifasini bajaradi. Shunga o'xshash tuzilmalar Belgiyada federal politsiyasi tarkibida sportdagi firibgarlikka qarshi guruhi²³, Ispaniyada esa sport musobaqalarini soxtalash-tirish va qimor bilan bog'liq korrupsiyaga qarshi kurash uchun markaz (Spanish National Police Centre for Integrity in Sport and Gambling)²⁴ faoliyat ko'rsatadi.

Lotin Amerikasi mintaqasidan Braziliyada esa sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurash tashabbuslarining paydo bo'lishi mamlakatda yirik sport tadbirlarini tashkil etish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, 1998-yil 24-martdagi 9.615/98-sonli qonun (Pele qonuni deb ataladi)²⁵ Braziliyadagi sport tizimini zamonaviylashtirish,

sportchilarning mehnat hamda iqtisodiy huquqlarini himoya qilish va futbol klublari bilan munosabatlarni ochiq va qonuniy asosda olib borishni belgilab bergan. 2013-yilda mazkur hujjatga davlat moliyaviy mablag'larini olish huquqini berish sharti sifatida sport tashkilotlarini boshqarish qoidalari-ni kiritish bilan bog'liq muhim o'zgartirishlar kiritilgan²⁶. Mazkur qonun Braziliya sport tizimining huquqiy asosi bo'lib, uning qabul qilinishi orqali futbol va boshqa sport turlarida adolat, oshkorlik va kasbiy rivojlanishga katta yo'l ochilgan. Bu qonun sportchilarning huquqiy maqomini mustahkamlagan, klublarni tijorat tizimiga yaqinlashtirgan va sport sohasidagi davlat-xususiy sheriklikni mustahkamlagan. Ushbu qonunchilik hujjatlari asosida mamlakatda 2023-yil 15-iyunda "Umumiy sport" qonuni (№14.597/2023-son)²⁷ qabul qilingan. Mazkur qonun mamlakatda yaxlit sport faoliyatini tartibga soldi, sportning tartib va iqtisodiy samimiya-tini ta'minladi, tinchlik madaniyatini targ'ib qildi va jinoiy xatti-harakatlarni taqiqladi. Bu hujjatning eng muhim jihati, mamlakatda xususiy sektor sifatida sport tashkilotlari faoliyatidagi korrupsiya holatlarini jinoyat sifatida belgilab, poraxo'rlik uchun aniq javobgarlik mexanizmlarini yuzaga keltirdi. Braziliyaning professional sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurashdagi qonunchilik tajribasi mintaqadagi boshqa mamlakatlarga ham katta ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Zero qator olimlar ta'kidlaganidek, Braziliyadagi qonunchilik va amaliyot Lotin Amerikasida sport sohasida korrupsiyani kamaytirish va shaffoflikni oshirishda muhim model hisoblanadi. Xususan, bu borada tadqiqotchi Karlos Mendes "Braziliya sportda korrupsiyaga qarshi kompleks qonunchilikni joriy etishda katta yutuqlarga erishdi. Bu tajriba mintaqadagi mamlakatlar uchun namuna bo'lishi mumkin"²⁸, deb ta'kidlagan. Chili sport federatsiyasi tadqiqotchisi Xuan Pablo Rodrigues esa "Braziliya tajribasi biz uchun sportda korrupsiyaga qarshi kurashdagi muvaffaqiyatlar va mu-

19 Summary Report from Peer-to-peer learning activities for creation and/or development of a national platform and cooperation between interested Member States, 24-25 April 2018, Varna, Bulgaria.

20 <https://fifpro.org/news/don-t-fix-it-project-takes-important-next-step/en/>

21 www.fraudesportive.be.

22 <https://www.nadoitalia.it/it/>

23 <https://www.police.be/>

24 <https://www.ordenacionjuego.es/>

25 <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16222>

26 <https://www.lawinsport.com/topics/regulation-a-governance/item/a-new-era-of-transparency-in-brazilian-sports-the-pact-for-the-sport-initiative-by-sponsors>

27 https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2023-2026/2023/lei/L14597.htm

28 Mendes Carlos. "Anti-Corruption Measures in Latin American Sports: The Brazilian Experience."

ammolarni tushunishda yordam bermoqda"²⁹, deb alohida ko'rsatib o'tgan. Ushbu fikrning isboti sifatida 2001-yilda Chilida qabul qilingan "Sport to'g'risida"gi qonun³⁰ mamlakatda sportni tartibga solish, davlat va xususiy sektor ishtirokida moliyashtirish, ochiq va shaffoflikni ta'minlash, sport tashkilotlarini nazorat qilishga yo'naltirishda muhim huquqiy asos bo'lgan.

Braziliyada sportda korrupsiyaga qarshi choralar, standartlar va qoidalarni ishlab chiqish, sport tashkilotlarining faoliyatini nazorat qilish, korrupsiya holatlarini aniqlash va ularga qarshi chora ko'rishda Milliy sport kengashi (Conselho Nacional do Esporte)³¹ muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, Braziliyada sport sohasidagi nizolarni, qoidalar buzilishlarini va korrupsiyaga oid ishlarni ko'rib chiqish uchun maxsus sport sudlari faoliyat yuritadi³². U Braziliyaning har bir shtatida mavjud bo'lib, sportning turli xil yo'nalishlari bo'yicha mustaqil ish ko'radi. Shu asosda Lotin Amerikasi mintaqasining boshqa mamlakatlari, ya'ni Chili, Meksika, Argentina, Kolumbiyada ham sportda korrupsiya va nizolarga qarshi kurashishning muhim qismi sifatida maxsus sport sudlari faoliyati yo'lga qo'yilgan. Ular nizolarni tezkor va adolatli hal qilishga yordam bermoqda, shu bilan sport sohasida shaffoflik va etik me'yorlarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Okeaniya mintaqasiga nazar tashlasak, Avstraliya mintaqada sportda korrupsiyaga qarshi qonunchilik asoslari yaratilganligi va institutsional mexanizmlar yo'lga qo'yilganligi jihatidan etakchi davlat sanaladi. Bu borada 2011-yilda qabul qilingan Sportda o'yin natijalarini soxtalashtirishga oid milliy siyosat (National Policy on Match-Fixing in Sport)³³ sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurashishda muhim institutsional bazani yaratdi. Olim Maykl Makneymning fikriga ko'ra, Avstraliyaning professional sportdagi korrupsiyaga qarshi qonunchilik siyosati mamlakatda sportning xalqaro miqyosdagi obro'sini saqlashda muhim ahamiyat-

ga ega³⁴. Biroq mamlakatdagi qonunchilikning zaif tomoni federal darajada yagona qonun yo'qligi bo'lib, amaliyotda federal va shtat qonunlari o'rtasida ba'zi nomuvofiqliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, har bir shtatda sportdagi kelishilgan o'yinlar va boshqa korrupsiya holatlari uchun javobgarlik belgilanishi turlicha bo'lib, bu tizimning samaradorligiga ta'sir qiladi. Shu jihatdan, Maykl Makneymning federal-shtat qonunlarining uyg'unlashtirilishidagi kamchiliklar professional sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurashishda to'siqlar yaratadi, degan fikri o'rinlidir³⁵.

Avstraliyada sportda korrupsiyaga qarshi kurashishda 2020-yil 1-iyulda tashkil etilgan Sport Integrity Australia (SIA)³⁶ muhim rol o'ynaydi. Bu tashkilot sportdagi huquqbuzarliklar – doping, bukmekerlik, korrupsiya kabi holatlarni tahlil qiladi va ularning oldini olish choralari ko'radi. Bu borada sportchilar, murabbiylar, sport tashkilotlari xodimlari uchun maxsus "Sport Integrity Australia eLearning" platformasi³⁷ orqali bepul onlayn kurslarni o'qitish yo'lga qo'yilgan. Ushbu kurslar ingliz, arab, xitoy va vetnam tillarida taqdim etilib, turli madaniy guruhlar uchun sportda xolislik va xavfsizlikni ta'minlashda yordam bermoqda.

Qayd etish joizki, Avstraliyaning sportda korrupsiyaga qarshi kurashishda yo'lga qo'ygan mexanizmlari mintaqadagi Fiji, Papua – Yangi Gvineya kabi mamlakatlarda sport etikasi va korrupsiyaga qarshi nazorat tizimlari yaratishda muhim rol o'ynagan³⁸.

Osiyo mintaqasida esa Yaponiya sportda halollikni ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli qonunchilik bazasi va preventiv mexanizmlar yo'lga qo'yilganligi bilan ajralib turadi. Xususan, bu jarayonda Yaponiya o'zining yuqori huquqiy madaniyati va jamiyatda halollikni ta'minlashga bo'lgan ehtiromi bilan sport muhitini shaffof saqlamoqda, balki boshqa davlatlarga ham ilg'or namuna bo'lmoqda. Shu bois Yaponiyada alohida sportda korrupsiyaga qarshi qonun yo'q bo'lsa-da, ammo jinoyat

29 Rodriguez Juan Pablo. "Corruption in South American Sports: Lessons from Brazil."

30 https://leyes-cl.com/ley_del_deporte/1.htm

31 <https://www.gov.br/mds/pt-br/composicao/orgaos-colegiados/cne>

32 <https://www.stjd.org.br/>

33 Bricknell S 2015. Corruption in Australian sport. Trends & issues in crime and criminal justice no. 490. Canberra: Australian Institute of Criminology. <https://doi.org/10.52922/ti169375>

34 McNamee, Mike (2013). The Integrity of Sport: Unregulated Gambling, Match Fixing and Corruption. Sport, Ethics and Philosophy 7 (2):173-174.

35 Dr. Michael McNamee, Andy Harvey "Sport Integrity: Ethics, Policy and Practice" (2020), <https://doi.org/10.4324/9781003019633>

36 <https://www.sportintegrity.gov.au/>

37 <https://elearning.sportintegrity.gov.au/>

38 https://www.ausport.gov.au/integrity_in_sport/integrity_partners

qonunchiligi va axloq tartiblari orqali aniq huquqiy choralar ko'riladi. Zero, Yaponiyaning sport sohasidagi tizimli yondashuvi va huquqiy jihatdan munosabatlarni tartibga solish borasidagi tajribasi Janubiy Koreya, Indoneziya va Vetnam kabi mamlakatlarda mazkur yo'nalishdagi antikorrupsiya siyosatini keng yo'lga qo'yishda o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan³⁹.

Yaponiyada 2014-yilda sportning axloqiy qadriyatlarini doping, zo'ravonlik, korrupsiya va boshqa xavf-xatarlardan himoya qilish maqsadida Sport ishlari kengashi (Japan Sports Agency) tomonidan Sportda xolislik va poklikni ta'minlash bo'yicha maxsus bo'linma (Sport Integrity Unit)⁴⁰ tashkil etilgan. Bo'linmaning asosiy vazifalari milliy sport tashkilotlarining faoliyatini muntazam ravishda monitoring qilish, ularga boshqaruv sifatini oshirishda yordam berish, mahalliy va xorijdagi sport tashkilotlarining faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni jamlash, tahlil qilish, ularni takomillashtirish va talablarning bajarilishini kuchaytirish, sportning xolisligi va pokligiga xavf soladigan xatti-harakatlarining oldini olish bo'yicha dasturlarni, shu jumladan, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish hisoblanadi. Umumiy qilib aytganda, ushbu bo'linma sport tashkilotlari faoliyatida ichki nazorat (komplaens) xizmati vazifasini bajaradi. Shu jihatdan mamlakatdagi sport federatsiyalari zimmasiga moliyaviy hisobotlarini ochiq taqdim etish talab qilinadi, milliy va mahalliy budjetdan ajratiladigan mablag'lar, tender va moliyaviy kelishuvlar nazorat qilinadi, hisobotlari jamoatchilikka e'lon qilinadi. Ushbu talablarga rioya qilmaganlardan grantlar qisqartiriladi yoki qaytarib olinadi. Yaponiyaning ushbu tajribasi Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining 2024-yildagi "Korrupsiyaga qarshi kurash va halollik bo'yicha 2024-yilgi tahlil" (Anti-Corruption and Integrity Outlook) hisobotida ham alohida ijobiy tajriba sifatida e'tirof etilgan⁴¹.

Shuningdek, Yaponiyada sport sohasida korrupsiya va huquqbuzarlik holatlarini aniqlash hamda oldini olishda sport tashkilotlari va federatsiyalarida yo'lga qo'yilgan anonim xabar berish (whistleblowing) tizimi⁴² ham muhim o'rin egallaydi.

Ta'kidlash lozimki, Yaponiyaning sport korrupsiyasiga qarshi qat'iy siyosatlari, hisobdorlik, nazo-

rat, ochiq va shaffoflik talablari, ta'lim dasturlarini amalga oshirishi mintaqadagi Malayziya, Singapur, Janubiy Koreya kabi rivojlangan mamlakatlarga ham ijobiy ta'sir o'tkazgan. Jumladan, sport sohasini moliyalashtirish jarayonlaridagi shaffoflik va hisobdorlik tizimlari Singapurda ham sport tashkilotlari faoliyatida qo'llanilmoqda. Yaponiyaning sport etikasiga oid ta'lim va axborot dasturlari Malayziyada ham sportchilar, murabbiylar va sport xodimlari o'rtasida korrupsiyaga qarshi xabardorlikni oshirishda foydalanilmoqda. Janubiy Koreyada esa Yaponiya tajribasidan ilhomlanib, sportdagi moliyaviy korrupsiyani aniqlash va oldini olish uchun nazorat mexanizmlari, shu jumladan, raqamli texnologiyalar va axborot tizimlari keng joriy qilinmoqda.

Afrika mintaqasida esa sport sohasida korrupsiyaga qarshi huquqiy mexanizmlarni samarali joriy etgan davlat sifatida Keniyani alohida ta'kidlash mumkin. U yerdagi qonunchilik, davlat va mustaqil tashkilotlar hamkorligi sport sohasidagi shaffoflikni ta'minlashda muhim rol o'ynamoqda. Bu borada 2013-yilda qabul qilingan "Sport to'g'risida"gi qonun (Sports Act)⁴³ muhim o'rin tutib, u sportni boshqarish, sport muassasalari tashkil etish va tadbirlarning shaffofligini ta'minlash bo'yicha qoidalarini belgilash bilan birga, doping va ayrim korrupsion holatlar uchun jinoiy javobgarlik choralari ham qamrab olgan. Keniyada sport tashkilotlari va federatsiyalarida ochiqlik va hisobdorlik prinsiplari kuchaytirilganligi yuqori baholanadi. Unga ko'ra, sport tashkilotlari o'z mablag'lari, grantlar va sarf-xarajatlari bo'yicha muntazam hisobotlar tayyorlab, ularni ommaga taqdim etadi. Bugungi kunda mintaqadagi Tanzaniya, Uganda va Ruanda kabi mamlakatlar Keniyaning mazkur tajribasini o'rganib, o'z federatsiyalarida moliyaviy hisobdorlik va ochiqlik, shu jumladan, mustaqil audit va elektron monitoring tizimlarini joriy qilishga kirishdi⁴⁴. Shu bilan birga, Keniyada korrupsiyaga qarshi kurashish uchun jamoatchilik nazorati va matbuotning rolini oshirish orqali mintaqadagi boshqa mamlakatlarda ham sport sohasida shaffoflikni oshirishga tajriba sifatida xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, Jazoir Keniyaning sportdagi manfaatlar to'qnashuvini tartibga solish tajribasidan ilhomlanib, o'z yo'nalishini

39 <https://practiceguides.chambers.com/practice-guides/sports-law-2025/japan/trends-and-developments/020660>

40 <https://www.jpnsport.go.jp/corp/english/activities/tabid/549/Default.aspx>

41 https://www.oecd.org/en/publications/2024/03/anti-corruption-and-integrity-outlook-2024-country-notes_7f250aa9/japan_9263167e.html

42 <https://whistleblowersblog.org/global-whistleblowers/whistleblowing-in-japan-reforming-the-corporate-culture-of-conformity>

43 <https://alakonyalaw.co.ke/content/insights/an-analysis-of-the-legal-framework-governing-anti-doping-in-kenya>

44 <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/effectiveness-of-anticorruption-agencies-in-east-africa-kenya-tanzania-and-uganda>

belgilagan. Jumladan, Jazoirda sport tashkilotlarida ma'muriy vazifalarni amalga oshiruvchi shaxslar boshqa korxonalar boshqaruvi tarkibida ishlay olmaydilar. Shuningdek, milliy sport federatsiyalari prezidentlariga ushbu federatsiyalar yoki unga qarashli klublar va ligalarni tovarlar yoki xizmatlar bilan ta'minlovchi kompaniyalarda rahbarlik lavozimlarini egallashi taqiqlanadi⁴⁵.

Umuman olganda, mintaqada sportda korrupsiyaga qarshi kurashishda eng samarali usullar sifatida qonunchilikni mustahkamlash, ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, yoshlar targ'ibotini yo'lga qo'yish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishni ko'rsatish mumkin.

Qiyosiy-huquqiy tahlil natijalari shundan dalolat beradiki, professional sport sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish masalasi ko'pgina mintaqaviy davlatlarda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. AQSH, Buyuk Britaniya, Braziliya, Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, samarali huquqiy mexanizmlar, mustaqil nazorat organlari, jamoatchilik nazorati va xalqaro hamkorlik korrupsiyaga qarshi kurashishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Albatta, sport sohasida korrupsiyaga qarshi samarali kurashish uchun davlat tomonidan maxsus qonun va me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinishi lozim. Bugungi kunda sohada korrupsiyaning turli ko'rinishlari, jumladan, sportdagi moliyaviy suiste'mollar, natijalarga ta'sir qilish, mavjud muammolarni yechish maqsadida maxsus normalar kerak. Shu jihatdan, qonunchilikda sport sohasidagi

korrupsiya uchun javobgarlik darajasi aniq belgilanishi, jazo choralari qat'iy va ta'sirchan bo'lishi kerak. Bu sohada korrupsiyaga qarshi kurashda profilaktik rol o'ynaydi. Shuningdek, qonunchilik hujjatlari qabul qilingandan so'ng ularning samaradorligini muntazam ravishda monitoring qilish, korrupsiyaga qarshi kurashish darajasini tahlil etish ham muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Shu bilan birga, profilaktik chora-tadbirlar sifatida sport tashkilotlarida ichki odob-axloq qoidalarining belgilanishi hamda ochiq-oshkora moliyaviy hisobotlar tizimi joriy etilishi korrupsion holatlarning oldini olishda muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda ushbu yo'nalishlarda qator qonunchilik va institutsional islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, professional sportda korrupsiyaga qarshi samarali kurashish uchun xalqaro tajriba asosida mukammal huquqiy baza yaratish, maxsus organlar salohiyatini oshirish hamda jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari rolini kuchaytirish zarur.

Zero, mamlakat taraqqiyoti uchun sport sohasi muhim o'rin tutishini inobatga olib, Yangi O'zbekistonda sport sohasida halollikni ta'minlash hamda korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashishda xorij tajribalarini o'rganish va xalqaro standartlarga mos keladigan tizimni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu asosda O'zbekiston qonunchiligi va amaliyotini qiyosiy tahlil etilgan davlatlar tajribasi asosida takomillashtirish, korrupsiyaga qarshi milliy strategiya doirasida sport sohasini alohida yo'nalish sifatida belgilash maqsadga muvofiqdir.

#

45 <https://www.aps.dz/sport/127597-non-cumul-de-fonctions-le-mjs-fixe-la-date-du-30-septembre-comme-dernier-delai>

Shuxratjon SHAKIROV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi kafedra boshlig'i

HARBIY XIZMATCHILARDA AXLOQIY-JANGOVAR SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHDA HARBIY AN'ANALARNING O'RNI

ANNOTATSIYA. Maqolada harbiy an'analarning mohiyati va mazmuni tarixiy va zamonaviy nuqtayi nazardan, jumladan, harbiy qasamyod qabul qilish marosimining ayrim jihatlarini, harbiylarni kutib olish marosimlari, dafn marosimida harbiy xizmatchilarni va boshqa davlat arboblari hurmat qilish, shuningdek, bunday tadbirlarni tashkil etish va o'tkazish tartibi, tashqi va ichki omillar, an'analar, mentalitet, tarixiy xususiyatlarni hisobga olgan holda mazmuni, shakl va usullariga ta'sir ko'rsatgan holda kelib chiqishi va keyingi rivojlanishi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, harbiy xizmatchilar va Qurolli Kuchlarning kundalik va xizmat faoliyatida harbiy marosimlarning o'rni va ahamiyati, xususan, harbiy xizmatchini tarbiyalash, uning ma'naviy va jangovar fazilatlarini yuksaltirish hamda ma'naviy-axloqiy muhitni shakllantirish va harbiy xizmatchilarni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati o'rganilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются сущность и содержание воинских ритуалов с исторической и современной точки зрения, в том числе отдельные аспекты ритуала принятия воинской присяги, обрядов воинских приветствий, чествования при захоронении военнослужащих и других государственных деятелей, а также порядок организации и проведения подобных мероприятий, привлекаемые силы и средства в различных странах мира, их происхождение и последующее развитие путем воздействия на их содержание, формы и методы с учетом внешних и внутренних факторов, особенностей традиций, менталитета, исторических особенностей страны и другого. Кроме того, исследуются роль и значение воинских ритуалов в повседневной и служебной деятельности военнослужащих и вооруженных сил, в частности, воспитании военнослужащего, повышении его морально-боевых качеств и формировании морально-этической атмосферы и боевого товарищества в воинских коллективах в целом.

ABSTRACT. The article discusses the essence and content of military rituals from a historical and modern point of view, including certain aspects of the ritual of taking a military oath, rituals of military greetings, honoring military personnel and other statesmen at the burial, as well as the procedure for organizing and holding such events, the forces involved and means in various countries of the world, their origin and subsequent development by influencing their content, forms and methods, taking into account external and internal factors, features of traditions, mentality, historical features of the country and other. In addition, the role and significance of military rituals in the daily and official activities of military personnel and the armed forces, in particular, the education of a serviceman, improving his moral and combat qualities and the formation of a moral and ethical atmosphere and military partnership in military teams as a whole, are being explored.

Kalit so'zlar: harbiy an'analar, harbiy marosimlar, axloqiy-jangovar sifatlar, harbiy qasamyod, qasamyod, harbiy salomlashish, harbiy xizmatchi, Qurolli Kuchlar, nizom, harbiy xizmatchilar, madaniyat, ta'lim, marosim, hurmat, dafn marosimi.

Ключевые слова: воинские традиции, воинские ритуалы, воинские обряды, морально-боевые качества, воинская присяга, воинское приветствие, воспитание, честь, военнослужащие, вооруженные силы, устав, культура, образование, церемония, захоронение, почести, похороны.

Key words: military traditions, military rituals, military ceremonies, moral and combat qualities, military oath, military greeting, education, honor, military personnel, armed forces, charter, culture, education, ceremony, burial, honors, funeral.

Jahonda mamlakat manfaatlariga rahna solayotgan har qanday harbiy va mafkuraviy tahdidlar ta'siriga qarshi tura olish vazifasi aynan yurt tinchligi va osoyishtaligini ta'minlaydigan harbiy xizmatchilarga katta mas'uliyatni yuklaydi.

Bugungi kunda xizmat jarayonida o'z burchlarini vijdonan, professional darajada bajarish, vatani, xalqi, qasamyodiga sadoqat, xizmat vazifalarini bajarishda biror-bir shaxslar, guruhlar yoki tashkilotlarga yon bosmaslik va ustunlik bermaslik, shubha paydo qilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatdan o'zini tiyish, manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'ymaslik, jinoyatchilikka qarshi kurashish va ularning profilaktikasida faol qatnashishlarida aks etishi uchun harbiy xizmatchilar kasbiy tayyorgarligida axloqiy-jangovar sifatlarni rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sharoitda harbiy an'analar va ularni vatan himoyachilari axloqiy-jangovar sifatlarini shakllantirishga ta'sirining tarkibiy qismi sifatida harbiy qism va bo'linmalarda o'tkaziladigan diniy marosim va urf-odatlarining o'rni va roli ko'rib chiqilmagan.

Harbiy an'analarni tizimlashtirish masalasi oxirigacha ko'rib chiqilmagan. Tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish maqsadida umumharbiy nizomlar va harbiy xizmatchilar turmushida harbiy an'analar tizimini kelgusida rivojlantirish va yangi harbiy an'analarni joriy etish talab etiladi.

Harbiy an'analar – o'tmish, hozir va kelajakdagi vorisilikni ta'minlashga qaratilgan, tinchlik davri bilan bir qatorda urush davridagi avloddan avlodga o'tib keladigan, to'planadigan va erkin ravishda rioya qilinadigan tamoyilga aylangan, mamlakatdagi Qurolli Kuchlar tizimida tarixan shakllanib qolgan,

harbiy xizmatchilarning qoidalari, odatlari, urf-odatlari va xatti-harakatlarning me'yorlari¹.

Harbiy ustavlarda rasmiy ravishda mustahkamlab qo'yilgan harbiy an'analar jangovar an'analar deb qabul qilingan².

Avloddan avlodga o'tib kelayotgan harbiy an'analarni tadqiqotchilar 3 qismga ajratib o'rganadilar: jangovar, o'quv-jangovar va kundalik³.

Shuningdek, qaysidir ustavlarda qayd qilinmagan, ochiq aytilmaydigan (norasmiy) va avvalroq xizmatni boshlagan harbiy xizmatchilar tomonidan xizmatni kechroq boshlagan harbiy xizmatchilarga o'tib keladigan harbiy an'analar mavjud⁴.

1-rasm. Harbiy an'analarning elementlari⁵

Harbiy an'analarga alohida harbiy xizmatchilar, harbiylarning toifalari bilan birga yaxlit harbiy bo'linmalar, armiy va flot birlashmalari va davlatning boshqa harbiy shakllari amal qilib keladi va keyingi avlodga meros qoladi.

Har bir davlat Qurolli Kuchlarining harbiy an'analari bo'lishi mumkin. Harbiy an'analar tarixiy shart-sharoitlar, xalqning milliy hayoti va harbiy tarixining o'ziga xos xususiyatlari, jamiytdagi hukmron mafkurasi, davlatning siyosiy tuzumi xususiyatlari, Qurolli Kuchlar tabiati va vazifalari ta'siri ostida jamiyat rivojlanishi natijasida kelib chiqadi.

Harbiy an'analar xalqning ma'naviy madaniyatiga kelgusidagi mardlik, vatanparvarlik doston asar-

1 Kollektiv avtorov. statya "Traditsii boevye" // Voennyye enciklopedicheskiy slovar / Pod red. Gorkina A. P. -M.:Bolshaya Rossiyskaya enciklopediya, 2001 g. - T. 2. - S. 655. - 816 s.

2 Kollektiv avtorov. Tom 8, statya "Traditsii boevye" // Voennaya enciklopediya / Pod red. Ivanova S. B. - M.: Voениzdat, 2004 g. - T. 8. - S. 107-108. - 579 s.

3 Achkasov N. B. Glava 8. "Traditsii rossiyskogo voynstva" // Voennaya istoriya. Uchebnik dlya voennykh vuzov. - SPb.: Pitер, 2018 g. - S. 416. - 448 s.

4 Zverev S. E. "Sueveriya kak komponent voynskoy subkultury". www.cyberleninka.ru. Kollektiv avtorov. Razdel 6.2.3 "Profilaktika narusheniy ustavnnykh pravil vzaimootnoшений mezhdu voennoslužhachimi" // Voennaya pedagogika. Uchebnik dlya vuzov. / pod red. Efremova O. Yu. - SPb.: Pitер, 2017 g. - S. 583. - 640 s.

5 Kollektiv avtorov. Tom 8, statya "Traditsii boevye" // Voennaya enciklopediya / Pod red. Ivanova S. B. - M.: Voениzdat, 2004 g. - T. 8.

larida va milliy harbiy ramzlarda o'z izini qoldiradi.

Harbiy an'analar asosida xizmat qiluvchi ko'pgina axloqiy normalar harbiy ustav va harbiy qasamyod matniga kiritiladi. Bu esa nafaqat axloqiy zaruriyatni, balki yuridik ahamiyatga olib keladi⁶.

Ko'pgina mamlakatlar Qurolli Kuchlari uchun umumiy bo'lgan ayrim harbiy an'analarni quyidagi misollarda keltirish mumkin:

harbiy qasamyodni qabul qilish marosimi – turli xil davlatlarning Qurolli Kuchlarida imkoniyat darajasida tarixiy xotira maydonlarida o'tkaziladigan tantanali tadbir;

tanatanli tadbirlarda jangovar bayroqni olib yurish; jangovar harakatlar chog'ida jangovar bayroqni saqlash (Ikkinchi jahon urushi yillari atrofda yo'q qilingan harbiy qism yoki birlashma front chegarasidan yorib chiqqan harbiy xizmatchilar jangovar bayroqni qo'lga kiritsalar, ular takroran tashkil qilinardi. Jangovar harakatlar chog'ida yo'qolgan jangovar bayroq topilsa, harbiy qism yoki bo'linmaga avvalgi nomi qaytib kelardi)⁷;

harbiy xizmatchilarni kuzatish – zaxiraga olingan yoki iste'foga ketayotgan harbiy xizmatchilar bilan shaxsiy tarkibning tantanali xayrlashuv marosimi.

Harbiy xizmatchilar o'rtasida ofitserlar bilan bir qatorda oddiy askarlarda o'zaro munosabatlar va xatti-harakatlarning oshkor bo'lmagan an'analari mavjud bo'lib, ular harbiy ustav va xizmat ko'rsatmalari bilan me'yorga solinmagan bo'ladi.

Rasmiy bo'lmagan an'analar harbiy xizmat tajribasidan kelib chiqqan bo'lib, tartib, subordinatsiya va intizomni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Bu esa yakuniy hisobda rasmiy mustahkamlangan jangovar an'analar ustavlarini to'ldiradi.

Bular umumiy tarzda harbiy xizmatchilarning axloqiy-psixologik holatini saqlashga xizmat qiladi va qo'yilgan jangovar vazifani bajarishga ijobiy ta'sir etadi. Misol uchun, 1979–1989-yillardagi Afg'on urushi paytida sovet harbiy boshliqlarida harbiy harakatlarni o'zining 13-kuniga rejalashtirish an'anasi mavjud edi⁸.

Jangovar harakatlarda ishtirok etish chog'ida ajdodlardan saqlanib qolgan avvalgi rasmiy bo'lmagan harbiy an'analar o'zgaradi. Har bir harbiy nizolar chog'ida o'sha paytga xos bo'lgan, maxsus an'analar, "urf-odatlar", "udum" yuzaga keladi.

Afg'oniston urushi tarixida ekspertlar tomonidan o'tmishdagi urushlar tajribasidan o'zlashtirilgan va qisman o'zgartirib, qo'shimchalar kiritilgan, harbiy xizmatchilar uchun an'anaviy harakatlar manbayi bo'lgan quyidagi irim va alomatlar qayd qilingan⁹:

– jangovar operatsiyalar oldidan ayrim xatti-harakatlarni amalga oshirishga qo'yilgan taqiqlar majmui (soqol olmaslik, toza kiyim kiyimaslik, o'z narsalarini kimgadir hadya etish, ma'lum mavzular yuzasidan suhbatlashmaslik);

– halok bo'lganlar xotirasiga qaratilgan an'ana va udumlar (uning yotgan joyini egallamaslik, 40 kun mobaynida uning buyumlari va rasmlarini yig'ishtirmaslik, jangda halok bo'lgan odamning buyumlaridan foydalanmaslik, halok bo'lgan safdoshining buyumlarini ishlatish va kiyimlarini kiyimaslik, o'z tanasida tushuntirish uchun safdoshi jarohatini ko'rsatmaslik va h.k.)

– shaxsiy tumor va omad keltiradigan buyumlarni saqlash (ular diniy ramzlar bo'lmashligi ham mumkin);

– jangovar harakatlardan so'ng doimiy turar joy punktiga qaytilganda ayrim an'analarni bajarish ("qismga qaytingmi – ko'zguga qara");

– jamoa tomonidan hammaga ma'qul kelish tamoyili bo'yicha ishlab chiqilgan va kelgusida harbiy bo'linmaning an'anasi sifatida mustahkamlangan odatlar;

– mistik ahamiyatga ega (ikki oy oldin kadrlar rotatsiya bo'lmaguncha faol jangovar harakatlarda ishtirok etmaslik) qaysidir maqsadga muvofiq harakatlarga kuch berish (ustavlar va xizmat ko'rsatmalarida qayd etilmagan);

– ayrim harbiy jamoalarga xos bo'lgan, ko'pincha harbiy mutaxassislik yoki qo'shin turiga bog'liq bo'lgan an'analar (tog' merganlari va desantchilar avtomatning yig'iladigan metal qo'ndog'i ichida individual bog'lash xaltachasini olib yurish an'anasi)

Harbiy-dengiz flotida quyidagi norasmiy an'analar uchraydi¹⁰:

– qayiqda harakatlanayotgan paytda katta komandir suzayotgan qayiqdan o'zib ketib bo'lmaydi;

– kemaning o'ng bortidagi trap admirallarga qo'yiladi, qolganlarga chap bort bo'yicha trap qo'yiladi;

– dengizda kemalar uchrashib qolganda har-

6 Коллектив авторов. Том 8, статья "Традиции боевые" // Военная энциклопедия / Под ред. Иванова С. Б. – М.: Воениздат, 2004 г. – Т. 8. "Воинские ритуалы и традиции". www.воен-право.ру. Дата обращения: 4 декабря 2018 года.

7 Мороз А. В. "Штрафной полк". www.cyberleninka.ru. Дата обращения: 4 декабря 2018 года.

8 Зверев С. Э. "Суеверия как компонент воинской субкультуры". www.cyberleninka.ru. Дата обращения: 5 декабря 2018 года.

9 Сенявская Е. С. Часть ИИИ. "Психология и Идеология войны. Диалектика взаимосвязей". Глава ИИИ. "Религиозность и Атеизм на войне" // Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999 г.

10 "Некоторые флотские традиции и обычаи". www.vmpi.rf. Дата обращения: 4 декабря 2018 года.

biycha salomlashiladi, bunda kichik kema kattaroq kemadan oldin birinchi bo'lib mushak otib salomalashishi shart;

– kim birinchi marta ekvatorni kesib o'tganlarga Neptun bayrami o'tkaziladi.

Harbiy-havo kuchlaridagi quyidagi norasmiy an'analarni keltirib o'tish mumkin¹¹:

– havoga ko'tarilishdan avval suratga tushish mumkin emas;

– oshxonada yoki xizmat avtomobilida komandir joyini egallash mumkin emas;

– safda turuvchi oxirgi odamning joyini aniqlashda "oxirgi" so'zi o'rniga "chetdagi" so'zi qo'llaniladi;

– uchuvchi shaxsiy tarkib radioaloqa seansida 50 dan 59 gacha bo'lgan sonda "yarim yuz" deyish qabul qilingan (masalan, "Men ikki yuz ellik olti" o'rniga, "Men ikki yuz yarim yuz olti" deyish kerak).

Askarlar orasida amaldagi mamlakat qonunchiligiga muvofiq kelmaydigan hamda harbiy ustav va qonunlarga xilof bo'lgan ustavsiz o'zaro munosabatlarga xos bo'lgan "yozilmagan" an'analar mavjud¹².

Turli xil mamlakatlar armiyasida yosh harbiy xizmatchilarning kattalarga bo'ysunuvidagi "yozilmagan" an'ana sifatida ifodalanadigan dedovshina mavjud. Dedovshinada o'zaro munosabatlari va xatti-harakatlar an'analari, odatlar va udumlar vorisiylikni saqlagan holda kattalardan kichiklarga, eski chaqiruvdagi askarlardan yangilariga o'tib boradi¹³. Bino-barin, eski xizmat qilayotganlar yangi kelgan harbiy xizmatchilar ustidan hukmronlik qilishi juda qadimgi ildizlarga ega bo'lib, masalan Rus imperiyasida XIX asrning birinchi yarmida namoyon bo'la boshlagan¹⁴.

O'zbekiston Respublikasining milliy armiyasida bunday negativ "yozilmagan" an'analarga barham berilgan. Shu bilan birga, Qurolli Kuchlarimiz va huquqni muhofaza qiluvchi organlarni har tomonlama rivojlangan kadrlar bilan jamlash hamda ularni mamlakatimiz, xalqimiz mentaliteti va urf-odatlarini inobatga olgan harbiy an'analar asnosida

axloqiy-jangovar sifatlarni shakllantirish va mustahkamlash dolzarb masalalardan bo'lib qolmoqda.

Mamlakatimizning tinchligi va osoyishtaligiga bo'lgan har qanday tahdidlarning oldini olish va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini ilg'or xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, shuningdek, zamon talablaridan kelib chiqib, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va Qurolli Kuchlarning kadrlar salohiyatini oshirishga alohida urg'u berilmoqda.

Shu qatorda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 4-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasini tashkil etish to'g'risida"gi farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari qo'shinlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasida huquqni muhofaza qilishga doir ayrim vazifalarga ega bo'lgan maxsus tur tashkil etildi.

"Xavfsiz shahar – xavfsiz mamlakat" konsepsiyasi asosida jamoat tartibini ta'minlashga qaratilgan Milliy gvardiya organlari tashkil etilganligining yana bir dolzarbligi butun dunyo va respublika bo'ylab e'lon qilingan koronavirus pandemiyasi sharoitidagi ko'rsatgan jonbozligida yaqqol namoyon bo'ldi.

Shunga ko'ra, Milliy gvardiya saflarini to'ldirishga xizmat qiladigan chora-tadbirlarni sifatli va to'liq amalga oshirishni belgilagan holda davlatimiz rahbari Harbiy-texnika institutini mamlakatimizning eng yaxshi oliy o'quv yurtlaridan biriga aylantirish, kelgusida armiyamiz uchun yuksak malakali tayyor kadrlar, kerak bo'lsa, Qurolli Kuchlar qo'mondonlari darajasidagi nomzodlar zaxirasi aynan mana shu o'quv yurtidan etishib chiqishi zarurligini¹⁵ ta'kidlagan. Qurolli Kuchlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar uchun kadrlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning samarali tizimini joriy etish, ularda huquqiy madaniyatni shakllantirish hamda vatanparvarlik va yuksak odo-axloq sifatlarni kamol toptirish orqali chuqurlashtirilgan holda tayyorlash¹⁶ ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.

#

11 "Авиационные традиции, приметы, суеверия". www.bvvaul.ru. Дата обращения: 4 декабря 2018 года.

12 Коллектив авторов. Раздел 6.2.3 "Профилактика нарушений уставных правил взаимоотношений между военнослужащими" // Военная педагогика. Учебник для вузов. / под ред. Ефремова О. Ю. – СПб.: Питер, 2017 г.

13 Алиева Э.К. "Профилактика неуставных взаимоотношений в воинских коллективах". www.cyberleninka.ru. Дата обращения: 5 декабря 2019 года.

14 Гребенкин А.Н. "Негативные традиции воспитанников военных учебных заведений Российской империи в 1-й половине XIX века". www.cyberleninka.ru. Дата обращения: 3 декабря 2019 года.

15 Mirziyoyev Sh.M. Qurolli Kuchlarimiz – mamlakatimiz barqarorligi va taraqqiyotining mustahkam kafolatidir / O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan tarkibdagi majlisidagi nutqi // Elektron resurs: http://uza.uz/oz/politics/Qurolli-kuchlarimiz-mamlakatimiz-barqarorligi-va-taraqqiyotini-11-01-2018?sphpase_id=4108356. Murojaat qilingan sana: 12.04.2018-y.

16 Jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida professional kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 2021-yil 15-aprel PQ-5077-son. Elektron resurs: <https://lex.uz/doss/5377545> Murojaat qilingan sana: 10.12.2021-y.

Murodjon IBRAGIMOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi kafedra katta o'qituvchisi

SOG'LIQNI SAQLASH SOHASIDAGI KORRUPSIYANING OLDINI OLISH: XALQARO TAJRIBA VA KONSTITUTSIYADA BELGILANGAN HUQUQLARNI TA'MINLASH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqola sog'liqni saqlash sohasidagi korrupsiyaga qarshi kurash bo'yicha xalqaro tajribaning tahlili va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan ijtimoiy huquqlarni ta'minlashga bag'ishlangan. Sohaning yuqori darajada xavf ostida ekanligining sabablari o'rganilgan – katta budget xarajatlari, shifokor va bemor o'rtasidagi axborot tengsizligi, resurslar taqsimoti ustidan nazoratning sustligi. AQSH va Yevropa davlatlarida korrupsiyaga qarshi kurashning institutsional va huquqiy mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan. Bu mamlakatlarda ichki xulq-atvor standartlari, mustaqil nazorat, anonim xabar berish kanallari, xodimlarni o'qitish va muntazam auditlarni o'z ichiga olgan komplaens dasturlari keng tarqalgan. Xulosa qilinadiki, sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaga qarshi samarali kurash faqat huquqiy islohotlar, institutsionallashtirilgan komplaens nazorat, raqamli ochiqlik, axborot beruvchilarni himoya qilish va korrupsiyaga nisbatan toqatsizlik madaniyatini rivojlantirish bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkin.

АННОТАЦИЯ. Данная статья посвящена анализу международного опыта противодействия коррупции в сфере здравоохранения и обеспечению социальных прав, закреплённых в Конституции Республики Узбекистан. Изучены причины высокой уязвимости данной сферы – значительные бюджетные расходы, информационная асимметрия между врачом и пациентом, а также слабый контроль за распределением ресурсов. Особое внимание уделено институциональным и правовым механизмам борьбы с коррупцией в США и странах Европы. В этих странах широко распространены комплаенс-программы, включающие внутренние стандарты поведения, независимый контроль, каналы анонимного сообщения о нарушениях, обучение сотрудников и регулярные аудиты. Делается вывод о том, что эффективная борьба с коррупцией в сфере здравоохранения возможна только при комплексном подходе, включающем правовые реформы, институционализированный комплаенс-контроль, цифровую прозрачность, защиту информаторов и развитие культуры нетерпимости к коррупции.

ABSTRACT. This article is devoted to the analysis of international experience in combating corruption in the healthcare sector and ensuring the social rights established in the Constitution of the Republic of Uzbekistan. The study examines the reasons why this sector is considered highly vulnerable to corruption, including large budget expenditures, information asymmetry between doctors and patients, and weak control over the distribution of resources. Particular attention is given to the institutional and legal mechanisms for combating corruption in the United States and European countries. In these countries, compliance programs are widely implemented, including internal codes of conduct, independent oversight, anonymous reporting channels, staff training, and regular audits.

The article concludes that effective anti-corruption efforts in the healthcare sector can only be achieved through a combination of legal reforms, institutionalized compliance control, digital transparency, protection of whistleblowers, and the development of a culture of intolerance toward corruption.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, korrupsiya, sog'liqni saqlash, korrupsiyaga qarshi siyosat, komplaens, huquqiy tartibga solish, xalqaro tajriba.

Ключевые слова: Конституция, коррупция, здравоохранение, антикоррупционная политика, комплаенс, правовое регулирование, международный опыт.

Key words: constitution, corruption, healthcare, anti-corruption policy, compliance, legal regulation, international experience.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 48-moddasiga muvofiq, «har kim sog'lig'ini saqlash va malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega», davlat esa tibbiy xizmatlarning sifati, xavfsizligi va adolatli tarzda taqsimlanishini ta'minlash majburiyatini zimmasiga oladi.

Sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaning mavjudligi mazkur konstitutsiyaviy normaga bevosita tahdid soladi, chunki korrupsiya tibbiy xizmatlarning sifatinı pasaytiradi, fuqarolar uchun teng imkoniyatlarni buzadi va davlatga bo'lgan ishonchni susaytiradi. Shu bois sog'liqni saqlash tizimini "korrupsiyadan xoli bo'lgan adolatli tizim" sifatida shakllantirish Konstitutsiyada belgilangan insonparvarlik va ijtimoiy davlat prinsiplarini amalga oshi-

rishning muhim shartlaridan biridir.

Korrupsiya davlatlar taraqqiyoti tarixi davomida ijtimoiy adolat, qonun ustuvorligi va hokimiyat institutlarining samarali faoliyatiga tahdid soluvchi asosiy omillardan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, ta'lim, sud ish yurituvı va sog'liqni saqlash kabi ijtimoiy ahamiyatga ega sohalarda korrupsiya alohida xavf tug'diradi. Ular orasida aholining hayoti va sog'lig'ini muhofaza qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan sog'liqni saqlash sohasi korrupsion holatlarga nisbatan eng zaif bo'lib, uning oqibatlari nafaqat alohida shaxs uchun, balki butun jamiyat uchun ham juda og'ir bo'lishi mumkin.

Sog'liqni saqlash sohasi tabiatan korrupsion xavflarga moyildir. Bu soha katta budget xarajatla-

rini talab qiladi, millionlab xizmat oluvchilarni qamrab oladi, shifokor va bemor o'rtasidagi ma'lumot notengligi darajasi yuqori, shuningdek, ko'p hollarda resurslar taqsimoti ustidan nazorat cheklangan sharoitda faoliyat yuritadi. Bunday sharoitda korrupsiya turli ko'rinishlarda, masalan, davolash jarayonini tezlashtirish uchun oddiy pora berishdan tortib, budget mablag'larini yirik miqyosda talon-toroj qilish sxemalarida, dori-darmon va tibbiy uskunalar xarididagi "o'yin"larda hamda sug'urta dasturlari doirasidagi suiiste'molchiliklarda namoyon bo'lishi mumkin.

Biroq, so'nggi o'n yilliklar davomida dunyoning ko'plab davlatlarida sog'liqni saqlash tizimidagi korrupsiya nafaqat axloqiy muammo, balki o'lim holatlari darajasiga, davlatga bo'lgan ishonchning pasayishiga, iqtisodiy notenglik va siyosiy barqarorlikka to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatuvchi omil ekani haqida tushuncha shakllanmoqda. Bu holat xalqaro tashkilotlar, milliy hukumatlar va fuqarolik jamiyatini ushbu illatga qarshi kurashda tizimli yechimlar ishlab chiqish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytirishga undamoqda.

Korrupsiyaga qarshi kurashishda eng istiqbolli yo'nalishlardan biri sifatida komplains nazorat, ya'ni ichki nazorat tizimini joriy etish tan olinmoqda. Bu tizim huquqbuzarliklar profilaktikasi, etika standartlarini mustahkamlash va tashkilot ichida o'z-o'zini tozalash mexanizmlarini yaratishga qaratilgan. Komplainsning rivojlangan shakllari birinchi marta 1970–1980-yillarda AQSHda korporativ sektorda qo'llanila boshlangan¹, ammo keyinchalik sog'liqni saqlash sohasiga ham tarqalgan va bu yerda yuqori samaradorlikni namoyon etgan. Bugungi kunda sog'liqni saqlashda komplains, masalan, AQSH, Kanada, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari va Avstraliyada majburiy talab hisoblanadi. Komplains dasturlari ham davlat, ham xususiy tibbiyot muassasalarida ishlab chiqiladi va ularga xodimlarni o'qitish, qoidabuzarliklar haqida anonim xabar berish kanallari, muntazam auditlar va xavflarni tahlil qilish kabi chora-tadbirlar to'plami kiradi.

Shunday ekan global tajriba va milliy vazifalar fonida sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaga qarshi kurash va komplains-nazoratni rivojlantirish masalalarini o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, barqaror natijalarga faqat tizimli yondashuv orqali erishish mumkin. Bunday yondashuv qonunchilik islohotlari bilan bir qatorda tashkilotlarning ichki o'zgarishini, ochiqlik darajasini oshirishni, jamiyatni faol jalb qilishni va huquqiy madaniyatni rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Sog'liqni saqlashdagi korrupsiya – bu takrorlanuvchi va doimiy rivojlanayotgan salbiy ijtimoiy-huquqiy hodisa bo'lib, u tibbiyot xodimlarining davlat va xususiy sog'liqni saqlash tizimlaridagi xizmat mavqeyidan o'z manfaatlarini yo'lida noqonuniy ravishda foydalanib, turli naf va imtiyozlarni olishida ifodalanadi². Bu muammo faqat bizning mamlakatimizga xos emas, balki butun dunyoda mavjud. Shu munosabat bilan Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti a'zo davlatlarida sog'liqni saqlash tizimlarida shaffoflikni oshirish va javobgarlik mexanizmlarini kuchaytirish orqali korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan dasturni ishlab chiqqan³.

Har yili butun dunyo bo'ylab sog'liqni saqlashga sarflanayotgan trillionlab dollar mablag'ning⁴ katta qismi dori-darmonlar, jihozlar xaridi va tibbiy muassasalar qurilishi uchun yirik davlat shartnomalari orqali yo'naltiriladi. Biroq, tahlillarga ko'ra, davlat xaridlariga oid jahon bo'yicha xarajatlarning 10-25 foizi korrupsiya va isrofgarchilik tufayli yo'qoladi⁵.

Sog'liqni saqlash tizimidagi korrupsiya mamlakatning daromad darajasiga bog'liq holda turlicha namoyon bo'lib, rivojlanayotgan davlatlarda u 15 foizdan oshishi mumkin, AQSHda esa firibgarlik va suiiste'molchiliklar sog'liqni saqlash budjeti miqdorining taxminan 10 foizini tashkil etadi⁶. 2019-yili AQSH hukumati sog'liqni saqlash sohasidagi firibgarlik bo'yicha sud qarorlari va kelishuvlar orqali 3,6 milliard AQSH dollarini qaytarib oldi⁷. Biroq taxminlarga ko'ra, bu AQSH sog'liqni saqlash tizimidagi firibgarlik holatlarining faqat "muz tog'i-

1 Агафонов А.В. Эволюция корпоративных комплаенс-практик в системе обеспечения экономической безопасности: теоретико-методический и прикладной аспекты / А. В. Агафонов, И. А. Лебедев // Вестник евразийской науки. – 2025 г. – Т. 17. – № s2. – URL: <https://esj.today/PDF/31FAVN225.pdf>.

2 <https://cyberleninka.ru/article/n/korrupsiya-v-sisteme-zdravoohraneniya>

3 Reinforcing the Focus on Anti-Corruption, Transparency and Accountability in National Health Policies, Strategies and Plans // World Health Organization. – Electronic text data.

4 World Health Organization. Spending on Health: A Global Overview. 2012. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs319/en/>

5 Transparency International. Global Corruption Report 2006: Corruption and Health. London and Ann Arbor: Pluto Press and Transparency International; 2006.

6 <https://blog.theaaci.com/transparency-and-corruption1prevention-in-the-healthcare-industry/>

7 U.S. Department of Justice, U.S. Department of Health and Human Services. Health Care Fraud and Abuse Control Program Annual Report for Fiscal Year 2019. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services Office of the Inspector General; (2020)

ning uchi" bo'lib, har yili 58,5 milliarddan 83,9 milliard AQSH dollarigacha mablag' firibgarlik va suiiste'molchiliklar sabab yo'qoladi⁸. Bu tendensiya jahon sog'liqni saqlash xarajatlari bo'yicha baholashda ham aks etgan bo'lib, kamida 7 foiz mablag' korrupsiyaga ketadi va bu taxminan 500 milliard AQSH dollariga teng⁹. Bu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, sog'liqni saqlashga ajratilayotgan moliyaviy resurslar agar ular korrupsion maqsadlarda yo'naltirilayotgan bo'lsa, aholi sog'lig'iga kutilgan darajada ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

Korrupsiya tibbiy xizmatlar ko'rsatish zanjirining barcha bosqichlariga, ya'ni mazkur yo'nalish siyosatini ishlab chiqishdan tortib, tashkiliy resurslarini boshqarish va tibbiy vositalarni xarid qilish, shuningdek, xizmat ko'rsatish jarayonidagi pora olish va tovlamachilikka ta'sir ko'rsatishi mumkin¹⁰. Quyida korrupsiyaviy holatlarning ayrimlarini keltirib o'tish mumkin:

1. Pora va norasmiy to'lovlar. Bemorlar davolanishni tezlashtirish, bepul xizmatlar yoki navbatdan tashqari kirish uchun pul to'laydilar – bunday amaliyot hatto davlat tibbiyoti mavjud bo'lgan mamlakatlarda ham keng tarqalgan.

2. Xodimlarning yo'qligi, "arvoh" xodimlar, maoshlarning takrorlanishi. Kadrlar bilan bog'liq soxtakorliklar, ya'ni ishda bo'lmagan, ammo maosh oluvchi shaxslar ("ghost workers"), vazifalari noaniq bo'lgan takrorlangan lavozimlar – bu holatlar past va o'rta daromadli mamlakatlarda keng tarqalgan.

3. Xaridlarda talon-toroj va suiiste'molchiliklar. Shartnomalarni yuqori baholash, tenderda til birlashtirish, ta'minlovchilar bilan maxfiy kelishuvlar, shaxsiy kompaniyalardan foydalanish kabi holatlarni o'z ichiga oladi. Bu dori vositalari yetishmovchiligiga, xizmatlar narxining oshishiga va sotib olinayotgan mahsulotlar sifatining pasayishiga olib keladi.

4. Manfaatlar to'qnashuvi va etikaga zid tarzda resept yozish amaliyoti. Farmatsevtika kompaniyalari shifokorlarni muayyan dori-darmonlarni yozishga rag'batlantirishi mumkin – sovg'alar yoki bonuslar berish orqali. Bu tibbiy ko'rsatmalarining xolisligiga putur yetkazadi va bemorlar manfaatini xavf ostiga qo'yadi.

5. Ma'lumotlar manipulyatsiyasi va soxta hisobotlar. Soxta hospitalizatsiya, oshirilgan hisobotlar, xizmatlarni noto'g'ri kodlash orqali to'lov olish – bunday holatlar hatto rivojlangan mamlakatlarda ham "natijalarga asoslangan to'lov" ("pay-for-performance") tizimida uchray turadi¹¹.

6. Jamiyatning befarqligi va korrupsiyaning madaniy me'yor sifatida qabul qilinishi. MDH va Markaziy Osiyo mamlakatlarida korrupsiya tizimining bir qismi sifatida qabul qilinadi, past ish haqi va shaffoflikning yo'qligi pora va "minnatdorchiлик"ka moyillikni kuchaytiradi¹².

Yuksalish harakatining 2025-yil iyul oyidagi tadqiqotiga ko'ra, poliklinikalarda bemorlarning 15 foizi norasmiy to'lov holatlarini tasdiqlagan, shu bilan birga, tibbiyot xodimlarning 56 foizi korrupsiya mavjud emas deb hisoblaydi – bu esa yuqori darajadagi o'zini aldash yoki haqiqatni oshkor qilishdan qo'rqishni namoyon etadi¹³.

Shu tarzda sog'liqni saqlash sohasidagi korrupsiya ham moliyaviy, ham gumanitar jihatdan vayron qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Uning ko'rinishlariga pora, kadrlar va xaridlar bilan bog'liq soxtakorliklar, ma'lumotlar bilan manipulyatsiya qilish kiradi. Samarali kurash tizimli va kompleks yondashuvni, shaffoflikni oshirish, kompliens mexanizmlarini ishlab chiqish va jamoatchilik nazoratini kuchaytirishni talab qiladi. O'zbekiston sharoitida ham bu muammo dolzarb bo'lib, bu yondashuvlarni mamlakatda isloh qilinayotgan sog'liqni saqlash tizimiga integratsiya qilish zarur deb hisoblaymiz.

Tibbiyot sohasida kompliens (compliance) – bu ichki nazorat va axloqiy standartlar tizimi bo'lib, u yuridik, me'yoriy va sohaviy talablarga rioya etilishini ta'minlash, shuningdek, firibgarlik va korrupsiyaviy amaliyotlarning oldini olishga qaratilgandir. AQSHning Office of Inspector General (OIG) tavsiyalariga ko'ra, kompliens dasturi "Medicare" va "Medicaid" kabi federal dasturlarda ishtirok etish uchun zarur bo'lib, tibbiyot tashkilotlarining etikaga mos, samarali va xavfsiz faoliyatini ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi¹⁴.

Shu tariqa sog'liqni saqlash sohasidagi kompliens – bu huquqiy javobgarlik, ichki boshqaruv,

8 Shrank WH, Rogstad TL, Parekh N. Waste in the US health care system: estimated costs and potential for savings. JAMA. (2019) 322:1501–9. 10.1001/jama.2019.13978

9 The Ignored Pandemic [Internet]. Transparency International. (2019). Available online at: <http://ti-health.org/content/the-ignored-pandemic/>

10 Taryn Vian and Carin Nordberg. 2008. Corruption in the Health Sector 2008.

11 Anticorruption resource center - <https://www.u4.no/topics/health/basics>

12 <https://one.uz/en/news/society/8603-informal-payments-in-healthcare-are-becoming-widespread-in-uzbekistan.html>

13 <https://one.uz/en/news/society/8603-informal-payments-in-healthcare-are-becoming-widespread-in-uzbekistan.html>

14 <https://health.uconn.edu/healthcare-compliance-privacy/2020/02/06/elements-of-an-effective-compliance-program/>

etika va ishonch madaniyatini o'zida mujassam etgan integrativ mexanizm hisoblanadi. U manfaatlar to'qnashuvining oldini olish, moliyaviy operatsiyalar ustidan nazorat, bemor ma'lumotlarini himoya qilish, ichki shikoyatlar tizimi va qoidalar buzilishlariga tezkor javob berishni o'z ichiga oladi.

OIG (Office of Inspector General) amaliyoti va me'yorlariga ko'ra, samarali komplaens dasturi yetita integrativ komponentdan iborat bo'lishi lozim.

1. Yozma standartlar, siyosat va tartiblar. Xulq-atvor kodekslari, siyosat va tartiblar hujjatlashtirilgan bo'lishi va firibgarlik, kodlashdagi xatolar, konfidensiallik, pora oldi-berdisi, manfaatlar to'qnashuvi kabi asosiy xavflarni qamrab olishi lozim. Ushbu hujjatlar muntazam yangilanishi va xodimlar uchun ochiq bo'lishi shart.

2. Komplaens rahbariyati va nazorat. Mustaqil "Compliance Officer" tayinlanishi lozim, unda zarur resurslar va tashkilot rahbariyatiga to'g'ridan-to'g'ri chiqish imkoni bo'lishi kerak. Shuningdek, turli bo'limlar ishtirokida komplaens qo'mitasi tuzilishi lozim, bu ko'p sohali yondashuv va oliy boshqaruv darajasida qaror qabul qilishni ta'minlaydi.

3. Ta'lim va kommunikatsiya. Barcha xodimlar (klinik xodimlardan to ma'muriy xizmatlarga cha) muntazam ravishda o'qitilishi kerak, ayniqsa qonunchilik o'zgartirganda. Komplaensning asosiy prinsiplari, yordam manbalari va xabar berish kanallari interaktiv vositalar, taqdimotlar va bilimni testdan o'tkazish orqali yetkaziladi.

4. Samarali aloqa kanallari. Qoidalar buzilgani haqida anonim xabar berish uchun "ishonch telefonlari", veb-platformalar yoki elektron pochta kanallarini yaratish. Komplaens ofitseri va xodimlar o'rtasida "ochiq eshiklar siyosati" majburiy bo'lishi lozim.

5. Monitoring va audit. Ichki auditlarni muntazam o'tkazish, ma'lumotlarni tahlil qilish (data analytics) orqali hisob-faktura tuzish, tibbiy protseduralar takroriyliigi, bemor ma'lumotlariga kirish kabi yuqori xavfli jarayonlardagi anomalialar va xatarlar aniqlanadi. Audit natijalari yozma ravishda qayd etiladi va tuzatish choralari ko'rishda qo'llaniladi.

6. Oqibatlar va rag'batlantirish. Qonunbuzarliklar uchun intizomiy choralar va standartlarga rioya etganlik uchun mukofotlash tizimini ishlab chiqish. Rag'bat shakllari jamoat oldida maqtov yoki bonuslar bo'lishi mumkin, intizomiy choralar esa izchil va shaffof tarzda qo'llanilishi kerak.

7. Hodisalarga javob va tuzatuv choralari. Ho-

disa aniqlangandan so'ng tekshirish o'tkazish, asl sabablarini aniqlash, siyosatni yangilash, o'quv dasturlarini qayta ishlash va tartib-taomillarga o'zgartirish kiritish talab etiladi. Barcha harakatlar hujjatlarda qayd etiladi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida sog'liqni saqlash sohasidagi korrupsiyaga qarshi siyosat Yevropa kengashi, Yevropa komissiyasi va GRECO standartlari asosida shakllantiriladi. Asosiy yo'nalishlar tibbiy resurslarni taqsimlashda shaffoflikni ta'minlash, shartnomalar va shifoxonalar xaridlari haqidagi ma'lumotlarga ommaviy kirish imkoniyatini yaratish, shifokorlar va amaldorlarning daromadlarini deklaratsiya qilish, shuningdek, tibbiyot xodimlari va farmatsevtik kompaniyalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarni majburiy oshkor etish kabilardan iboratdir.

Germaniyaning sog'liqni saqlash tizimi sug'urta tibbiyoti tamoyili va ichki nazoratning yuqori darajasiga asoslangan. Korrupsiyaga qarshi kurashdagi asosiy vositalardan biri – elektron reseptlar va tibbiy tarixlarni joriy etish bo'lib, bu manipulyatsiya ehtimolini minimallashtiradi. Shuningdek, tibbiy xizmatlarning ta'yinlanishi va to'lanish asosililigini nazorat qiluvchi mustaqil tibbiy audit tizimi (MDK) faoliyat yuritadi¹⁵.

Germaniyada sog'liqni saqlash sohasidagi korrupsiyaga qarshi kurash Jinoyat kodeksining 299-moddasi asosida ham tartibga solinadi. 2016-yili ushbu modda yangi bo'lim bilan to'ldirilib, sog'liqni saqlash tizimidagi pora olish va pora berish holatlarini jinoiy javobgarlikka tortishga qaratilgan. Ayniqsa, xususiy amaliyotda faoliyat yurituvchi shifokorlar va ularning farmatsevtika biznesi bilan aloqalariga alohida e'tibor qaratilgan. Germaniya prokuraturasi soliq organlari bilan hamkorlik mexanizmlaridan faol foydalanadi, shuningdek, xususiy klinikalarda moliyaviy auditlar o'tkazadi. 2016-yili "Sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi qonun (Gesetz zur Bekämpfung von Korruption im Gesundheitswesen) qabul qilingan bo'lib, u shifokorlar, jumladan, xususiy mutaxassislar tomonidan pora olish va pora berish holatlarini jinoiy javobgarlikka tortishni nazarda tutadi¹⁶.

Fransiyada korrupsiyaga qarshi qonunchilik, jumladan, Sapin II qonuni ayrim tashkilotlardan, xususan, farmatsevtik kompaniyalardan va ma'lum darajada tibbiy muassasalar bilan hamkorlik qiluvchi boshqa tashkilotlardan korrupsiyaviy xavflarni boshqarish dasturlarini joriy etishni

15 Medizinischer Dienst der Krankenversicherung (MDK). <https://www.mdk.de/>

16 Gesetz zur Bekämpfung von Korruption im Gesundheitswesen, 2016

talab qiladi. Mazkur qonun korrupsiyaga qarshi dasturlarni yaratish va joriy etish uchun majburiy talablarni belgilaydi. Ushbu dasturlar xavflarni baholash, nazorat choralarini ishlab chiqish, xodimlarni o'qitish, monitoring va hisobot mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Sapin II qonuniga muvofiq, korrupsiyaviy xavflarni boshqarish dasturlarining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat: korxonada o'z faoliyatiga xos bo'lgan korrupsiya xavflarini aniqlashi va baholashi lozim; korrupsiyaning oldini olish va fosh etish uchun ichki siyosat va tartiblarni ishlab chiqish va nazorat choralarini joriy etish; xodimlar uchun korrupsiyaning oldini olish mavzusida majburiy o'quv kurslarini tashkil etish; korrupsiya holatlari haqida xabar berish uchun ichki mexanizmlarni yaratish; korrupsiyaga qarshi chora-tadbirlarning samaradorligini muntazam kuzatib borish va baholash. Bundan tashqari, Fransiyada "Transparence Santé" nomli ommaviy platforma yaratilgan bo'lib, u orqali fuqarolar shifokorlar va sanoat homiylari o'rtasidagi munosabatlarni kuzatishi mumkin¹⁷.

1998-yildan buyon Buyuk Britaniyaning Milliy sog'liqni saqlash xizmati (NHS) tarkibida Counter Fraud Authority (NHSCFA) – firibgarlik va korrupsiyani aniqlash, tergov qilish va oldini olish bilan shug'ullanadigan alohida tuzilma faoliyat yuritadi. Shuningdek, NHSda alohida tayyorgarlikdan o'tgan mahalliy firibgarlikka qarshi ofitserlar (Local Counter Fraud Specialists) ham faoliyat olib boradi¹⁸. Qolaversa, Milliy sog'liqni saqlash xizmati "NHS Supply Chain" nomli raqamli xaridlar va shartnomalarni kuzatish tizimini joriy etgan bo'lib, u har qanday fuqaroga davlat xaridlari, yetkazib beruvchilar, narxlar va shartlar to'g'risida ma'lumot olish imkonini beradi. Bundan tashqari, har bir shifokor xususiy kompaniyalardan olgan har qanday sovg'ani majburiy ravishda deklaratsiya qilishi lozim. Bu hisobotlar ochiq reestrda joylashtiriladi¹⁹.

Butunjahon korrupsiya barometri ma'lumotlariga ko'ra, Litvada sog'liqni saqlash sohasida pora berish darajasi Yevropa Ittifoqi mamlakatlari ora-

sida eng yuqorilardan biri hisoblanadi. Ruminiyada esa sog'liqni saqlash sohasi vakillariga pora berganini so'rovda qatnashganlarning 22 foizi tan olgan va bu Litvadan ham yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan yagona YI davlati hisoblanadi. Daniyada so'rovda ishtirok etganlarning faqat 1 foizi, Estoniyada 2 foizi, Latviya va Polshada esa 10 foizi sog'liqni saqlash muassasalarida pora berganini ma'lum qilgan²⁰.

Bundan tashqari ta'kidlash lozimki, European Healthcare Fraud & Corruption Network (EHFCN) – sog'liqni saqlash sohasidagi firibgarlik va korrupsiyaning oldini olish, aniqlash va tergov qilish maqsadida 13 ta mamlakat mutaxassislarini birlashtiradigan tashkilotdir. Ushbu tarmoq xalqaro konferensiyalar va vebinarlar o'tkazadi, mavzular tizim dizaynidan tortib huquqni qo'llashgacha bo'lgan sohalarni qamrab oladi. EHFCN tajriba almashish va korrupsiyaga qarshi kurash usullarini yagonalashtirish ahamiyatini alohida ta'kidlaydi²¹.

AQSH shtatlarida sog'liqni saqlash sohasidagi korrupsiyaga qarshi kurash kompleks qonunchilik asosida amalga oshiriladi. Bu qonunlar qatoriga Yolg'on da'volar to'g'risidagi qonun (False Claims Act²²), Xorijdagi korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risidagi qonun (Foreign Corrupt Practices Act – FCPA²³), Tibbiyot sohasida pora berishga qarshi qonun (Anti-Kickback Statute²⁴) va Stark – o'z-o'ziga ko'rsatma yozishga qarshi qonun kiradi²⁵. Ushbu huquqiy hujjatlar sog'liqni saqlash sohasidagi davlat va xususiy subyektlarni firibgarlik, pora berish va tibbiy muassasalar bilan farmatsevtik kompaniyalar o'rtasidagi yashirin kelishuvlar uchun javobgarlikka tortish imkonini beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, AQSHda ichki komplaens dasturi alohida o'rin tutadi – u deyarli barcha shifoxonalar va sug'urta kompaniyalarida joriy etilgan. Sog'liqni saqlash tashkilotlarida komplaens bo'limlarini tashkil etish ko'rsatmasi berilgan bo'lib, ular to'g'ridan-to'g'ri boshqaruv kengashi yoki auditorlarga bo'ysunadi. Bu bo'limlar ichki etika, maxfiylik standartlariga rioya etish va manfaatlar to'qnashuvining oldini olishni monitoring

17 <https://www.transparence.sante.gouv.fr>

18 NHS Counter Fraud Authority. <https://cfa.nhs.uk>

19 <https://www.supplychain.nhs.uk>

20 <https://www.delfi.lt/ru/news/live/transparency-international-19-zhiteley-litvy-davali-vzyatki-medikam-87465085>

21 <https://ehfcn.org/home/about/>

22 <https://www.justice.gov/civil/false-claims-act>

23 <https://www.justice.gov/criminal/criminal-fraud/foreign-corrupt-practices-act>

24 <https://www.justice.gov/archives/jm/criminal-resource-manual-927-anti-kickback-act-1986>

25 <https://hzlegal.ae/ru/the-stark-law-preventing-conflicts-of-interest-in-medicine/>

qilish maqsadida faoliyat yuritadi. Bu komplaens dasturlari AQSH Sog'liqni saqlash va inson xizmati departamenti huzuridagi Bosh inspektor boshqarmasi (Office of Inspector General, HHS) tavsiyalari asosida ishlaydi. Boshqarma sog'liqni saqlash sohasining turli ishtirokchilari uchun "Compliance Program Guidance" (Komplaens dasturi bo'yicha qo'llanma) nashr etadi. AQSHda sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaga qarshi va komplaens nazorat institutsional, qonunchilik va korporativ darajalarda amalga oshiriladi²⁶.

AQSHda sog'liqni saqlash sohasida, ayniqsa, "Medicare" va "Medicaid" dasturlari doirasidagi firibgarlikka qarshi butun boshli tizim faoliyat yuritadi. Bu sohadagi asosiy ishtirokchilar quyidagilar hisoblanadi: AQSH Sog'liqni saqlash vazirligi huzuridagi Bosh inspektor boshqarmasi (Office of Inspector General, OIG), Medicare va Medicaid xizmatlari markazi (Centers for Medicare & Medicaid Services, CMS), FBI hamda prokuraturalar qoshidagi maxsus bo'limlar²⁷.

AQSH va Yevropa davlatlari tajribasidan umumiy xulosa shundan iboratki, sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaga qarshi siyosatning asosiy elementi – institutsionallashgan komplaens bo'lib, u raqamli nazorat, ochiqlik va fuqarolik monitoringi mexanizmlari bilan chambarchas bog'liq. Korrupsiyaga toqatsiz muhitni yaratish faqat barqaror huquqiy baza, mustaqil sud tizimi va tibbiy resurslarni adolatli taqsimlashga siyosiy iroda mavjud bo'lgandagina mumkin bo'ladi. YI va AQSH tajribasi shuni ham ko'rsatadiki, huquqiy javobgarlik va kuchli korrupsiyaga qarshi qonunlarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. AQSHdagi "False Claims

Act va Anti-Kickback Statute" qonunlari katta miqdordagi jarimalar va kompensatsiyalarga olib keluvchi huquqiy asosni yaratadi. AQSH Adliya vazirligi va Bosh inspektor boshqarmasi (OIG) tibbiy tashkilotlardan komplaens dasturlarini, "whistleblower"lar uchun ishonch telefonlarini, xodimlarni o'qitish va ichki auditlarni joriy etishni talab qiladi. Buning natijasida javobgarlik va ichki nazorat madaniyati shakllanadi.

Shu tariqa Yevropa va Amerika tajribasidan chiqadigan saboq shundan iboratki, barqaror natijaga faqat qonunchilik bazasi, raqamli shaffoflik, axborot beruvchilarni kuchli himoya qilish va doimiy jamoatchilik monitoringini uyg'unlashtirgan holdagina erishish mumkin. Aks holda davlat rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan taqdirda ham sog'liqni saqlash tizimlari yashirin korrupsiyaviy xavflarga qarshi zaif bo'lib qolaveradi.

Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqqan holda sog'liqni saqlash sohasida korrupsiyaga qarshi kurash nafaqat sohaviy islohotlar, balki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan inson huquqlarini ta'minlashning ajralmas qismi hisoblanadi. Davlat har bir fuqaroning sog'lig'ini saqlash huquqini kafolatlaydi. Bu huquqning amalda to'liq ta'minlanishi esa tibbiy xizmatlarda shaffoflik, hisobdorlik, manfaatlar to'qnashuvining oldini olish, komplaens nazorat, raqamli nazorat tizimi va jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish bilan bevosita bog'liq. Demak, korrupsiyaga qarshi qat'iy siyosat – fuqarolarning sog'lig'ini muhofaza qilishga doir konstitutsiyaviy huquqlarini amaliy jihatdan ro'yobga chiqarishning muhim kafolatidir.

#

26 <https://oig.hhs.gov/compliance/general-compliance-program-guidance/>

27 U.S. Department of Health and Human Services, OIG. <https://oig.hhs.gov>

Ulug'bek KARIMOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o'qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi

QISHLOQ XO'JALIGI YERLARIDAN FOYDALANUVCHILARNING KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ VA ERKINLIKLARINI TA'MINLASH MASALALARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi hududida foydalanishda bo'lgan yoki foydalanishga kiritilgan qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berishda ijaraga oluvchilarning huquq va erkinliklarini ta'minlash borasida qonunchilikda mavjud ayrim bo'shliqlar, ularni bartaraf etishga oid takliflar va prokuratura nazoratining maqsadi hamda ahamiyati bayon etilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье изложены некоторые пробелы в законодательстве по обеспечению прав и свобод арендаторов при субаренде земельных участков сельскохозяйственного назначения, находящихся в пользовании или введенных в пользование на территории Республики Узбекистан, предложения по их устранению, а также цель и значение прокурорского надзора.

ABSTRACT. This article describes some gaps in legislation regarding ensuring the rights and freedoms of lessees when subleasing agricultural land plots in use or put into use in the territory of the Republic of Uzbekistan, proposals for their elimination, and the purpose and importance of prosecutorial oversight.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, prokuror nazorati, yer uchastkalari, farmon, qaror, ikkilamchi ijara, kompensatsiya.

Ключевые слова: Конституция, прокурорский надзор, земельные участки, указ, постановление, субаренда, компенсация.

Key words: constitution, prosecutorial oversight, land plots, decree, resolution, sublease, compensation.

O'zbekiston Respublikasida yer bu faqatgina iqtisodiy resurs emas, balki mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy barqarorligi, aholi farovonligi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlovchi strategik ne'mat hisoblanadi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar mamlakat iqtisodiyotida ulkan ahamiyatga ega bo'lib, uning umumiy hududining katta qismini tashkil qiladi.

Mazkur toifadagi yerlar nafaqat asosiy ishlab chiqarish vositasi, balki millionlab insonlarning turmush tarzi, daromad manbai hamda oilaviy farovonligining asosi hisoblanadi. Shu bois qishloq xo'jaligi yer uchastkalarini muhofaza qilish, ulardan oqilona va samarali foydalanish, shuningdek, ularni ajratish va realizatsiya qilish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlislohotlar, jumladan, yer munosabatlarini liberallashtirish, agrar sohada bozor mexanizmlarini keng joriy etish kabi sa'y-harakatlar qishloq xo'jaligi yerlariga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda.

Shu bilan birga, aholi sonining ortib borishi, agrosanoat majmuasining kengayishi, infratuzilmaning rivojlanishi yer resurslariga bo'lgan talabning kuchayishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda qishloq xo'jaligi yerlarini ajratish (realizatsiya qilish) ja-

rayonlari shaffof, aniq qoidalarga asoslangan va ekologik barqarorlikni ta'minlaydigan tartiblarda amalga oshirishni talab etmoqda.

Barchamizga ma'lumki, yer boshqa tabiiy resurslar kabi umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasida ekanligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida qat'iy belgilangan¹.

Yerlardan maqsadsiz foydalanish salbiy oqibatlariga – tuproq unumdorligining pasayishi, yerlar degradatsiyasi, shaharlashuvning nazoratsiz kengayishi va eng asosiysi, oziq-ovqat xavfsizligining izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan qishloq xo'jaligi yerlarini muhofaza qilish masalasi nafaqat agrar siyosat, balki umumdavlat ahamiyatiga ega masala hisoblanadi.

Amaldagi qonunchilik hujjatlariga yuzlanar ekanmiz, bular O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksi, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunlari va Prezident hamda Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlaridan iborat bo'lib, ushbu qonunchilik hujjatlari yer resurslarini ajratish va ulardan samarali foydalanish shartlarini qamrab olgan.

Biroq bozor mexanizmlarining rivojlanishi, yerga bo'lgan talab va taklifning o'zgarishi qonunchilikni

1 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 68-moddasi // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son.

yanada takomillashtirishni, ayrim normalarni aniq lashtirish va butkul yangilashni taqozo etmoqda.

So'nggi yillarda bu borada amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, yer uchastkalarini ajratish (*realizatsiya qilish*), ulardan foydalanish va muhofazasini ta'minlashga oid qonunchilik hujjatlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Misol uchun, yerlarni muhofaza qilish va ijara-ga berishga oid O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-iyundagi "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5742-sonli farmoni² bilan Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish konsepsiyasi tasdiqlandi.

Mazkur konsepsiyaga ko'ra, qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida yerdan foydalanuvchilar va ijrachilarga yer uchastkalarini foydalanishga kiritishda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijara-ga berish, shuningdek, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer uchastkalarida meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini saqlab qolgan holda yer uchastkasini vaqtincha foydalanish uchun berish shaklini amaliyotga joriy qilish tartiblari belgilangan edi.

Vaholanki, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 24-moddasiga ko'ra, ijara-ga berilgan yer uchastkasi yoki uning bir qismini ikkilamchi ijara-ga berish taqiqlanishi (*2003-yilgacha*) va qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno ekanligi (*2020-yilgacha*) qayd etilgan bo'lsa-da, 2020-yilda kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlarga ko'ra, bundan Yer kodeksining 24²-moddasida nazarda tutilgan hollar mustasno ekanligi talabi bilan mustahkamlandi.

Vaholanki, qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlardan va o'rmon fondi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 29-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 639-sonli qonuni³ bilan Yer kodeksiga tegishli o'zgartirishlar kiritilib, 24²-moddasi amalga kiritildi.

Amalga kiritilgan yangi moddaga ko'ra, endilikda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish maqsadida yuridik

va jismoniy shaxslarga ikkilamchi ijara-ga berilishi (*ularni uchinchi shaxslarga berish huquqsiz*) mumkin bo'lib, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkasini bir yilgacha bo'lgan muddatga ikkilamchi ijara-ga berishning qat'iy tartibi belgilandi.

O'tgan yillarda mazkur moddaga bir necha marotaba o'zgartirish kiritilib, uning ikkinchi qismida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkasi bir yilgacha bo'lgan muddatga, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarining dala chetlaridagi kanallar, sug'orish va kollektor-drenaj tarmoqlari atrofidagi maydonlari esa qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirish uchun o'n yilgacha bo'lgan muddatga ikkilamchi ijara-ga berilishi mumkinligi, bundan foydalanishga kiritilgan yerlarga oid talablar mustasno ekanligi belgilangan.

Biroq o'rganishlar yer uchastkalarini ikkilamchi ijara-ga berish borasida ayrim muammolar mavjudligini ko'rsatib, bugungi kunda qonunchilik hujjatlarini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Zero, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mamlakat hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazorat Bosh prokuror va unga bo'ysunuvchi prokurorlar tomonidan amalga oshirilishi aniq belgilangan.

Yer to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishi ahvolini muntazam o'rganib borish, sohada huquqni qo'llashning yagona amaliyotini shakllantirish hamda ilg'or xorijiy tajriba asosida yerdan oqilona foydalanish bo'yicha takliflar tayyorlash prokuratura organlarining yer uchastkalaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi vazifalari hisoblanadi⁴.

Mazkur sohada ilmiy izlanishlar olib borgan olimlarning yerga oid qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazoratini ta'minlash maqsadi, ahamiyati va vazifalari bo'yicha quyidagi fikr va mulohazalarni bildirganligini ko'rishimiz mumkin.

Jumladan, R.Sapparov⁵ "Yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini ijrosi ustidan prokuror nazoratining maqsadi yerlarni berish va olib qo'yishda, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilishda, bir toifadan ikkinchi toifaga o'tkazishda, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirishda qonun ustuvorligini ta'minlashdan, yangi huquqbuzarliklarning oldini olish-

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-iyundagi "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5742-sonli farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.02.2025-y., 06/25/22/0156-son.

3 O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 29-sentabrdagi 639-sonli qonuni // Qonun hujjatlarini ma'lumotlari milliy bazasi, 02.04.2021-y., 03/21/680/0263-son.

4 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-fevraldagi "Yer uchastkalaridan foydalanishda davlat nazorati samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 138-sonli qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 22.02.2022-y., 07/22/138/0153-son.

5 Сapparov P.P. Вопросы прокурорского надзора за исполнением законодательства о землепользовании // Право и практика // Право – 2018 г., – С.137-142.

dan, pirovard natijada huquqbuzarliklar sonini kamaytirishdan iboratdir” degan fikrni ilgari surgan.

Shuningdek, M. Abdukhakimovning⁶ fikriga ko'ra, yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining ijrosi ustidan prokuror nazoratini tashkil etish yer maydonlarini, ayniqsa, sug'oriladigan yerlarni ishonchli muhofaza qilish, yerlarning o'zboshimchalik bilan egallab olinishiga, noqonuniy qurilishlar qilinishiga yo'l qo'y-maslik, yerdan qonuniy foydalanuvchi fuqarolar va yuridik shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga yordam berish tamoyillari asosida amalga oshirilishi muhim ahamiyat kasb etib, o'z navbatida mazkur tamoyilning mamlakatimiz normativ-huquqiy hujjatlarida mustahkamlab qo'yilishi yer uchastkalaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida prokuror nazoratini yanada kuchaytirishni ta'minlashga imkon beradi.

Yoki, yer ajratish borasida qonunchilik talablari-ga rioya etilishi, yer uchastkalaridan maqsadli foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshirish prokuratura organlarining qishloq xo'jaligida qonuniylikni ta'minlash faoliyati yo'nalishining asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan yo'nalishlaridan biri ekanligini M. Nazarov⁷ alohida ta'kidlagan.

Bizning fikrimizcha, qonunchilik hujjatlarida mavjud bo'shliqlar kelgusida sohada prokuror nazoratini samarali ta'minlashda o'z salbiy ta'sirini ko'rsatib, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilarning huquq hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishda byurokratik to'siqlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Bugungi kunda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berishda yerdan foydalanuvchilarning huquqlarini ta'minlashga oid talablar biror-bir normativ-huquqiy hujjatlarda belgilanmaganligi kelgusida kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolarda qonuniy manfaatlarini buzilishiga olib keladi.

Misol uchun, yuqorida qayd etilgan Yer kodeksining 24²-moddasi 8-qismida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkasini ikkilamchi ijaraga

berish shartnomasini muddatidan ilgari bekor qilish taraflarning kelishuviga ko'ra, bunday kelishuvga erishilmagan taqdirda esa sudning qaroriga ko'ra amalga oshirilishi qayd etilgan.

Lekin, shartnoma muddatidan oldin bekor qilinganida ijarachining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq qilgan, biroq shartnoma bekor qilinishi kuniga kelib yig'ib, o'rib va terib olinmagan ekinlari uchun sarflagan xarajatlari kompensatsiya qilinishi (*to'lab berilishi*) belgilanmagan.

Bunday bo'shliqni nafaqat Yer kodeksi, balki “Fermer xo'jaligi to'g'risida”gi qonun⁸ hamda Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 24-noyabr-dagi 709-sonli qarori⁹ bilan tasdiqlangan “Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berish tartibi to'g'risida”gi nizomda ham kuzatish mumkin.

Bir tarafdin yer uchastkasini ikkilamchi ijaraga berish bu tomonlar o'rtasida yuzaga keladigan shartnomaviy-huquqiy munosabatlar bo'lib, shartlar shartnomada mustahkamlab qo'yilishi mumkin deb hisoblasak-da, ochiq manbalarda mavjud “Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkasini ikkilamchi ijaraga berish to'g'risida”gi namunaviy shartnomada yuqorida qayd etilgan nizoli holat yuzaga kelganda masala huquqiy jihatdan qanday tartibda hal etilishi belgilanmagan.

Ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni ko'rib chiqishda ijarachilar huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun yuqorida ta'kidlangan normalar kiritilganligini hamda yangi ijarachilar yoki foydalanuvchilar tomonidan qilingan xarajatlarni qoplab berish maqsadida xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar bilan yangitdan shartnomalarni rasmiylashtirish vazifasi yuklatilganligini ko'rishimiz mumkin.

Masalan, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-yanvardagi “Fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini yer maydonlarini maqbul-lashtirish hamda qishloq xo'jaligi ekin yerlaridan samarali foydalanishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 14-sonli qaroringa¹⁰ 10-bandida yer ijara shartnomasi bekor qilingan fermer

6 Abdukhakimov M. Duties of prosecutor's supervision over the execution of land law documents and general issues of organization of prosecutor's supervision // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Journal home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>, – 2024. – №1. – 278-287.

7 M.Sh.Nazarov Yer qonunchiligi ijrosi ustidan prokuror nazorati // Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari – 2025-yil, 2-son, 189-197-betlar.

8 O'zbekiston Respublikasining “Fermer xo'jaligi to'g'risida”gi qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.05.2025-y., 03/25/1061/0409-son.

9 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 24-noyabr-dagi “Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ijaraga berish tartibiga doir normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida”gi 709-sonli qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 22.10.2025-y., 09/25/662/0964-son.

10 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-yanvardagi “Fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini yer maydonlarini maqbul-lashtirish hamda qishloq xo'jaligi ekin yerlaridan samarali foydalanishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 14-sonli qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.04.2022-y., 09/22/153/0266-son.

xo'jaliklarining 2019-yil hosili uchun (*kuzgi shudgor, kuzgi boshqoli don, to'qsonbosti va boshqa ekinlarga*) sarflangan xarajatlari, yetkazib berilgan moddiy-texnik resurslar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha yuzaga kelgan qarzdorliklarini qoplab berish maqsadida quyidagilar, ya'ni:

– 2019-yil g'alla hosili uchun ajratilgan imtiyozli kreditlarini, shuningdek, 2018-yilda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish uchun urug'lik, ko'chat va mineral o'g'itlar uchun ajratilgan tijorat kreditlarining qoplanmagan qismini yangi tashkil etilgan yoki maqbullashtirilgan fermer xo'jaliklari yoxud boshqa qishloq xo'jaligi korxonalariga uch tomonlama dalolatnoma asosida qayta rasmiylashtirish ishlarini;

– yer uchastkalarini maqbullashtirilgan yoki yangidan tashkil etilgan fermer xo'jaliklari yoxud boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan 2019-yil hosildan boshqoli don va paxta xomashyosi yetishtirish yuzasidan kontraktatsiya shartnomalarini, moddiy-texnika resurslarini yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha shartnomalarni qaytadan tuzish ishlarini yakunlash vazifasi Qishloq xo'jaligi vazirligi, Soliq qo'mitasi, bank va boshqa idoralarga yuklatilgan edi.

Mazkur misoldan kelib chiqib, kelgusida yerdan foydalanuvchilar o'rtasida shartnomaviy-huquqiy munosabatlarda nizolar kelib chiqishining oldini olish, shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasi¹¹ talabini ta'minlash hamda ushbu yo'nalishda prokuror nazorati samaradorligini oshirish maqsadida quyidagilar, ya'ni:

– O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 24²-moddasini quyidagi tahrirdagi 9-qism, ya'ni "*Ijara shartnomasi muddatidan oldin bekor qilinganida ijara oluvchining haqiqiy xarajatlarini qoplab berish yohud kompensatsiyasi taraflarning kelishuvi yoki sudning qaroriga muvofiq amalga oshiriladi*";

– Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 24-noyabrda 709-sonli qarori bilan tasdiqlangan "*Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijara berish tartibi to'g'risida*"gi nizomning 5-bob 26-bandini quyidagi mazmundagi uchinchi xatboshi, ya'ni "*Ikkilamchi ijara oluvchi yerni agrotexnik tayyorgarlikka keltirgan, ekin ekish ishlarini boshlagan yoki ko'chatlar, o'g'itlar, suv ta'minoti xarajatlarini amalga oshirib, hosil olinguniga qadar ijara shartnomasi muddatidan oldin bekor qilinganda taqdim etilgan hujjatlarga asosan haqiqatda qilgan xarajatlarini qoplab berish majburiyati yohud kompensatsiya taraflar kelishuviga ko'ra yoki sud tomonidan belgilanadi*" jumalari bilan to'ldirish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Xulosa o'rnida, insonning huquq va erkinliklarini ta'minlash davlatning oliy maqsadi ekanligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida qat'iy belgilanganligini va har kim o'z huquq va erkinliklarini qonunda taqiqlanmagan barcha usullar bilan himoya qilishga haqli ekanligini nazarda tutib, qonunchilik hujjatlarini takomillashtirish zaruriyati kelgusida yerdan foydalanuvchilarning huquq va erkinliklarini ta'minlash hamda himoya qilish, shuningdek, yerga oid qonunchilik hujjatlari ijrosi ustidan prokuror nazorati samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

#

11 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasi // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son.

Shoxrat DOVLETOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi boshqarma katta prokurori

MAJBURIY IJRODA KONSTITUTSIYAVIY HUQUQLARNI CHEKLASHNING HUQUQIY CHEGARALARI (qarzdorning chetga chiqishi misolida)

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosi davlat ijrochilari tomonidan majburiy ijro jarayonida qarzdorning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklash tartibi MDH davlatlari va milliy qonunchilik nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan takliflar berilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье проанализирован порядок применения государственными исполнителями временного ограничения выезда должника из Республики Узбекистан в процессе принудительного исполнения с точки зрения законодательства стран СНГ и национального законодательства, а также вносятся предложения по его совершенствованию.

ABSTRACT. This article analyzes the procedure for the application by state executors of the temporary restriction of the debtor's departure from the Republic of Uzbekistan in the process of enforcement from the point of view of the legislation of the CIS countries and national legislation and makes proposals for improvement.

Kalit so'zlar: majburiy ijro, davlat ijrochisi, qarzdor jismoniy shaxs, qarzdor yuridik shaxs, vaqtincha cheklash.

Ключевые слова: принудительное исполнение, государственный исполнитель, должник-физическое лицо, должник-юридическое лицо, временное ограничение.

Key words: compulsory enforcement, state executor, debtor-an individual, debtor-a legal entity, temporary restriction.

Har qanday huquqiy davlatda fuqarolarning huquq va manfaatlarining ta'minlanishini Konstitutsiya kafolatlaydi. "O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan o'zaro huquq va majburiyatlar bilan bog'liqdir. Insonning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir hamda ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas"¹.

Shuningdek, qonuniy asoslarda O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lib turgan har kim mamlakat hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, O'zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish huquqiga ega. Qonunda belgilangan cheklashlar bundan mustasnodir².

Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarining ijrosi ta'minlanishiga alohida e'tibor qaratilib, uni amalga oshirishda turli yondashuv va choralar qo'llaniladi. Chunki sud yoki boshqa organ hujjati ijrosining ta'minlanmaganligi oqibatida undiruvchining huquq va manfaatlariga ziyon yetadi. Shu bilan birga, sud hujjatlari yoki boshqa organlar hujjatlarini ijro etishda davlat ijrochisi tomonidan qarzdorning ayrim konstitutsiyaviy huquqlarini vaqtincha cheklash chorasini qo'llash zaruriyati vujudga keladi.

Bilamizki, sud hujjatlari va boshqa organlar huj-

jatlarining ijrosini turli mamlakatlarda turli nomlanadigan majburiy ijro organi amalga oshiradi. Masalan, Rossiya Federatsiyasida sud pristavi, AQSHda marshal, Fransiyada sherif va boshqalar.

O'zbekistonda bu vazifa Bosh prokuratura huzuridagi Majburiy ijro byurosi davlat ijrochilari tomonidan amalga oshiriladi. Davlat ijrochilarining vakolatlari O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonuni bilan belgilangan.

Dunyoga mashhur faylasuf olim, siyosatchi, diplomat va ixtirochi Benjamin Franklin aytganidek: "Kreditorlar qarzdorlardan xotirasining afzalligi bilan farqlanadi". Bu haqiqatdan ham to'g'ridir, chunki o'z majburiyatlarini ixtiyoriy ravishda bajaradigan qarzdorlar kamchilikni tashkil qiladi. Shu sababli ertami-kechmi har qanday manfaatdor shaxs qarzdordan pul undirish yoki mulkiy undiruv bilan bog'liq bo'lmagan talabni majburiy tartibda amalga oshirish maqsadida sudga murojaat qiladi.

Albatta, majburiy ijro choralari qarzdorga nisbatan darhol qo'llanilmaydi, ungacha ijro jarayoni bir nechta bosqichdan iborat bo'lib, ijro hujjati ijrosi ixtiyoriy ravishda ta'minlanmagan taqdirdagina qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va

1 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20-moddasi.

2 O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 32-moddasi.

boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonuni 4-bobida ijro jarayonida qarzdorga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan majburiy ijro etish asosi va choralari belgilangan.

Shuningdek, qarzdorga nisbatan qo'llaniladigan majburlov choralaridan biri bu qonunning nisbatan yangi normasi, bu 42¹-moddasi bo'lib, unga asosan qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklashdan iborat.

Mazkur modda qarzdorlarning o'z majburiyatlarini bajarishdagi mas'uliyatini oshirish, ayniqsa, farzandlari ta'minoti uchun aliment to'lashdagi javobgarligini kuchaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 2009-yil 14-yanvardagi 199-sonli qonuni bilan kiritilgan.

Ushbu moddaga asosan O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizlik xizmatining 2019-yil 23-oktabrdagi 52, 82, 27-sonli qarori bilan "Sud hujjati asosida berilgan ijro hujjatini yoki ijro hujjati bo'lgan sud hujjatini uzrsiz sabablarga ko'ra ijro etmagan qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklashni ta'minlash yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byuroi, Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizlik xizmati Chegara qo'shinlarining hamkorligi tartibi to'g'risida"gi nizom tasdiqlangan.

Davlat ijrochisi qarzdorning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklashni yuqorida ko'rsatilgan organlar bilan hamkorlikda amalga oshiradi.

"Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonunning 42¹-moddasiga asosan sud hujjati asosida berilgan ijro hujjatidagi yoki ijro hujjati hisoblangan sud hujjatidagi talablar belgilangan muddatda qarzdor jismoniy shaxs tomonidan uzrsiz sabablarga ko'ra ijro etilmaganida, davlat ijrochisi undiruvchining arizasiga asosan yoki o'z tashabbusi bilan qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklash to'g'risida qaror chiqaradi.

Agar ijro hujjati sud hujjati bo'lmasa va sud hujjati asosida berilmagan bo'lsa, undiruvchi qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan

chiqishini vaqtincha cheklashni belgilash to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qilishga haqli.

Davlat ijrochisining qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklash to'g'risidagi qarori katta davlat ijrochisi tomonidan tasdiqlanadi. Mazkur qarorning ko'chirma nusxalari qarzdor jismoniy shaxsga (agar uning turgan joyi ma'lum bo'lsa), ichki ishlar organlarining migratsiya va fuqarolikni rasmiylashtirish bo'limiga (boshqarmasiga) hamda Davlat chegarasini qo'riqlash organlariga yuboriladi³.

Bu kabi cheklov Rossiya Federatsiyasining "Ijro ishi to'g'risida"gi qonuni 67-moddasi bilan belgilangan bo'lib, qarzdor fuqaro yoki yakka tartibdagi tadbirkor sud qarori asosida berilgan ijro hujjatida ko'rsatilgan mablag'ni belgilangan muddatda ixtiyoriy ravishda uzrsiz sabablarga ko'ra qonunda belgilangan summani to'lamagan yoki nomulkiy xususiyatdagi ijro hujjati talabini bajarmagan taqdirda sud pristavi undiruvchining arizasiga asosan yoki o'z tashabbusi bilan qarzdorning Rossiya Federatsiyasidan chiqishini vaqtincha cheklash to'g'risida qaror chiqarishi mumkin⁴.

Ushbu holatda ikki davlat qonun moddalarining bir-biriga o'xshash bo'lishiga qaramasdan ular o'rtasidagi farq mavjud.

Bunday farqlardan birinchisi – bu O'zbekiston Respublikasi qonunining 42¹-moddasida cheklovni faqat qarzdor jismoniy shaxsga nisbatan qo'llash belgilangan bo'lib, RFning 67-moddasida cheklov jismoniy shaxsdan tashqari yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan ham qo'llanishi alohida ko'rsatilgan⁵.

Buni qonunlar nomidan ham ko'rish mumkin. RF qonunida bu modda "Qarzdorning Rossiya Federatsiyasidan chiqishini vaqtincha cheklash" deb nomlangan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining qonuni "Qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklash" deb nomlangan. Ya'ni, o'zimizning qonun normasi faqat qarzdor jismoniy shaxslarga nisbatan qo'llanishi mumkin.

Qonun normasining faqat qarzdor jismoniy shaxsga nisbatan qo'llanishi belgilangan holatda qarzdor yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tad-

3 O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizlik xizmatining 2019-yil 23-oktabrdagi 52, 82, 27-sonli qarori bilan "Sud hujjati asosida berilgan ijro hujjatini yoki ijro hujjati bo'lgan sud hujjatini uzrsiz sabablarga ko'ra ijro etmagan qarzdor jismoniy shaxsning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklashni ta'minlash yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byuroi, Ichki ishlar vazirligi va Davlat xavfsizlik xizmati Chegara qo'shinlarining hamkorligi tartibi to'g'risidagi nizom.

4 Федеральный закон "Об исполнительном производстве" Российской Федерации.

5 Федеральный закон "Об исполнительном производстве" Российской Федерации.

birkorlardan undiruv bilan bog'liq ijro hujjatlari bo'yicha majburiy ijro choralari to'liq qo'llanilmasdan hujjatlarning ijrosiz qolib ketishiga olib keladi. Ya'ni, davlat ijrochisi yuridik shaxs rahbari yoki yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan majburlov choralari qo'llay olmaydi.

Ikkinchi farqi – bu ijro hujjati sud hujjati bo'lmasa va sud hujjati asosida berilmagan bo'lsa, faqat undiruvchi qarzdorning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklashni belgilash to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin. RF qonuniga asosan bunday ijro hujjatlari bo'yicha undiruvchidan tashqari sud pristavi ham o'z tashabbusi bilan qarzdorning chetga chiqishini cheklash haqidagi ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin.

Bunda ijrochiga ijro hujjati sud hujjati bo'lmasa va sud hujjati asosida berilmagan bo'lsa, faqat undiruvchining arizasi asosida cheklov chorasini qo'llanilganida, ijro hujjati ijrosini o'z vaqtida ta'minlanishi kechikishi mumkin. Chunki undiruvchi o'zining bu huquqidan bexabar bo'lishi, buning oqibatida javobgar qarzdorligi bo'la turib, chetga chiqib ketish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shuningdek, Qozog'iston Respublikasining "Ijro ishi yurituv va sud ijrochisi statusi haqida"gi qonuni 33-moddasi bilan sud ijrochisiga qarzdor jismoniy shaxsdan tashqari yuridik shaxs rahbarining (vazifasini bajaruvchi) Qozog'iston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklash vakolati belgilangan⁶.

Belarus Respublikasining "Ijro ishi yurituv va to'g'risida"gi qonuni 60-moddasiga asosan sud ijrochisi qarzdor – fuqaro, shu jumladan, yakka tartibdagi tadbirkor, yuridik shaxsning rahbarlariga ham davlatdan chiqishni cheklash bilan bog'liq majburlov chorasining qo'llanishi belgilangan⁷.

Bu kabi cheklov choralari MDH davlatlarining aksariyat qismi qonunchiligida o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasining qonunchilida bunday cheklov mavjud bo'lmaganligi sababli davlat ijrochisi sud yoki boshqa organing qarzdor yuridik shaxsdan mulkiy yoki mulkiy xususiyatga ega bo'lmagan undiruvlarni amalga oshirishda muam-molarga duch kelmoqda, ya'ni buning natijasida sud yoki boshqa organ qarori ijrosini ixtiyoriy ravishda ta'minlashdan bosh tortgan yuridik shaxs-ga nisbatan cheklovni qo'llay olmaydi va buning natijasida ijro hujjatining ijrosi ta'minlanmasdan, undiruvchining huquqlari buzilmoqda hamda sud yoki boshqa organ qarorining ijrosi ta'minlanmasdan qolmoqda.

Yuqoridagi chet davlatlarning tajribasidan kelib chiqqan holda, sud yoki boshqa organlar tomonidan berilgan ijro hujjatlarining ijrosini ta'minlash samarasini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonunining 42¹-moddasiga qarzdor – yakka tartibdagi tadbirkor, yuridik shaxs rahbarining (vazifasini bajaruvchining) ham O'zbekiston Respublikasidan chetga chiqishini cheklash majburlov chorasini kiritish va qonun normasini "Qarzdorning O'zbekiston Respublikasidan chiqishini vaqtincha cheklash" deb nomlash maqsadga muvofiq bo'lardi.

Buning natijasida hozirgi kunda ijrosi ta'minlanmayotgan yoki undiruvning imkoniyati bo'lmasdan qaytarilayotgan ijro hujjatlari miqdorining kamayishi, undiruv miqdorining yanada oshishiga imkoniyat yaratiladi.

Shuning bilan bir qatorda, davlat ijrochilari ijro hujjatlari ijrosini ta'minlashda qarzdorning huquq va erkinliklarini asossiz cheklanishining oldini olish zarur, ya'ni ijro ishini yuritish tamomlanganida, tugatilganida barcha cheklovlarni bekor qilib, qarzdorning Konstitutsiya bilan kafolatlangan huquq va erkinliklarini o'z vaqtida tiklash choralari ko'rishini lozim.

#

6 Закон Республики Казахстан "Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей".

7 Закон Республики Беларусь "Об исполнительном производстве".

VOYAGA YETMAGANLARGA NISBATAN HUQUQIY TA'SIR CHORALARINI QO'LLASH INSTITUTINI TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM MASALALARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlik, jinoyatchilikning oldini olish, ularga nisbatan qo'llaniladigan jinoiy-huquqiy ta'sir choralari tushunchasi, ularning mohiyati hamda mazkur sohada qonunchilik hujjatlarini takomillashtirish masalalari yoritiladi.

АННОТАЦИЯ. В данной статье освещаются вопросы предупреждения правонарушений и преступности среди несовершеннолетних, понятие уголовно-правовых мер воздействия, применяемых к ним, их сущность, а также вопросы совершенствования законодательства в данной сфере.

ABSTRACT. This article examines the prevention of offenses and crime among minors, the concept of criminal-law measures applied to them, their essence, as well as issues related to improving legislation in this field.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi, nazoratsizlik, huquqbuzarliklar profilaktikasi, jinoiy-huquqiy ta'sir choralari.

Ключевые слова: правонарушения среди несовершеннолетних, безнадзорность, профилактика правонарушений, уголовно-правовые меры воздействия.

Key words: juvenile delinquency, neglect, prevention of offenses, criminal-law measures.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda yoshlar va voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarlik, jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan keng ko'lamdagi ishlar tizimli yo'lga qo'yilmoqda.

Yoshlar o'rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olish, huquqiy savodxonlikni oshirish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, joylarda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligi hamda tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish davlatimiz siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jinoiy-huquqiy ta'sir choralari bir qancha normativ-huquqiy hujjatlar orqali tartibga solinadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 88-moddasida majburlov choralari belgilangan bo'lib, bu yerda voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jinoiy-huquqiy ta'sir choralarining turlari keltirilgan.

Voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan quyidagi majburlov choralari qo'llaniladi:

a) sud belgilaydigan shaklda jabrlanuvchidan uzr so'rash majburiyati;

b) o'n olti yoshga to'lgan shaxs zimmasiga yetkazilgan zararni o'z mablag'i hisobidan yoki mehnati bilan to'lash yoki bartaraf qilish majburiyatini yuklash. Ushbu chora agar yetkazilgan zarar belgilangan bazaviy hisoblash miqdorining o'n baravaridan oshib ketmagan bo'lsa qo'llanila-

di. Boshqa hollarda yetkazilgan zarar fuqaroviy huquqiy tartibda undiriladi;

v) voyaga yetmaganni maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtirish.

Xorij tajribasidan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, Jinoyat kodeksida o'z aksini topgan jinoiy-huquqiy ta'sir choralarining turlari juda kam. Bu mazkur choralar qatoriga boshqa choralarni qo'shish zaruratini anglatadi. 88-moddada o'z aksini topgan majburlov choralarining barchasi ham mukammal emas. Masalan, voyaga yetmaganni maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtirish majburlov chorasini minimal va maksimal muddatlari belgilanmagan. Demak, bundan shu anglashiladiki, jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan shaxsga mazkur majburlov chorasi qo'llansa, u axloqan tuzalguniga qadar maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida bo'ladi.

Yuqorida zikr etilganlarni e'tiborga olgan holda va qonunning bir xilda qo'llanishini ta'minlash maqsadida bizning qonunchiligimizda ham bu choraning maksimal muddatini mustahkamlab qo'yish maqsadga muvofiq bo'lardi.

Ushbu majburlov chorasi qo'llanishining samaradorligini yanada oshirish maqsadida uni qo'llashning aniq chegarasini belgilash lozim.

Yuqorida ta'kidlanganidek, O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbu-

zarlikning profilaktikasi to'g'risida"gi 263-sonli qonuni 8-moddasiga ko'ra, voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasini amalga oshiruvchi organlar hamda muassasalar tizimiga quyidagilar kiradi: bolalar masalalari bo'yicha komissiyalar; ichki ishlar organlari; ta'limni boshqarish organlari va ta'lim muassasalari; vasiylik va homiylik organlari; O'zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi va uning hududiy bo'linmalari.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan organlar hamda muassasalar voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasida qonunchilikda belgilangan tartibda ishtirok etadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagi voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasini amalga oshiruvchi organlar hamda muassasalar tizimi qatoriga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini qo'shish maqsadga muvofiq.

Sababi har bir mahalla, qishloq, ovullarda voyaga yetmaganlarning xulqi, odobi, oilaviy muhiti haqida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari aniq ma'lumotlarga ega bo'ladi, qolaversa voyaga yetmaganlarga nisbatan majburlov choralari qo'llanilsa uning nazoratini fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari amalga oshirsa har tomonlama muvaffaqiyatli o'tishi mumkin.

Ikkinchidan, voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jinoiy-huquqiy ta'sir choralari qo'llovchi subyektlar faoliyatini takomillashtirish bilan bog'liq masalalar.

Bizga ma'lumki, voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jinoiy-huquqiy ta'sir choralari qo'llash asosan jinoyat sudlari tomonidan amalga oshiriladi. JPKning 564-moddasiga binoan, voyaga yetmagan shaxsni Jinoyat kodeksi 87-moddasining birinchi qismiga muvofiq javobgarlikdan ozod qilib, materiallarni bolalar masalalari bo'yicha komissiyada ko'rishga topshirish chog'ida surishtiruvchi, tergovchi, prokuror qaror, sud esa ajrim chiqaradi.

Voyaga yetmagan shaxsga nisbatan ishni ko'rishda Jinoyat kodeksi 87-moddasining ikkinchi va uchinchi qismlarida nazarda tutilgan hollarda sud voyaga yetmagan shaxsni jazodan ozod qilish va unga nisbatan majburlov chorasini qo'llanishi to'g'risidagi masalani muhokama etishi shart. Sud majburlov chorasining qo'llanishi yoki qo'llanmasligi to'g'risida asoslantirilgan ajrim chiqaradi.

Majburlov chorasining qo'llanishi yoki qo'llanmasligi to'g'risidagi ajrim ustidan umumiy tartibda shikoyat berilishi va protest bildirilishi mumkin.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, bugungi shiddat bilan o'zgarib borayotgan jamiyatda huquqbuzarliklar soni miqdor jihatdan oshib bormoqda, bu holat afsuski voyaga yetmaganlar o'rtasidagi jinoyatchilik ko'rsatkichlarida ham o'z aksini ko'rsatmoqda.

Shunga ko'ra, mamlakatimizda yuvenial sudlarni tashkil etish zarurati tug'ilmoqda. Mazkur sudlarni tashkil etish bo'yicha fikrlarni juda ko'plab olimlar o'zlarining ilmiy maqolalarida asoslantirib o'tganlar. Shuningdek, biz tomonimizdan yuqorida ko'rsatilgan asoslar ham buning nechog'lik zarur ekanligini anglatadi. Agar voyaga yetmaganlar sudi ixtisoslashtirilsa, voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jazolar yanada adolatliroq bo'ladi hamda voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan majburlov choralari qo'llagan holda javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish amaliyoti yanada takomillashadi. Eng asosiysi sudyalarning mas'uliyati yanada oshib, ular voyaga yetmaganlar shaxsiyati bilan bog'liq barcha holatlarni o'rgangan holda hukm chiqarishadi.

Uchinchidan, voyaga yetmaganlarning tarbiyalariga nisbatan ota-onalarning mas'uliyatini yanada oshirish bilan bog'liq masalalar.

Voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish masalasiga to'xtalib shuni aytish kerakki, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish jinoyat huquqiy munosabatlarning tugallanishini anglatadi, jazodan ozod qilish esa jinoyat sodir etgan shaxsga jinoiy jazoni amalda qo'llamaslikni bildiradi. Mazkur institutni qo'llash jinoyat qonunchiligimizdagi insonparvarlik prinsipidan maqsadli foydalanishda o'z aksini topadi. Ta'kidlash joizki, JK jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilishda bir xildagi majburlov choralari nazarda tutadi. Aytish kerakki, qo'llaniladigan majburlov choralari yanada rivojlantirish, ularga qo'shimcha sifatida ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoxud davlat organi xodimi nazoratiga qo'yish majburlov chorasini kiritish lozim. Sababi shaxsga ota-ona tarbiya berganchalik hech kim tarbiya berolmaydi.

Jinoyat kodeksining 88-moddasiga majburlov choralari qatoriga ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoki o'zini o'zi boshqarish organlari nazorati ostiga berish kabi chora kiritilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shuningdek, voyaga yetmaganlarning nazora-

tini yetarlicha amalga oshirmagan hamda ularning tarbiyasiga mas'uliyatsizlik bilan yondashdigan ota-onalarga nisbatan qattiqroq choralar qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yuqoridagi holatlar jamiyatda ota-onalarning rolini oshirish bilan birga yoshlarimizning huquqiy madaniyati va huquqiy qarashlarini yuksaltirishga hamda qonunga itoatkorlik xulqini shakllantirishga qaratilgan tarbiyaviy va tashkiliy xususiyatga ega bo'lgan keskin choralar ko'rish, shuningdek, huquqbuzarliklarning oldini olishda fuqarolarning ishtirokini ta'minlovchi qonun normalarini shakllantirish zaruratini vujudga keltiradi.

Voyaga yetmaganlarning ixtisoslashtirilgan o'quv-tarbiya muassasalarida bundan keyin bo'lishlarining maqsadga muvofiq-nomuvofiqligi masalasi vaqt-vaqti bilan, lekin yiliga kamida bir marta shu muassasalar joylashgan joydagi tuman (shahar) komissiyalari tomonidan, mazkur komissiyalarning o'z tashabbusi bilan, ana shu muassasalar ma'muriyatlarining taqdimnomasi yoki voyaga yetmaganlarning ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar iltimosnomasiga binoan ko'rib chiqiladi.

To'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 83-moddasi 1-bandini quyidagicha o'zgartirish taklif qilinadi:

"Axloq tuzatish ishlarini faqat 16 yoshga to'lgan mehnatga layoqatli voyaga yetmaganlarga nisbatan o'z ish joyida o'tash, aybdor hech qayerda ishlamasa, ushbu jazoning ijrosini nazorat qiluvchi organlar belgilab bergan boshqa joylarda, ya'ni uning yashash joyida yoki yashash joyidan uzoq bo'lmagan joylarda o'tash tariqasida oylik ish haqining 10 foizidan 20 fozigacha miqdorini davlat daromadi hisobiga ushlab qolgan holda, bir oydan bir yilgacha tayinlanadi".

Qator xorijiy davlatlarning jazoni individuallashtirish va voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda e'tiborga olinadigan masalalarni tartibga soluvchi jinoyat huquqiy normalarini o'rganish asosida voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashning maqsadlarini nazarda tutuvchi alohida moddani O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga kiritish zarur deb hisoblaymiz. Uning quyidagi yangi tahriri taklif qilinmoqda:

"Voyaga yetmaganlarga jazo tayinlash ularni axloqan tuzatish va tarbiyalash maqsadiga qaratilgan bo'lishi kerak. Ushbu maqsadlarga yen-

gilroq jazo turlarini tayinlash orqali erishish imkoniyati bo'lmagandagina jazoning og'irroq turlari tayinlanishi lozim".

JK 88-moddasi 2-qismida voyaga yetmagan shaxslarni maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida bo'lish muddati va shartlari O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi, deb belgilangan xolos. Agar biz faqat JKga asoslanadigan bo'lsak, aynan qanday toifadagi voyaga yetmagan jinoyatchilarga nisbatan majburlov chorasining mazkur turi tayinlanishi to'g'risida xulosa chiqarishimiz mushkul bo'ladi¹.

Shundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi JK 88-moddasiga quyidagi mazmundagi uchinchi qism kiritilishi taklif qilinadi:

"Voyaga yetmaganlarga nisbatan bir vaqtning o'zida mazmunan zid bo'lmagan bir nechta majburlov chorasi qo'llanilishi mumkin. Voyaga yetmaganlar maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida o'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar, ammo uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga, ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoki ixtisoslashtirilgan davlat organi nazoratiga topshirish bir oydan bir yilgacha bo'lgan muddatga belgilanadi".

Xorijiy davlatlarning qonunchiligidagi bu masalaga oid qoidalar o'rganilganda bizning qonunchiligimizdan birmuncha farq qilishining guvohi bo'ldik. Qirg'iziston Respublikasi jinoyat qonunchiligida voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan majburlov choralarning quyidagi turlari mavjud, ya'ni: ogohlantiruv, ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoxud davlat organi xodimi nazoratiga qo'yish. Shuningdek, voyaga yetmaganlar uchun bir nechta majburiy choralar qo'llanilishi mumkin, uning amal qilish muddati esa bir oydan uch oygacha bo'lishi mumkin. Bizning qonunchiligimizdan farqli ravishda mazkur davlat jinoyat qonunchiligida voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan majburiy choralarning muddati ko'rsatib o'tilgan.

Armaniston Respublikasi JKning 91-moddasida ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarni sodir etgan voyaga yetmagan shaxslarga majburiy choralar qo'llaniladi deb belgilangan bo'lib, ular: ogohlantirish, olti oydan oshmagan muddatga ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoki o'zini o'zi boshqarish organlari nazorati ostiga berish, yetkazilgan zararni sud tomonidan belgilangan muddatda qop-

1 Xolikulov U.Sh. O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligi bo'yicha voyaga yetmaganlarga jazo tayinlash muammolari. Diss...yurid.f.a nomzodi. – Toshkent, 2006-yil.

lashdan iborat bo'lib, ushbu majburlov choralarini olti oygacha belgilanadi.

Majburlov choralarining boshqalariga nisbatan eng yengili uzr so'rash hisoblanadi. Voyaga yetmagan shaxs jabrlanuvchidan og'zaki yoki yozma ravishda, ko'pchilikning oldida yoki yakka tartibda uzr so'raydi. Uzr so'rash joyi, vaqti va tartibini sud belgilaydi. Uzr so'rash majburiyatini yuklash tariqasida majburlov chorasini ijro etilganligi to'g'risida tegishli hujjat rasmiylashtiriladi². Umumiy qoidaga ko'ra, ushbu majburlov chorasini sodir etilgan qilmish ma'naviy zarar yetkazish, jamoat tartibini buzishga qaratilgan bo'lsagina qo'llaniladi, biroq qilmish natijasida jabrlanuvchining hayoti yoki sog'lig'iga, o'zgalarning mulkiga zarar yetkaziladigan bo'lsa, bunday chora qo'llanilmaydi.

Shuningdek, sud yetkazilgan zararni bartaraf qilish majburiyati o'n olti yoshga to'lgan shaxs zimmasiga o'z mablag'i hisobidan yoki mehnati bilan to'lash orqali bartaraf qilish majburiyati yuklashi mumkin, lekin ushbu majburlov chorasini keltirilgan zarar belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan oshib ketmagan taqdirdagina qo'llanishi qonunchiligimizda belgilab qo'yilgan. Sud ushbu jazo turini tayinlagan vaqtida voyaga yetmagan shaxsning mehnat qobiliyatini, turmush sharoitini, mulkiy ahvolini va mustaqil daromadini inobatga olishi kerak. Voyaga yetmagan shaxsni maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtirish majburlov chorasining ancha og'ir turi bo'lib, ushbu tarbiya muassasasi o'smirlar xulq-atvorini tuzatish va jamiyatga moslashishni qamrab olgan ruhiy, tibbiy va ijtimoiy rehabilitatsiyasini ta'minlashga hamda ta'lim olishi uchun sharoit yaratib berishga mo'ljallangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-maydagi "Ixtisoslashtirilgan o'quv-tarbiya muassasalari faoliyatini tubdan takomillashtirish to'g'risida"³gi 4342-sonli qarori ijrosini amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublika o'quv-tarbiya muassasalari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"⁴gi qarori qabul qilingan bo'lib, mazkur qaror bilan "Respublika o'quv-tarbiya muassasalari to'g'risida"⁴gi nizom tasdiqlangan. Mazkur nizomga asosan, voyaga yetmaganlar ixtisoslashtirilgan o'quv-tarbiya muassasalarida

axloqan tuzalgunlarigacha saqlanadilar, lekin bu muddat uch yildan ortiq bo'lmasligi kerak⁴.

Ta'kidlash lozimki, JK 88-moddasining 2-qismida quyidagi qoida belgilangan, ya'ni voyaga yetmagan shaxslarni maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida bo'lish muddati va shartlari O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi. Voyaga yetmaganlarning maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida bo'lishi tartibi va sharoiti, o'quv jarayoni va tarbiyaviy ta'sirga oid ishni tashkil etish O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilanishi qayd etilgan. Yuqoridagi muammoli holatga yechim berish maqsadida tahlil qilingan qonunchilik normalarini bir xil tarzda qo'llanilishini ta'minlash uchun ushbu majburlov chorasining qo'llanilishida minimal va maksimal muddatni belgilab qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi konseptual xulosalarga kelindi va bu sohadaagi faoliyatni tartibga solishga qaratilgan tegishli qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan bir qator amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

1. O'zbekiston Respublikasi JK 88-moddasining birinchi qismiga quyidagi mazmundagi bandni kiritish taklif qilinadi:

"g) voyaga yetmaganlarni ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoki ixtisoslashtirilgan davlat organi nazoratiga topshirish".

Sababi maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtiriladigan voyaga yetmagan shaxslarning aksariyati tarbiyasi og'ir bolalar hisoblanishadi. U yerdagi muhit tarbiyalanish yo'liga tushishi mumkin bo'lgan bolalarning tarbiyasiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Shuning uchun voyaga yetmaganlarni maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtirish majburlov chorasini o'rniga ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar nazorati ostiga berish majburlov chorasini JK 88-moddasiga kiritilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

2. O'zbekiston Respublikasi JK 88-moddasiga quyidagi mazmundagi uchinchi qism kiritilishi taklif qilinadi:

"Voyaga yetmaganlarga nisbatan bir vaqtning o'zida mazmunan zid bo'lmagan bir nechta majburlov chorasini qo'llanilishi mumkin. Voyaga yetmaganlar maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida o'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar, ammo uch

2 O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi, 2017-yil, 13-son, 194-modda.

3 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublika o'quv-tarbiya muassasalari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"⁴gi qarori.

4 <https://lex.uz/acts/4559131>

yildan ko'p bo'lmagan muddatga, ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar yoki ixtisoslashtirilgan davlat organi nazoratiga topshirish olti oydan uch yilgacha bo'lgan muddatga belgilanadi”.

3. Majburlov choralari qatoridagi voyaga yetmaganni maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtirish majburlov chorasining aniq muddatini belgilash maqsadga muvofiq. Muddatning aniq belgilanmaganligi bu majburlov chorasini voyaga yetmagan shaxs tarbiyalanguncha amal qilinishini anglatadi. Masalan, bu muddatni 6 oydan 3 yilgacha qilib belgilash mumkin.

4. O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarlikning profilaktikasi to'g'risida"gi 263-sonli qonuni 8-moddasidagi voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasini amalga oshiruvchi organlar hamda muassasalar tizimiga **fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini** qo'shish maqsadga muvofiq. Sababi har bir mahalla, qishloq, ovullarda voyaga yetmaganlarning xulqi, odobi, oilaviy muhiti haqida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari aniq ma'lumotlarga ega bo'ladi, qolaversa voyaga yetmaganlarga nisbatan majburlov choralari qo'llanilsa uning nazoratini fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish or-

ganlari amalga oshirsa har tomonlama muvaffaqiyatli o'tishi mumkin.

5. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bugungi kunda Jinoyat kodeksiga binoan voyaga yetgan shaxslarga nisbatan kam ahamiyatli qilmishlar; zaruriy mudofaa; oxirgi zarurat; ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab chog'ida zarar yetkazish; buyruqni yoki boshqacha tarz-dagi vazifani bajarish; kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan asosli tavakkalchilik; jismoniy yoki ruhiy majburlash yoxud qo'rqitish natijasida qilmish sodir etish kabi jinoyatni istisno qiluvchi holatlar yoxud qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, aybdor o'z qilmishiga amalda pushaymon bo'lganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish va boshqa holatlar uchun ularga yengilliklar yaratilgan. Bu ijtimoiy adolat, tenglik prinsiplariga zid emasmi? Voyaga yetmagan shaxs huquqbuzarlik sodir etsa yoki jazo belgilanadi yoxud majburlov chorasini qo'llanilib komissiya nazoratiga topshiriladi. Majburlov chorasini ham bu jazo turi albatta. Voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan ham jinoyatni istisno qiluvchi holatlar, javobgarlikdan ozod qiluvchi holatlar qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

.....

.....

Bahodir XURRAMOV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi bo'lim katta prokurori

RAQAMLI MUHITDA YOSHLAR O'RTASIDA KIBERJINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHISHNING DOLZARB YO'NALISHLARI

ANNOTATSIYA. Maqolada yoshlar o'rtasida kiberjinoyatchilikning kelib chiqish sabablari, asosiy turlari hamda uning ijtimoiy va psixologik oqibatlarini tahlil qilinadi. Yoshlarning raqamli va huquqiy savodxonligini oshirish, shuningdek, profilaktik chora-tadbirlarni kuchaytirish orqali kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish masalalari yoritiladi. Shuningdek, davlat va jamoatchilik hamkorligiga asoslangan kompleks yondashuvning ahamiyati asoslab beriladi.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются причины и основные формы киберпреступности среди молодежи, а также ее социальные и психологические последствия. Освещаются вопросы повышения цифровой и правовой грамотности молодежи и реализации профилактических мер в сфере кибербезопасности. Обосновывается значимость комплексного подхода и взаимодействия государства и общества.

ABSTRACT. The article examines the causes and main types of cybercrime among young people, as well as its social and psychological consequences. It focuses on enhancing digital and legal literacy and strengthening preventive measures in the field of cybersecurity. The importance of a comprehensive approach based on cooperation between the state and society is emphasized.

Kalit so'zlar: kiberjinoyatchilik, yoshlar, axborot xavfsizligi, raqamli savodxonlik, profilaktika, huquqiy madaniyat.

Ключевые слова: киберпреступность, молодежь, информационная безопасность, цифровая грамотность, профилактика, правовая культура.

Key words: cybercrime, youth, information security, digital literacy, prevention, legal awareness.

Raqamli texnologiyalar rivoji hozirgi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo'lib, internet kundalik hayotning ajralmas qismiga aylangan. Yoshlar ushbu raqamli muhitning eng faol ishtirokchilari sifatida axborot almashish, ta'lim olish va ijtimoiy muloqot qilishda internetdan keng foydalanmoqda. Biroq, raqamli makon imkoniyatlar bilan bir qatorda yangi xavf-xatarlarni, xususan, kiberjinoyatchilik muammosini ham yuzaga keltirmoqda.

Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti hayotimizni osonlashtirgani sari, ulardan noto'g'ri maqsadlarda foydalanish xavfi ham ortib bormoqda. Kiberjinoyatlar – bu kompyuter tizimlari va tarmoqlar orqali amalga oshiriladigan huquqbuzarliklar bo'lib, ular shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlashdan tortib davlat xavfsizligiga tahdid solishgacha bo'lgan keng ko'lamdagi zararlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu boisdan kiberjinoyatlarga qarshi samarali kurashish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda¹.

Shu bois yoshlar o'rtasida kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish masalasi zamonaviy ilmiy va amaliy izlanishlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Yoshlarni axborot xavfsizligiga o'rgatish jarayoni uzluksiz va tizimli bo'lishi lozim, u eng avva-

lo umumta'lim maktablaridan boshlanishi zarur. Chunki maktab yoshi davri shaxsning raqamli muhitdagi xatti-harakatlari, axborotdan foydalanish madaniyati hamda xavfsizlikka bo'lgan munosabati shakllanadigan muhim bosqich hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga, eng avvalo internet muhitida uchraydigan asosiy xavf-xatarlarni aniqlash va ularga to'g'ri munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantirish tavsiya etiladi. Jumladan, zararli havolalar, soxta axborotlar, firibgarlik sxemalari va kiberbulling holatlarini tanib olish hamda bunday vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish usullari o'rgatiladi.

O'zbekiston umumta'lim maktablarida internetdan foydalanuvchi o'quvchilar sonining keskin o'rtishi kiberxavfsizlik masalasiga alohida e'tibor qaratishni talab etadi. 2023-2024-yillarda internetdan faol foydalanayotgan o'quvchilar soni 7,8 million nafardan oshgani ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarning qanchalik chuqur singib borayotganini ko'rsatadi. Biroq, olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning aksariyati phishing hujumlari, zararli dasturlar, ijtimoiy tarmoqlardagi firibgarliklar va shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash masalalarida yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emas. Shu sababli kiberxavfsizlik elementla-

1 Sirojev N.G'. Kiberjinoyatlar va ularga qarshi samarali kurashish strategiyalari // Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent: Innovative Academy, 2024-yil, 134-135-betlar.

rini informatika faniga integratsiya qilish muhim pedagogik vazifa sifatida qaralmoqda².

Bundan tashqari, o'quvchilarda axborot manbalarini tekshirish, ma'lumotlarning ishonchliligini baholash va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa yoshlarning yolg'on yoki manipulyativ axborot ta'siriga tushib qolishining oldini olishga xizmat qiladi. Amaliy mashg'ulotlar orqali parol yaratish, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash, ijtimoiy tarmoqlarda xavfsiz xatti-harakatlarni qo'llash kabi kiberxavfsizlikka oid amaliy ko'nikmalarni shakllantirish esa ta'lim samaradorligini yanada oshiradi.

Kiberjinoyatchilik axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib sodir etiladigan huquqbuzarliklar majmui bo'lib, u shaxsiy, ijtimoiy va davlat manfaatlariga zarar yetkazadi. Bugungi kunda yoshlar orasida uchraydigan kiberjinoyatlar turli shakllarda namoyon bo'lmoqda. Jumladan, internet firibgarligi, onlayn shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, soxta profillar orqali aldov, kiberbulling va noqonuniy axborot tarqatish shular jumlasidandir. Mazkur jinoyatlar ko'pincha raqamli muhitda mas'uliyatsiz va ongli nazoratsiz harakat qilish oqibatida sodir bo'lmoqda. Shuningdek, kiberjinoyatchilik nafaqat shaxsiy ma'lumotlarning o'g'irlanishi yoki moliyaviy zarar yetkazish bilan cheklanmay, balki yoshlarning psixologik holatiga, ijtimoiy munosabatlariga va kelajakdagi faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi³.

Yoshlar orasida kiberjinoyatchilikning ko'payishiga bir qator ijtimoiy va psixologik omillar sabab bo'lmoqda. Ular orasida raqamli savodxonlikning yetarli emasligi, oson daromad topishga intilish, huquqiy bilimlarning pastligi hamda ota-ona va ta'lim muassasalari tomonidan nazoratning sustligi alohida o'rin tutadi. Shuningdek, virtual muhitning real hayotdan ustun qo'yilishi yoshlarning kiberjinoyatga moyil bo'lishiga yoki uning qurboniga aylanishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, axborot xavfsizligini ta'minlash masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Axborot xavfsizligi axborotni ruxsatsiz kirish, noqonuniy foydalanish, o'g'irlash, o'zgartirish yoki yo'q qilishdan himoyalashga qaratilgan tashkiliy, texnik va huquqiy chora-tadbirlar majmui sifatida talqin etiladi. Raqamli texnologiyalarning kundalik hayot-

ga jadal joriy etilishi sharoitida axborot xavfsizligi, ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanadigan yoshlar uchun ustuvor ahamiyat kasb etadi, chunki ular turli kiberxavflarga nisbatan yuqori darajada ta'sirchan hisoblanadi.

Yoshlar uchun axborot xavfsizligining ahamiyati avvalo shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish zarurati bilan namoyon bo'ladi. Pasport ma'lumotlari, bank kartalari rekvizitlari, login va parollar kabi shaxsiy axborotlarning himoyalanganligi moliyaviy zarar, shaxsiy hayot daxlsizligining buzilishi va turli huquqiy muammolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli yoshlarning shaxsiy ma'lumotlar bilan ishlash madaniyatini shakllantirish axborot xavfsizligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Bundan tashqari, axborot xavfsizligi raqamli imjini saqlashda ham muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda joylashtirilgan foto, video yoki izohlar yoshlarning kelajakdagi ta'lim va mehnat faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Noo'rin yoki mas'uliyatsiz kontent sababli yoshlarning sha'niga putur yetishi ehtimoli mavjud bo'lib, bu holat keyinchalik ishga joylashish yoki o'qishni davom ettirish jarayonida salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, axborot xavfsizligi psixologik xavfsizlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Internet muhitida zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi, zararli yoki nojo'ya kontentning keng tarqalganligi yoshlar ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday axborotlardan himoyalanih, sog'lom axborot muhitini yaratish va yoshlarni ruhiy jihatdan asrash axborot xavfsizligi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Internet madaniyatining axloqiy qadriyatlarga salbiy ta'siri. Shu bilan birga, internet madaniyati muayyan xavflarni ham yuzaga keltiradi. Virtual muhitda tarqalayotgan axloqsiz kontent, zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi materiallar, g'arazli mafkuraviy oqimlar yoshlarning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa ularning milliy o'zligini anglash, axloqiy qarashlari va hayotiy tamoyillarida ziddiyatlar keltirib chiqarmoqda⁴.

Umuman olganda, axborot xavfsizligini ta'minlash yoshlarning faqat texnik bilimlari bilan cheklanmay, ularning axborot madaniyati, huquqiy ong darajasi va mas'uliyatli raqamli xulq-atvorini shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli axborot

2 Nurboyev N. Methodology for Integrating Cybersecurity Elements into the Informatics Curriculum of General Education Schools // Oriental Journal of Education. – 2025. – B. 198-199.

3 Allambergenov I.S. Yoshlar o'rtasida kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish // "Лучшие интеллектуальные исследования" ilmiy jurnali. – 2024-yil, 339-340-betlar.

4 Alimov Z.Ch. Internet madaniyati va yoshlar axloqiy qadriyatlarining o'zaro ta'siri // "O'zbekiston – 2030 strategiyasi..." konferensiya materiallari. - Toshkent, 2025-yil, 210-211-betlar.

xavfsizligi masalalarini ta'lim va tarbiya jarayonlari hamda jamiyat miqyosida uzluksiz va tizimli ravishda rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi.

Raqamli madaniyatning eng faol ta'sir ko'rsatadigan qatlamlaridan biri – bu yoshlar. Chunki ular internet, smartfon, ijtimoiy tarmoqlar bilan bir vaqtda ulg'aymoqda va virtual makonda ko'proq vaqt o'tkazadilar. Bu jarayon yoshlar ongiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sirlar ko'rsatishi mumkin⁵.

Shu bilan birga, yoshlar duch keladigan asosiy kiberxavflarni aniqlash va tahlil qilish masalasi alohida e'tibor talab etadi. Raqamli texnologiyalar va internetdan foydalanish ko'lamining kengayishi yoshlar uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan bir qatorda turli kiberxavflarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'lmoqda.

Yoshlar duch keladigan asosiy kiberxavflarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

Birinchi, **kiberjinoyatlar** eng keng tarqalgan xavf turlaridan biri hisoblanadi. Bularga phishing hujumlari, xakerlik urinishlari hamda onlayn firibgarlik holatlari kiradi. Soxta havolalar, yolg'on sovrinlar yoki aldov xabarlar orqali yoshlarning shaxsiy ma'lumotlari va moliyaviy resurslari noqonuniy tarzda o'zlashtirilmogda. Raqamli tajribaning yetarli emasligi bu jarayonda yoshlarning asosiy zaif nuqtasiga aylanmogda.

Ikkinchi, **feyk axborot va noto'g'ri ma'lumotlar** yoshlar ongiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatmogda. Ijtimoiy tarmoqlar orqali tez tarqaladigan yolg'on yoki manipulyativ axborotlar yoshlarning qaror qabul qilish jarayoniga, ijtimoiy va siyosiy qarashlariga salbiy ta'sir etadi. Axborot manbalarini tekshirish ko'nikmalarining yetishmasligi yoshlarni bunday axborotlarga ishonishga moyil qiladi.

Uchinchi, **internetga qaramlik** muammosi yoshlar o'rtasida keng tarqalib borayotgan xavf sifatida baholanmogda. Internet va ijtimoiy tarmoqlardan me'yoridan ortiq foydalanish psixologik muammolar, ijtimoiy faollikning pasayishi hamda sog'liq bilan bog'liq salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, onlayn o'yinlar va ijtimoiy tarmoqlarga haddan tashqari bog'lanish yoshlarning real hayotdagi muloqot ko'nikmalarini susaytiradi.

To'rtinchi, **shaxsiy ma'lumotlarning tarqalishi va maxfiylikning buzilishi** dolzarb muammo bo'lib qolmogda. Maxfiylik sozlamalaridan noto'g'ri foydalanish, shaxsiy ma'lumotlarni ochiq e'lon qilish va ishonchsiz platformalarda ro'yxatdan o'tish yoshlarni kiberjinoyatchilar uchun oson nishonga aylantiradi. Bunday holatlar shaxsiy hayot daxlsiz-

ligining buzilishiga, hatto turli huquqiy muammolarga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, yoshlar duch kelayotgan kiberxavflar ko'p qirrali bo'lib, ularning oldini olish faqat texnik vositalar bilan cheklanmay, yoshlarning axborot madaniyati va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishni ham talab etadi. Shu bois ta'lim tizimi va jamiyatning barcha bo'g'inlari tomonidan mazkur yo'nalishda tizimli va profilaktik chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

Kiberjinoyatchilik yoshlarning ruhiy holatiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatib, stress, qo'rquv va ishonchsizlik kabi psixologik holatlarning kuchayishiga sabab bo'ladi. Ayniqsa, kiberbulling holatlari yoshlar orasida jiddiy psixologik muammolarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatlar yoshlarning ijtimoiy moslashuv jarayonini murakkablashtirib, jamiyatda axborot xavfsizligiga bo'lgan ishonch darajasining pasayishiga xizmat qiladi.

Mazkur jihatlarni inobatga olgan holda axborot xavfsizligini ta'minlashning asosiy himoya yo'llarini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Axborot xavfsizligini ta'minlash zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida ustuvor vazifalardan biri bo'lib, u yoshlarni turli kiberxavflardan himoya qilishning muhim omili hisoblanadi. Internet va raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonida xavfsizlikni ta'minlash uchun kompleks va tizimli yondashuvni qo'llash zarur. Bu jarayonda texnik vositalar bilan bir qatorda foydalanuvchilarning ongli, mas'uliyatli va xavfsiz raqamli xulq-atvorini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchi, **kibergigiyena qoidalariga rioya qilish** axborot xavfsizligining asosiy shartlaridan biridir. Kuchli va murakkab parollardan foydalanish, ularni muntazam yangilab borish, shuningdek, ikki bosqichli autentifikatsiya tizimini yoqish shaxsiy akkauntlar va ma'lumotlarni himoyalashda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu choralar ruxsatsiz kirish holatlarining oldini olishga xizmat qiladi.

Ikkinchi, **antivirus va xavfsizlik dasturlaridan foydalanish** qurilmalarni zararli dasturlar va xakerlik hujumlaridan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Operatsion tizim va dasturiy ta'minotni muntazam yangilab borish, litsenziyalangan antiviruslardan foydalanish kiberhujumlar xavfini sezilarli darajada kamaytiradi.

Uchinchi, **onlayn xulq-atvor madaniyatini shakllantirish** axborot xavfsizligini mustahkamlashning muhim omillaridan biridir. Shubhali havolalarni ochmaslik, noma'lum manbalardan fayl

5 Azamatova F.A. Axborot makoni va raqamli madaniyat: internet, ijtimoiy tarmoqlar va ularning yoshlar ongiga ta'siri // "Zamonaviy dunyoda ilmiy fan va texnologiya" nomli ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Innovative Academy, 2024-yil, 115-116-betlar.

va ilovalarni yuklab olmaslik, shuningdek, ishonchsiz saytlar orqali shaxsiy ma'lumotlarni kiritmaslik yoshlarni kiberjinoyatlar qurboniga aylanishdan himoya qiladi. Mazkur ko'nikmalar yoshlarning raqamli madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, **ijtimoiy tarmoqlarda maxfiylik sozlamalaridan to'g'ri foydalanish** shaxsiy axborotni himoyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Foydalanuvchi faqat ishonchli do'stlar va sahifalarni qabul qilishi, shaxsiy sahifalardagi ma'lumotlar ko'lamini cheklashi, shuningdek, noma'lum foydalanuvchilarning faoliyatini nazorat qilishi lozim. Bu esa shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlashga yordam beradi.

Umuman olganda, axborot xavfsizligini ta'minlash individual, texnik va tashkiliy chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan kompleks jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Yoshlar orasida mazkur himoya mexanizmlarini tizimli ravishda targ'ib etish va ularni amaliyotga tatbiq etish kiberxavflarning oldini olishda samarali natijalarni ta'minlashi mumkin.

Mazkur yondashuvlardan kelib chiqqan holda kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishning ustuvor yo'nalishlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlar o'rtasida kiberjinoyatchilikning oldini olishda ilmiy asoslangan va amaliy yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Ushbu yo'nalishda amalga oshirilishi lozim bo'lgan asosiy chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

- ta'lim tizimida kiberxavfsizlik fanini joriy etish;
- yoshlar orasida internet madaniyatini shakllantirish;
- profilaktik tushuntirish va ma'rifiy tadbirlarni tizimli ravishda tashkil etish;
- huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ta'lim muassasalari hamkorligini kuchaytirish;
- xalqaro tajriba asosida innovatsion mexanizmlarni amaliyotga joriy etish.

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, axborot xavfsizligini ta'minlash masalasi faqat texnologik yechimlar bilan cheklanmay, balki yoshlarning axborotdan foydalanish madaniyati, tanqidiy fikrlash qobiliyati va huquqiy ongini shakllantirish bilan chambarchas bog'liq murakkab jarayon hisoblanadi.

Raqamli muhitda yuzaga kelayotgan kiberxavflar yoshlarning ijtimoiy hayoti, psixologik holati va kelajak faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishda yagona va tizimli yondashuv zarur.

Yoshlarni axborot xavfsizligiga o'rgatish jarayoni maktab va oliy ta'lim bosqichlaridan boshlab izchil ravishda olib borilishi lozim. Axborot makonining kengayishi yoshlar dunyoqarashining transformatsiyasiga olib kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar ongida yangi "virtual dunyo" fenomenini shakllantirmoqda. Bu holat yoshlarning real hayotdagi qadriyatlarini, maqsadlari va shaxslararo munosabatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ko'plab yoshlar uchun internet asosiy axborot manbayi, muloqot vositasi va hatto o'zini anglash maydoniga aylanib bormoqda.

G. Gerbnerning kultivatsiya nazariyasiga ko'ra, agar foydalanuvchi muntazam ravishda ma'lum turdagi kontentni iste'mol qilsa, uning dunyoqarashi aynan shu kontentning mazmuniga mos ravishda shakllanadi. Tadqiqotlar natijalari ham buni tasdiqlaydi – yoshlar ijtimoiy tarmoqlarda ko'rgan obrazlarni real hayotga tatbiq etishga intiladi. Natijada ular orasida "ideal hayot" haqidagi sun'iy tasavvurlar shakllanishi mumkin.

Shuningdek, davlat tomonidan yoshlar uchun tashkil etiladigan maxsus treninglar, ommaviy axborot vositalari orqali olib borilayotgan targ'ibot ishlari hamda internet provayderlari va IT kompaniyalar bilan yo'lga qo'yilgan hamkorlik axborot xavfsizligi madaniyatini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalar, pedagoglar va jamiyatning boshqa institutlari bilan hamkorlik esa ushbu jarayonning barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlar o'rtasida kiberjinoyatchilik va axborot xavflarining oldini olish uchun kompleks, ko'p bosqichli va tizimli strategiyalarni amalga oshirish zarur. Bu nafaqat axborot xavfsizligini ta'minlashga, balki yoshlarning raqamli madaniyatini yuksaltirish, ularni ongli va mas'uliyatli internet foydalanuvchilari sifatida shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Dilnoza QANDAHOROVA,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o'qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi

O'ZBEKISTONDA OTA-ONA QARAMOG'IDAN MAHRUM BO'LGAN BOLALARNI IJTIMOY HIMOYA QILISHGA QARATILGAN QONUNCHILIK TARIXI

ANNOTATSIYA. Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekistonda yetim, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning ijtimoiy himoyasi masalalari, bu borada qonunchilikning ilk ildizlari, islomgacha va undan keyingi davrda yetim bolalarga g'amxo'rlik qilish bilan bog'liq jamiyatda shakllangan qoidalar, otaning bolalarni ta'minlash bilan bog'liq majburiyatlari, sobiq sovet ittifoqi davrida yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning ijtimoiy himoyasi bilan bog'liq qoidalar, ikkinchi jahon urushi davrida front ortiga yuborilgan bolalarni joylashtirish masalalari, yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalash bilan bog'liq davlat muassasalari, mustaqillik davrida bolalar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan islohotlar o'rganilgan va tahlil qilingan.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются и анализируются вопросы социальной защиты сирот и детей, лишенных родительской опеки, в Центральной Азии, в частности в Узбекистане, ранние истоки законодательства в этой области, правила, сформировавшиеся в обществе в отношении ухода за сиротами в доисламскую и послеисламскую эпохи, обязанности отца по обеспечению детей, правила социальной защиты сирот и детей, лишенных родительской опеки, в период существования бывшего Советского Союза, вопросы размещения детей, отправленных на фронт во время Второй мировой войны, государственные учреждения, занимающиеся воспитанием сирот и детей, лишенных родительской опеки, а также реформы, направленные на защиту прав детей в период независимости.

ABSTRACT. The issues of social protection of orphans and children deprived of parental care in Central Asia, particularly in Uzbekistan, the early roots of legislation in this regard, the rules formed in society related to caring for orphans in the pre-Islamic and post-Islamic eras, the obligations of the father to provide for children, the rules related to social protection of orphans and children deprived of parental care during the former Soviet Union, the issues of placing children sent to the front during World War II, state institutions related to the upbringing of orphans and children deprived of parental care, and reforms aimed at protecting children's rights during the period of independence are studied and analyzed.

Kalit so'zlar: bola, yetim bola, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bola, tutingan ota-ona, tutingan oila, Mehribonlik uyi, Oilaviy bolalar uyi, vasiylik va homiylik organlari.

Ключевые слова: ребенок, сирота, ребенок, лишенный родительской опеки, зависимые родители, зависимая семья, Дом милосердия, Детский дом семьи, органы опеки и попечительства.

Key words: child, orphan, child deprived of parental care, dependent parents, dependent family, House of Mercy, Family Children's Home, guardianship and trusteeship bodies.

Yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilish kishilik jamiyati vujudga kelgan paytdanoq paydo bo'lgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Chunki insoniyat vujudga kelgan ilk davrdanoq turli hayotiy vaziyatlar, masalan, kasallik tarqalishi, urushlar, tabiiy ofatlar oqibati o'laroq ota-ona yoki yolg'iz ota yoki yolg'iz onaning bevaqt o'limi, farzandlarning qarovsiz qolishiga, tabiatan himoyaga muhtoj bolalarga g'amxo'rlik qilish ehtiyojini keltirib chiqargan. Inson ongli mavjudot sifatida boshqa jonzotlardan farqli ravishda o'zganing himoyaga muhtoj bolasini o'z farzandlari singari g'amxo'rlikiga olish kabi fazilatga ega.

Biroq, qadimda bolalarga nisbatan munosabat biz yashab kelayotgan jamiyatdagiga nisbatan farq qilgan va ba'zi bir alohida xususiyatlarni o'zida jam qilgan:

birinchidan, jamiyat bolaga nisbatan mustaqil shaxs sifatida qaramagan, balki bola otaning mutlaq hukmronligi ostida bo'lgan;

ikkinchidan, kohinlar aholi o'rtasida turli salbiy, eskilik sarqiti bo'lgan fikrlarni tarqatishgan;

uchinchidan, xalqning qashshoqligi va ko'p sonli bolalarni boqa olmasligi bolalarni sotish va boshqa holatlarni keltirib chiqargan¹.

Qadimgi davrlarda insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni himoya qilish haqida gap ham bo'lishi mumkin emas edi. Ba'zi adabiyotlarda Yevropada xristianlik dini kirib kelishi bilan cherkov bu toifa bolalar uchun alohida bolalar uylari tashkil etishga rahnamolik qilganligi aytib o'tiladi².

Bu bolalar uylarida ayollar butun umrlarini bolalarga g'amxo'rlik qilish bilan o'tkazishgan, hoki-

1 З.Е.Забалова "Генезис института приемной семьи" Киберленинка. УДК 316.3.Вестник КемГУ № 3 (55) Т.1

2 Shu joyda

miyat esa yetim bolalarning boshpanasiz qolmasligi uchun g'amxo'rlik qilish bilangina cheklangan.

Italiyada Buyuk Konstantin tashlandiq va sag'irlarga rahm-shavqat hissi yuqoriligidan ular uchun 315-yilda davlat va o'zining shaxsiy xazinasi hisobidan moliyalashtiriladigan muassasa tashkil etadi va unda eng qashshoq oilalarning bolalarini va yetim bolalarni tarbiyalashga farmoyish beradi. Biroq, bu muassasa davlatning moliyaviy ahvoli juda og'irligi sababli ko'p o'tmay, ya'ni 319-yilda uning o'zining topshirig'i bilan yopiladi³.

Yurtimizda yetim bolalarning ijtimoiy himoyasi masalasida tarixiy bosqichlarni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'lib o'rganishimiz mumkin:

1-bosqich – islomgacha bo'lgan davr (zardushtiylikdan 8-asrgacha);

2-bosqich – islom davri (8-asrdan 20-asrgacha);

3-bosqich – sovetlar davri (1917 yildan – 1991-yilgacha);

4-bosqich – mustaqillik davri (1991-yildan toki hozirgi kungacha).

Rivojlanish tarixining 1-bosqichiga to'xtalar ekanmiz, avvalo Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy madaniyati, tarixini o'rganishda eng qadimgi yozma manbalardan biri bo'lgan "Avesto"ga to'xtalamiz.

Bu tarixiy manbada Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davrdagi tarixi, turmushi, urf-odatlar, dinlari, ma'naviyati haqida juda ko'p ma'lumotlar beriladi.

"Avesto" miloddan avvalgi VII asrning oxiri va VI asrning boshlarida yaratilgan va eng so'nggi tahriri milodiy VI asrda tugallangan⁴.

Asarda insoniy burch faqat axloqiy yo'l-yo'riqlarni o'zlashtirishdan iborat bo'libgina qolmay, balki inson oilaviy turmush, yaxshi yor va farzand to'g'risida ham o'ylashi zarurligi ta'kidlanadi.

O'sha davrda erkaklar 16 yoshida uylanib, bir necha xotin olish huquqiga ega bo'lgan. Hamma vaqt birinchi xotin boshqalariga bosh bo'lgan⁵. "Avesto"da qayd etilishicha, erkak kishi avval uylanish uchun moddiy va ma'naviy tomondan to'q va jismonan baquvvat bo'lishi lozim.

Umuman zardushtiylikda oilaviy burch alohida o'rin tutadi, qarindoshlar o'rtasidagi nikoh man etiladi. Qavm va urug' qonini toza, avlodni benuqson saqlash uchun shunday qilingan. Ko'p bolali oilalarga davlat hisobidan nafaqa tayinlash lozimligi qayd etilgan, bir yo'la 2-3 ta tuqqan ayollar mukofot

olishga sazovor deb uqtiriladi.

"Avesto"da bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Ularning fikricha, tarbiyali bola har narsaga qodirdir, ya'ni tarbiyali bola eng avvalo intizomli bo'ladi. Intizom esa barcha ezgu ishlarning asosi ekanligiga ular ishonganlar⁶. Shu sababli ham farzandlarining mehnat malakasini oshirishga, ularga hunar o'rgatishga jiddiy e'tibor berganlar. Bolalarning tarbiyasi yoshligidan yo'lga qo'yilmas ekan, katta bo'lganidan keyin uni o'zgartirish mushkuldir. Shu sababli bolani yosh niholligidan ehtiyotkorlik bilan parvarishlash kerak.

Ko'p yillik ilmiy kuzatish va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson o'z umri davomida oladigan barcha ma'lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda olar ekan. Bolaning ongi asosan 5-7 yoshda shakllanishini inobatga oladigan bo'lsak, aynan ana shu davrda uning qalbida oiladagi muhit ta'sirida ma'naviyatning ilk kurtaklari namoyon bo'la boshlaydi. Aynan mana shu davrda bolalar yaxshi-yomon narsani tushunib, anglay boshlashini, ularning murg'ak qalbida "ezgulik" va "yomonlik" tushunchalari shakllanishini ota-bobolarimiz teran anglaganlar va farzandlari qalbida yaxshilik urug'ini o'stirishga harakat qilganlar. Ana shu o'lmas g'oyalar "Avesto"da nihoyatda ta'sirli va asosli qilib tasvirlangan. "Bolalar yosh paytidanoq daraxt o'tqazish, uy-ro'zg'or qurollari yasash, yerga ishlov berish va chorva bilan shug'ullanishga o'rgatilishi shart", deyilgan tarixiy manbada⁷.

Ikkinchi tarixiy bosqichda yetim bolalarning ijtimoiy himoyasi borasida islom ahkomlarining qo'llanishi muhim o'rin tutadi.

Bolalar huquqlariga bundan sakkiz yuz yil avval Movarounnahrda katta e'tibor berilgan. Bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha sivilizatsiyalar tarixida jizzaxlik faqih Majduddin al-Ustrushaniyning "Jomi' ahkom as-sig'or" asari mazkur yo'nalishdagi ilk huquqiy manba bo'lgan deyishimiz mumkin.

Yetim – ota-onasidan biri yoki har ikkalasi ham vafot etgan voyaga yetmagan boladir. Agar inson ham ota, ham onasiz o'sayotgan bo'lsa, u chin yetim deb ataladi. Yetim bolalarga nisbatan g'amxo'rlik qilish butun musulmon jamiyatining majburiyatidir. Yetim islom ijtimoiy siyosatida muhim o'rin tutadi. Yetimni ijtimoiy himoya qilish islom huquqshunosligida alohida tartiblar o'rnatilganligi, ma-

3 Shu joyda

4 Saparov B. "Avestoda odob-axloq masalasi". Academic research in educational sciences volume

5 Yo'ldoshev J., Hasanov S. "Avestoda axloqiy-talimiy qarashlar". T. "O'qituvchi", 1992-yil, 21-bet.

6 Saparov B. "Avestoda odob-axloq masalasi". Academic research in educational sciences volume

7 "Avesto". Yasna,19,43,68-hotlar,-18,22,57,63,76,86,96-betlar

salan, yetimlar uchun majburiy xayriya (zakot) berish, meros olishning o'ziga xosligi va boshqalarda ifodalanadi. Yetimlarning huquqlari va mol-mulkini himoya qilishda eng asosiy kafolat — bu muqaddas Qur'oni karimdir⁸.

Islomda voyaga yetmagan otasidan mahrum bo'lib qolgan bola yetim sanaladi. Yetim bolaga g'amxo'rlik qilish eng savobli amal hisoblanadi⁹.

Yetim bolalarga g'amxo'rlik qilishning asosiy shakllaridan biri bu sadaqa sanalgan. Qur'oni karimda ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan yetim bolalarga ota-ona tarbiyasida bo'lgan bolalar kabi hech narsaga muhtoj bo'lmasliklari uchun moddiy tomondan yordam berish haqida ko'rsatma berilgan. Yetim bolaga sadaqa berish insonning bag'rikengligi ifodasi bo'lgan¹⁰. Islomda yetimga yordam berish, sadaqa qilish, murruvat ko'rsatish do'zax azoblaridan qutulib qolishning bir yo'li sifatida qaraladi. Oxiratda bandalarni og'ir sinoatlar kutib turadi. Biroq, hayotlik chog'ida savob amallar qilgan, yetimning boshini silagan, ularga moddiy yordam berganlar bu azoblardan xalos bo'lishi mumkin¹¹.

Olim Majduddin al-Ustrushaniydan keyin bolalarning haq-huquqlariga taalluqli fiqh ilmidan mu-kammal asar deyarli yozilmagan. Shu nuqtayi nazaridan qaralganda allomaning "Jomi' ahkom assig'or" asarini bolalarning huquqlari xususida yozilgan yagona fiqhiy asar, deb xulosa qilish mumkin.

Biroq, yana bir asar ham borki, bolalar huquqlari bo'yicha musulmon huquqida o'z o'rniga egadir. Bu imom Shamsuddin Muhammad ibn Abi Bakr ibn al-Qayyim al-Javziyaning "Tuhfat al-mavdud bi ahkom al-mavlud" asaridir.

Mazkur asar 17 bobdan iborat bo'lib, bolalarni tarbiyalashdagi boshqa foydali masalalarni o'z ichiga olgan muxtasar asardir¹².

Asarda fiqhga oid yuzdan ortiq kitoblarda tarqoq holda berilgan bolalarga taalluqli shar'iy fatvolar yig'ilib, tizimlashtirilgan va tartiblashtirilgan.

Asarda "Tirik mavjudotning hayoti qachon boshlanadi?", "Bola qachondan bola hisoblanadi?" kabi hozirda ham dolzarb bo'lib qolayotgan savollarga to'liq javob berilgan. Unda bola tug'ilmasidan av-

val ham, tug'ilgandan keyin ham bola hisoblanishi, bolalar jismonan, aqlan va ijtimoiy jihatdan voyaga to'liq yetmagunga va mustaqil bo'lmagunga qadar alohida g'amxo'rlik va himoyaga muhtojligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Alloma asarning asosiy qismini ijtimoiy masalalarga bag'ishlagan. Asarning bu qismida 516 ta fatvodan iborat "nikoh", "taloq", "meros", "shafelik", "tashlandiq bola" kabi masalalar berilgan. Jumladan, bolalarning nafaqasi ularni oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy bilan ta'minlash o'taning burchi hisoblanishi, yosh bolaning nafaqasi otasiga vojib bo'lishi, bu hukmning dalili Qur'oni karimdan olinganligi alohida qayd etiladi. Alloh taolo shunday marhamat qiladi: "Ularni me'yorida oziqlantirish va kiyintirish o'taning zimmasidadir" (Baqara, 233). Bolaning sababidan onaga nafaqa berish vojib bo'lishida hech shubha qolmaydi. Bolaning nafaqasi faqat otaga, ota-onaning nafaqasi faqat o'g'ilga va xotinning nafaqasi faqat erga vojib bo'ladi. Unga bu nafaqada hech kim sherik bo'lmaydi. Bolani emizish nafaqadir. Nafaqa esa otaga vojibdir.

Yosh bolaning nafaqasi kasb qiladigan vaqtgacha otasining gardaniga vojibdir. Onasi va xotini-ni nafaqasini berishda hech kim otaga sherik bo'lmagay, ya'ni o'taning yolg'iz o'ziga bolani boqish vojibdir, bu ota-onasi va xotini-ni nafaqasini berganida hech kim sherik bo'lmaganiga o'xshash¹³.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, bolaning ijtimoiy himoyasi masalasida nafaqa miqdoriga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, nafaqa bir dirham miqdorida bo'lishligi, biroq bu miqdor majburiy, o'zgar-mas emasligi, balki ehtiyojni qoplaydigan darajada bo'lishligi, agar ota kambag'al bo'lsa, unda nafaqa miqdori qozining belgilashiga qarab hisoblanishi, bolalarga ta'minot puli va kiyimni yetarli qilib berish buyurilgan. Agar bir kishining yosh bolalari bo'lib, ba'zilar emizikli, ba'zilar sutdan chiqqan bo'lsa hamda bolalarning shaxsiy mablag'i bo'lmasa, onasi ularning ta'minoti bo'yicha da'volashsa, modomiki bolalari yosh ekan, qozi ularning ta'minotini ota zimmasiga yuklaydi. Agar ona bolalarining ta'minotida erning tazyiqi va ziqnaligidan shikoyat qilsa,

8 I.B.Ejiev. Feedback@quranacademy.org.

9 К.Сорокоумова "Они спрашивают тебя о сиротах" //E-Minbar.com.

10 А.ас-Сади, Облегчение Великодушного, Милостивого в толковании слов Щедрого: в 3 т. /пер.с араб. Э.Кулиев.-М.:Умма, 2008 г. -Т.1.-С.136,314, 315. (рус)

11 Quranacademy.org. Академия Корана. 2017 г.

12 Shamsuddin Muhammad ibn Abi Bakr ibn al-Qayyim al-Javziya "Tuhfat al-mavdud bi ahkom al-mavlud". – Qohira. Maktabat al-qayyima, 1398-hijriy yil, 248-bet.

13 Shamsuddin Muhammad ibn Abiy Bakr ibn al-Qayyim al-Javziya. "Tuhfat al-mavdud bi ahkom al-mavlud." – Qohira. Maktabat al-qayyima, 1398-hijriy yil, 248-bet.

qozi uning shikoyatini eshitib, bolalarning moddiy ta'minotining bir qismini onaga berishi lozim. Agar ota: "U mendan pulni olib, bolalarga bermaydi", desa uning onaga qarshi da'vosi qabul qilinmaydi. Chunki ona daxlsiz kishidir. Daxlsiz kishiga qarshi xiyonat da'vosi dalilsiz inobatga olinmaydi. Er qozidan xotinning qo'shnilaridan so'rab ko'rishni so'rasa, ehtiyot yuzasidan so'raydi. Bunda faqat bordi-keldi qiladigan qo'shnilaridan so'raydi. Chunki shunday qo'shnilar onaning ahvolini yaxshiroq bilishadi. Agar holat er aytgandek bo'lsa, qozi onaga tanbeh berib, bu ishidan qaytaradi¹⁴. Er-xotin bolalarning nafaqasi masalasida kelishuv qilishi mumkin bo'lgan. Bunday sulh tuzish mumkinligi "Zaxira"¹⁵ning "Ta'minot" bobida ko'rsatib o'tiladi. Agar sulh qilingan miqdor odamlarning havasini keltiradigan darajada ularning ta'minot pulidan ko'p bo'lsa, ammo ularga yetadigan miqdorni belgilab beruvchilar o'lchoviga kirsam, kechirimli. Chunki bu odatiy holat. Agar miqdorni belgilab beruvchilarning o'lchoviga kirmasa, ortiqchasi olib tashlanadi. Chunki ota ularga yetadigan darajada nafaqa berishga majbur. Agar ota qiynalgan holatda bo'lsa, sulh bolalar haqi miqdori ichida bo'lsa, bu joizdir. Bolalarning nafaqasi baytulmoldan¹⁶ agar ota qariligi sababli mehnatga layoqatsiz bo'lsa yoki o'tirib qolgan bo'lsa beriladi. Xassof¹⁷ning "Nafaqot al-Xassof" asarida shunday deyiladi: "Bu holatda bolalarning nafaqasi baytulmoldan beriladi. Chunki bu holatga tushib qolgan ota bo'lsa, uning nafaqasi ham baytulmoldan bo'ladi. Yosh bolalarining nafaqalari ham xuddi shunday. Islom dini yangi farzand tug'ilgan oilaga nafaqa – pul berish qonunini joriy qildi. Tug'ilgan chaqaloq hokim yoki hukumat xodimi, oddiy ishchi yoki oddiy odam farzandi bo'ladimi, baribir".

Ko'rinib turibdiki, islom jamiyatda kattalar himoyasiga muhtoj qatlam – bolalarning ijtimoiy himoyasiga alohida e'tibor qaratishga chaqirgan. Agar odamlar bolalarga o'z ixtiyorlari bilan g'amxo'rlik

qilmasalar, unda ularga nisbatan majburlov choralarini qo'llangan. Bolalarni ta'minlashga majbur bo'lgan ota o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra o'z majburiyatini ado eta olmasa, unda bolaning ta'minoti baytulmol yoki davlat xazinasidan berilgan.

"Quduriy"¹⁸da shunday deyilgan: "Bolaning nafaqasi u boshqa dinda bo'lsa ham, ota zimmasidagi majburiyatdir. Ayolning nafaqasi ham xuddi shunday, u boshqa dinda bo'lsa ham urning zimmasidadir".

Uchinchi tarixiy bosqich sovet davrida yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni maxsus muassasalarga joylashtirish, buning uchun bolalar uylarini tashkil etish, patronat, vasiylik va homiylikka berish, daydi bolalarni qabul qilish va tarqatish punktlari, bolalar shaharchalari, maxsus tarbiya internatlari, koloniya va kommunnalar tashkil etilgan.

1921-yillarga kelib daydi, qarovsiz bolalar soni 4,5 millionga yetgan¹⁹, bu esa shu davr uchun haqiqiy muammo o'chog'iga aylangan. Bu bolalar jinoyat olami girdobiga yengilgina o'lja bo'lgan. Jamiyatda tartib o'rnatish uchun esa bu bolalarni davlat o'z himoyasiga olishi, ularni qayta tarbiyalashi, jamiyatga moslashtirishi va ularga to'liq g'amxo'rlik qilishi talab etilardi.

O'zbekiston hududida 1918-yilga qadar Bolalar uylari rasman muassasa sifatida mavjud bo'lmagan. Yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar masjid, madrasalarning vaqf mulki hisobidan ta'minlab turilgan. Vaqf mulkidan davlatga soliq olinmagan. Undan keladigan daromadlar xayriya uchun sarflangan. Yetimlar uchun maxsus maktablar faoliyat olib borgan. XX asr boshlarida Toshkentda ikkita Bolalar uyi faoliyat yuritgan. Bular Aleksandrov va Kaufman nomidagi bolalar uylari bo'lgan.

Kaufman nomidagi bolalar uyi shaharning Xiva va Pushkin ko'chalari kesishmasida joylashgan edi.

14 Shamsuddin Muhammad ibn Abi Bakr ibn al-Qayyim al-Javziya "Tuhfat al-mavdud bi ahkom al-mavlud". – Qohira. Maktabat al-qayyima, 1398-hijriy yil, – 248-b.

15 Burhoniddin Mahmud ibn Tojiddin Ahmad ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Moza Buxoriy 551/1156-yili Marg'ilonda tug'ilib, 616/1220-yili Buxoroda vafot etgan, "al-Muhit al-Burxoniy" asari muallifi.

16 Davlat budjeti ma'nosida tushunilishi mumkin.

17 Ahmad ibn Umar ibn Muhayr Abu Bakr Shayboniy. U al-Xassof nomi bilan ma'lum va mashhur. Ba'zi bir manbalarda uning ismi-sharifi quyidagicha: Ahmad ibn Amr Mihron Abu Bakr al-Xassof Shayboniy. al-Xassof 261/875-yilda vafot etgan. Uning "Adab al-qodiy li-l-Xassof", "Kitob al-hayl", "as-Sijjilot", "Sharh adab al-qodiy alo mazhab Abiy Hanifa", "Nafaqot al-Xassof", "Sharh nafaqot al-Xassof" va "Shurut al-Xassof" kabi asarlari bor. (Al-Fixrist. – b. 304; al-Favoid al-bahiya. – b.29; Kashf az-zunun. – J. 1. – b. 46-47, 695, – j. 2. – b. 1046).

18 Abulhusayn Ahmad ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ja'far ibn Hamadon ibn Abu Bakr Quduriy Bag'dodiy 362/973-yilda Bag'dodda tug'ilib, shu yerda 428/1037-yilda vafot etgan. (Kashf az-zunun. – j. 2. – B.1233; al-Favoid al-bahiya. – b. 202). <http://old.muslim.uz/index.php/maqolalar/item/3445-islomda-bolalar-u-u-lari-mazhmuasi> - _ftn6

19 "Историческое развитие замещающей семьи: Отечественное и зарубежные аспекты установления". Шифельбейн Е.В. Педагогическое образование в России. 2015 г. №6.

Uning shu davr uchun shahar bilan tutash qishloq hududida ham bir qism hududi joylashgan edi²⁰.

1912-yilning yoz oylarida mazkur joyda 100 nafar yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni tarbiyalashga mo'ljallangan binoni loyihalash va qurishni tashkillashtirish bo'yicha qo'mita tashkil etiladi.

Qo'mita tarkibiga M.Sadirin (rais), S.Berdin, V.Geyntselman, A.Mallaboyev, N.Nikitin, A.Burmeyster kiritiladi va ular jamoatchilik asosida o'zlariga berilgan vazifani ado etadilar. O'z navbatida qo'mita a'zosi Geyntselman qurilish smetasini ham tuzadi va kelgusida ushbu qurilishning oxirigacha loyiha va smeta doirasida amalga oshirilishini nazorat qilib boradi. Mazkur bolalar uyi binosi pishgan g'ishtdan quriladi va uning loyihasida amaldagi standartlarga nisbatan boshqacharoq yondashuv, ya'ni havo almashuvi qurilmasi va tabiiy yorug'liq tushishi binoning tom qismida maxsus oynavand qoplama qurish orqali yechim beriladi.

Birinchi jahon urushining boshlanishi bino qurilishini bir qadar sekinlashtiradi, biroq 1916-yilga kelib bolalar uyi to'liq qurib topshiriladi va o'zining to'laqonli faoliyatini boshlaydi. Biroq, revolyutsiya munosabati bilan bolalar uyi faoliyati to'xtatiladi²¹.

Keyinchalik mazkur binoda yetim va ota-onalari qaramog'idan mahrum bo'lgan va jinoyat sodir etishga moyil bo'lgan bolalar uchun namunali maktab tashkil etiladi. 1919–1931-yillarda maktabni 600 nafar turli millat vakillaridan bo'lgan qarovsiz bolalar ta'lim olib tugatishadi. Maktab "mehnat maktabi" ham deb yuritilar, rasmiy nomi nemis kommunisti sharafiga Karl Libknext nomi bilan atalgan.

Maktab doirasida bolalar uyi, 9-yillik ta'lim maktabi, pedagog va agronomlarni tayyorlash bo'yicha ikki yillik kurslar ham faoliyat yuritgan. 1925-yilga kelib maktabda ta'lim rus tili bilan bir qatorda o'zbek tilida ham olib borilishi boshlangan. Shu yildan boshlab maxsus kursda o'zbek tili o'qituvchilarining malakasini oshirish yo'lga qo'yilgan²².

Maktab tashkil etilgan dastlabki bosqichda tarbiyalanuvchi bolalarni boshqarish juda og'ir kechadi, ular maktabdan tez-tez qochib ketar, muassa-

sa mulkini o'g'irlashar edi. Shunda ularni tarbiyalashda yangi usul, ya'ni o'quvchilarning o'zini-o'zi boshqarish usuli qo'llaniladi. Maktabning eng og'ir muammolari o'quvchilarning o'zining yig'ilishlarida, maktab o'qituvchilarining ishtirokisiz amalga oshiriladi. Bu esa yaxshi va samarali natija bera boshlaydi. Maktabda bolalar mehnatga o'rgatilar, muassasaning o'z tikuvchilik tsexi, g'isht zavodi bor edi. Maktab o'quvchilari ishlab chiqargan g'isht davlatga topshiriladi edi. Bolalar turli to'garaklarga jalb qilingan, ularning o'z cholg'u orkestri, drama teatri, hatto gazetasi bor edi. 1931-yilga kelib poytaxt Samarqanddan Toshkentga ko'chirilishi munosabati bilan maktab ijro hokimiyati ehtiyojlari uchun berib yuboriladi va faoliyati tugatiladi²³.

Sobiq sovet ittifoqi davrida yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar uchun mehribonlik uylari ikki shaklda, maktabgacha (3-7 yoshgacha) va maktab yoshida (7-18 yoshgacha) faoliyat olib borgan²⁴. Maktabgacha bo'lgan davrda bolalar mehribonlik uylarida bolalar bog'chasidagi tartiblarda tarbiyalanganlar. Maktab yoshidagi bolalarga ta'lim berish esa o'quv-tarbiya va mehnat-ishlab chiqarish maqsadlariga yo'naltirilgan. Yuqori sinf o'quvchilari bo'lgan tarbiyalanuvchilar o'quv-mehnat yoki yordamchi ishlab chiqarish tsexlarida amaliyot o'tashgan. 1918-yilda dastlab Xalq komissarligi kotibiyatining dekreti bilan yetimlar uylari bazasida bolalar uylari tashkil etiladi. Keyinchalik sobiq O'zbekiston SSRda bolalar uylari tasarrufiga boylardan musodara qilib olingan binolar, bog'lar birlashtirib beriladi²⁵.

Qishloq xo'jaligi ekinlari yetishtirishga mo'ljallangan yer uchastkalari har bir muassasa tarbiyalanuvchisi uchun 1/10 desyatina yer maydonini tashkil etar, paxta yetishtirishga mo'ljallangan hududlarda bu ko'rsatkich ikki baravarga kam edi. Bu yer maydonlarida tarbiyalanuvchilar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishar, yer maydonlari ajratilmagan bolalar uyi tarbiyalanuvchilari esa jamoat joylaridagi bog'larga qarab, daraxtlarni parvarish qilishardi. Jismonan kuchsiz va kasalmand bolalar alohida maxsus parvarish sharoitlari mavjud

20 Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящемъ. Исторический очерк. – Ташкент: Типография Порцева, 1912 г. – С. 419421. – 520 с.

21 Санаева Т. Сносить нельзя, сохранить для потомков: Ташкент может лишиться еще одного исторического здания. "Новости Узбекистана" (9 июля 2017 года).

22 <https://ru.wikipedia.org>.

23 Санаева Т. Сносить нельзя, сохранить для потомков: Ташкент может лишиться еще одного исторического здания. "Новости Узбекистана" (9 июля 2017 года).

24 Хожанова М.Ф. "История детских домов в Узбекистане: формирование, деятельность и проблемы (1920-1930 г.г)" "Молодой учёный", №19 (123) октябрь 2016 г. –С-284.

25 Эгамбердиева А.М. Деятельность детских домов в годы советской власти// Молодой ученый. – 2016 г. – № 12 (116). – С. 727-729.

muassasalarga joylashtirilgan²⁶. Ko'rinib turibdiki, jamiyatda bolalar mehnatiga tarbiyaning samarali usuli sifatida qaralgan.

Sovet hokimiyatining o'ziga xos jihati va sovet siyosatining haqiqiy yuzi shunda ko'rinadiki, bolalar uyi muassasa tarbiyalanuvchilari haqida alohida e'tibor va g'amxo'rlik bilan gapirilar, amalda esa bolalar hatto eng minimal yashash sharoiti ham bo'lmagan binolarga joylashtiriladi²⁷.

Ikkinchi jahon urushi davrida 1941-yildan 1942-yilning 1-oktabriga qadar sobiq SSSRning front chizig'idagi 78 ta bolalar uylarining 43 ming nafar tarbiyalanuvchilari olib kelingan, 50 ta bolalar uyining mustaqil faoliyati saqlab qolingan. Bu bolalar uylari O'zbekiston shaharlarida: 4 tasi Samarqand, 9 tasi Namangan, 13 tasi Andijon, 9 tasi Buxoro viloyatlarida, 5 tasi Toshkent, 10 tasi Farg'ona shahrida joylashtiriladi²⁸.

Keyinchalik sobiq ittifoq davlat budjetidan bolalar uchun bolalar uylari shaklidagi maxsus muassasalar tashkil etilgan. Bolalar uylarining soni esa hududda aholi joylashuvining zichligi va ehtiyojlarni inobatga olgan holda belgilangan.

Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbekistonliklar urush ortida mehnat qilishadi. Bunda bolalar uylari tarbiyalanuvchilari ham o'z mehnatlari bilan katta hissa qo'shishadi. Arxiv hujjatlaridan ko'rinishicha, urush tugagandan so'ng ham yurtimizda bolalar uylari ochiladi. Misol uchun, O'zbekiston SSR Ministrlar kengashining 1949-yil 16-maydagi 744-sonli qarorida Qishloq xo'jaligi vazirligining davlat rejasiga asosan 1949-yilda jami 12 ta bolalar uyi (Toshkent shahrida maxsus Toshkent-1, Andijonda 2, Namanganda 1, Samarqand viloyatida 2 (shundan 1 tasi maxsus), Buxoro viloyatida 2, Farg'onada 1, Toshkent viloyatida 2, Qashqadaryoda 1 ta tashkil etish belgilangan²⁹.

Biroq, bolalar uylari juda shoshma-shosharlik bilan tashkil etilar, ulardagi tarbiya va shart-sharoitlarning sifatiga e'tibor qaratilmas edi.

Xususan, 1949-yilda rejalashtirilgan 12 ta o'rniga faqat 7 ta bolalar uyi tashkil etiladi. Andijon, Toshkent viloyati va Toshkent shahar ijroiya qo'mitalari bolalar uylari uchun bino ajratish tugul, mavjud 4 ta bolalar uyini ixtisoslashmagan binolarda joylashti-

rishadi. Adabiyotlarga ko'ra, "o'rganilgan 8 ta bolalar uylarida 322 nafar tarbiyalanuvchilar bir kishilik o'rinda ikki kishi uxlashi, ularda bolalarni alohida tartibda saqlash izolyatorlari, tibbiy punkt, karantin bo'limi, o'quv-ishlab chiqarish ustaxonalari yo'qligi, dars mashg'ulotlari xonalari va boshqa xizmat xonalari yetishmasligi, ba'zi hollarda o'quv-tarbiyaviy ishlar to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, mehnat ta'limi, tibbiy xizmat to'g'ri tashkil etilmaganligi, muassasalarda elementar sanitariya-gigiena talablariga rioya etilmasligi, shu kabi tarbiyalanuvchilarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lish kabi holatlar ham uchrashi ko'rastib o'tiladi"³⁰.

Eng achinarlisi, yetim va ota-onasi qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar bilan shafqatsiz munosabatda bo'lish holatlari uchrar, ularning muassasada yashashi uchun eng oddiy sharoit ham yaratilmagan edi. Buning oqibati o'laroq tarbiyalanuvchilar bolalar uylaridan qochib ketishardi. Misol uchun, arxiv ma'lumotlarida 1949-yilning o'zida qochish holatlari 728 taga ko'payganligi ko'rsatilgan bo'lib, bundan esa o'z navbatida bolalar uyidagi sharoitdan qora mehnat yaxshi bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin bo'ladi. Chunki yetim bolalar uchun bolalar uyidan tashqaridagi hayot ham havas qilgudek emasdi, biroq bu salbiy holatlardan butun xalq va keng jamoatchilik emas, faqat reviziya komissiyasigina xabardor edi. Jamiyatda hukm surgan yopiqlik siyosati, hatto bolalar muammolarini ham ochiq, oshkora aytish imkonini bermasdi. Yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarga nisbatan jamiyat adolatsiz munosabatda bo'lgan. Bolalarning muassasadan qochganligi esa ularning o'zlariga nisbatan munosabatga o'ziga xos noroziligi edi. 1950-yillarga kelib sobiq ittifoqda jami 6 543 ta bolalar uy faoliyat olib borib, ularda 637 ming nafar bola tarbiyalangan, oradan sakkiz yil o'tib, ularning soni 4 034 taga qisqarib, tarbiyalanuvchilar soni ham shunga mos ravishda 375 ming nafarga kamaygan³¹.

Yuqorida keltirilgan qaror bilan "O'zbekiston SSRning vasiylik va homiylik organlari to'g'risida"gi, shuningdek, "Bolalarni tarbiyaga berish (patronat) tartibi va shartlari to'g'risida"gi nizomlari tasdiqlanadi. Aytish mumkinki, bu davrda ham ota-ona

26 Хужанова М.Ф. "История детских домов в Узбекистане: формирование, деятельность и проблемы (1920-1930 г.г.). "Молодой учёный", №19 (123) октябрь 2016 г. – С.284.

27 Shu joyda 285-bet.

28 <https://moluch.ru/>. Саидова Г.Ш. "Жизнь эвакуированных детей в Узбекистане в годы Второй мировой войны".

29 Buxoro davlat arxivi. Ф-1316. ОП-1, 176-bet.

30 <https://moluch.ru/>. Саидова Г.Ш. "Жизнь эвакуированных детей в Узбекистане в годы Второй мировой войны".

31 Кривоносов А.Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью // Государство и право. 2003 г., №7. – С.92-93.

qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirish, ularni voyaga yetgach jamiyat hayotiga moslashtirish borasida muammolar yetarli edi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq komissarligi qo'mitasining 1938-yil 15-sentabrdagi 1734-sonli "Bolalarni ishchilar oilalariga tarbiyaga berish to'g'risida"gi tartibi faqat 1970-yilga kelib 19-yanvar kungi 20-sonli O'zbekiston SSR Ministrlar Kengashining qarori bilan bekor qilinadi.

Respublikamiz istiqloлга erishgach, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 12-aprel kungi "O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan me'yoriy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 171-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1998-yil 30-apreldagi "O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi 608-I-sonli qarorini bajarish yuzasidan:

Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalari;

Vasiylik va homiylik to'g'risidagi nizom;

Voyaga etmagan bolalarni farzandlikka va tarbiyaga olish (patronat) to'g'risidagi nizom tasdiqlandi.

Mazkur qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 21-noyabrdagi "Yetim bolalar va ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 739-sonli qaroriga asosan o'z kuchini yo'qotdi. Mazkur qaror bilan

yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirish shakli sifatida farzandlikka olish sudning vakolatiga berildi, unga qadar tuman (shahar) hokimlarining qarorlari asosida amalga oshirilar edi.

Yangi O'zbekistonda bolalar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish hamda sohaning institutsional va huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida bolalarning sog'lig'i, xavfsizligi, to'liq jismoniy, aqliy va ma'naviy rivojlanishini, iqtidori va iste'dodini yuzaga chiqarishni ta'minlovchi kafolatlar sezilarli darajada kuchaytirildi, Prezidentimiz tashabbusi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Bola huquqlari bo'yicha vakili (Bolalar ombudsmani) instituti joriy etildi. 2024-yilda "Bolalar ombudsmani to'g'risida"gi qonun qabul qilindi, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarga g'amxo'rlik qilish, ularning ustuvor ravishda oila muhitida o'sib-ulg'ayishi uchun sharoitlar yaratishga qaratilgan yangi tizim joriy etildi.

Milliy qonunchilik va amaliyot yangi tahrirdagi asosiy qomusimiz, "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonun normalari hamda BMTning Bola huquqlari qo'mitasi, YUNISEF, Xalqaro mehnat tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlar tavsiyalarini hisobga olgan holda "bola manfaatlarining eng ustuvorligi" prinsipi asosida izchil takomillashtirilmoqda.

#

Достонжон ОРИФЖОНОВ,
докторант Правохранительной академии Республики Узбекистан

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЭТАПА ДОКТРИНЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется развитие прав человека, их формирование в три этапа и закрепление в международных актах. Рассматриваются различия между естественными и позитивными правами, а также взаимосвязь гражданских, политических, социально-экономических и культурных прав. На примере Конституции и законодательства Узбекистана изучается адаптация международных стандартов к национальной правовой системе.

ANNOTATSIYA. Maqolada inson huquqlarining rivojlanishi, uch bosqichda shakllanishi va xalqaro huquqiy hujjatlarda mustahkamlanishi tahlil qilinadi. Tabiiy va pozitiv huquqlar o'rtasidagi farq, shaxsiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy huquqlarning o'zaro bog'liqligi ko'rib chiqiladi. O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunchiligi misolida xalqaro standartlarning milliy huquq tizimiga moslashuvi o'rganiladi.

ABSTRACT. This article examines the development of human rights, their formation in three stages, and their consolidation in international legal instruments. It discusses the distinction between natural and positive rights, as well as the interrelation of civil, political, socio-economic, and cultural rights. The paper also explores the adaptation of international human rights standards to the national legal system using the Constitution and legislation of Uzbekistan as an example.

Ключевые слова: права человека, естественные права, позитивные права, гражданские и политические права, социально-экономические права, Конституция Узбекистана.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, tabiiy huquqlar, pozitiv huquqlar, shaxsiy va siyosiy huquqlar, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar, Konstitutsiya, O'zbekiston.

Key words: human rights, natural rights, positive rights, civil and political rights, socio-economic rights, Constitution of Uzbekistan.

Введение

Права человека являются одной из центральных ценностей человеческой цивилизации, и их формирование и развитие является результатом длительного исторического процесса. Если на начальном этапе, начиная с Французской декларации прав человека и гражданина, в основном признавались личные и политические права, то Всеобщая декларация прав человека и международные пакты, принятые в XX веке, закрепили человеческое достоинство как общечеловеческий критерий. На последующих этапах особую актуальность приобретают социальные, экономические и культурные права, а также коллективные и права нового поколения (информационная безопасность, экологическая безопасность, защита от биотехнологий и т.д.). В данном исследовании анализируется историческая эволюция системы прав человека, их классификация как естественных и позитивных прав, а также интеграция международных стандартов в национальное законодательство Узбекистана.

Методология

В исследовании для изучения вопроса прав человека используются сравнительно-правовой, историко-правовой, системно-аналитический и догматический методы. Сравни-

тельно-правовой подход позволяет сравнивать нормы национальной правовой системы с международными документами, включая Всеобщую декларацию прав человека и международные пакты 1966 года. Историко-правовой метод служит для выявления эволюции концепции прав человека на трех основных этапах. С помощью системно-аналитического подхода выявляется внутренняя связь между естественными и позитивными правами, личными, политическими, социально-экономическими и культурными правами. Кроме того, посредством нормативно-правового анализа будут изучены гарантии прав человека в Конституции и национальном законодательстве Узбекистана, а также деятельность института омбудсмена.

Результаты исследования

Историю становления и развития прав человека принято условно делить на три крупных периода, каждый из которых связан с определённым этапом общественно-исторического развития и эволюцией правовой мысли.

Первый этап начинается в 1789 году с принятия Французской декларации прав человека и гражданина. Именно в этот период впервые на нормативном уровне были чётко сформулированы и провозглашены личные (граждан-

ские) и политические права, такие как право на свободу, неприкосновенность личности, свободу слова, совести, участие в управлении государством. Эти права рассматривались как естественные и неотчуждаемые, принадлежащие человеку от рождения и подлежащие защите от произвола государства.

Второй этап связан с XX веком и, прежде всего, с последствиями Второй мировой войны. Кульминацией этого периода стало принятие в 1948 году Всеобщей декларации прав человека, которая придала правам человека универсальный и международный характер. Права человека были признаны не только внутренним делом конкретного государства, но и предметом заботы международного сообщества. Под воздействием социалистических идей и борьбы трудящихся существенно расширилось содержание прав человека: наряду с гражданскими и политическими правами широкое признание получили социальные, экономические и культурные права (право на труд, социальное обеспечение, образование, участие в культурной жизни и др.). Таким образом, была сформирована более комплексная система прав, охватывающая как свободы от вмешательства государства, так и права, требующие его активной социальной политики.

Третий этап, который начинается с середины XX века и продолжается в наши дни, характеризуется появлением новых форм и поколений прав, отражающих усложнение общественных отношений и усиление глобальных проблем. Речь идёт о так называемых «коллективных» или «солидарных» правах: праве народов на самоопределение, праве на мир, на развитие, на благоприятную окружающую среду, на доступ к общему наследию человечества, а также о правах, связанных с информационной безопасностью, биомедициной и новыми технологиями. Эти права во многом обусловлены глобализацией, научно-техническим прогрессом и транснациональными вызовами, которые невозможно решить усилиями одного государства. В результате концепция прав человека стала более многомерной, охватывая не только ин-

дивидуальные свободы, но и коллективные интересы человечества в целом¹.

Современное развитие прав человека связано с появлением новых поколений прав, вызванных глобализацией и технологическим прогрессом. Достижения в IT, медицине и генетике требуют пересмотра подходов к защите личности.

По мнению Ф.М. Рудинского, новое поколение прав направлено на защиту от угроз, связанных с генетическими исследованиями и биотехнологиями, включая клонирование². А.Б. Венгеров выделяет «права четвёртого поколения»: право на мир, ядерную безопасность, защиту окружающей среды, освоение космоса и информационную безопасность³. Несмотря на разные подходы, все концепции подчеркивают необходимость правового регулирования новых вызовов, в духе идеи Монтескье о свободе как действию в рамках закона⁴.

Таким образом, права человека — это универсальные свободы и гарантии, принадлежащие каждому с рождения, вне зависимости от пола, расы, национальности, языка, вероисповедания или статуса.

Международная система защиты прав человека претерпела значительные изменения и ускоренное развитие после окончания Второй мировой войны. Одним из ключевых шагов в этом процессе стало создание Организации Объединённых Наций (ООН) в 1945 году, в рамках которой права человека были официально признаны основным приоритетом. Это стало основой для дальнейших усилий по выработке универсальных стандартов, направленных на защиту прав и свобод всех людей, независимо от их происхождения, национальности или вероисповедания.

Важнейшим этапом в формировании международной системы прав человека стало принятие Всеобщей декларации прав человека в 1948 году⁵. Этот документ стал первым всеобъемлющим международным актом, который закрепил основные права и свободы человека, такие как право на жизнь, свободу и безопасность, право на равенство перед за-

1 А.Гафуров, А.Муминов, М. Тиллабаенов. Права человека. Учебное пособие. – Т.: "Baktria Press", 2012 г. – С. 19–20.

2 Рудинский Ф.М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы // Право и жизнь. 2000 г. №31.

3 Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. – М., 2004 г.

4 Монтескье, Шарль Луи де // Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Монтескье,_Шарль_Луи_де (дата обращения 2.01.2026 г.)

5 Всеобщая декларация прав человека // Электронный ресурс: <https://www.un.org/ru/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата обращения 10.08.2026 г.)

коном и право на свободу выражения мнений. Декларация установила универсальные принципы, утверждая, что достоинство личности является основой свободы, справедливости и мира в мире.

Значительным шагом вперёд стали два Международных пакта, принятых в 1966 году и вступивших в силу в 1976 году⁶. Эти пакты стали правовыми инструментами, которые обязуют государства-участников соблюдать права, закреплённые в Декларации, а также учитывать их при разработке внутреннего законодательства. Один из пактов касался гражданских и политических прав, а другой – экономических, социальных и культурных прав. Таким образом, эти документы расширили международные обязательства в области прав человека, привлекая внимание к необходимости балансировать свободы личности с социальной справедливостью и экономическим развитием.

В результате этих усилий был создан так называемый «международный билль о правах человека», который стал основой для многочисленных национальных и международных правовых актов и соглашений. В целом, все эти шаги подтвердили важность защиты прав человека как ключевого элемента современного международного права и укрепили его значение в глобальной политике, а затем – два Международных пакта, принятые в 1966 году и вступившие в силу в 1976 году. Эти документы закрепили универсальные принципы, утвердив достоинство личности как основу свободы, справедливости и мира.

Таким образом, XXI веке институт прав человека получил безоговорочное признание. Современное общество рассматривает их как высшую ценность, неразрывно связанную с самой человеческой сущностью⁷.

Права человека являются неотъемлемыми и взаимосвязанными, что подчеркивает их целостность и неделимость, поскольку нарушение одного права неизбежно затрагивает

другие. Их нельзя ограничивать по признаку расы, пола, языка или других характеристик. Нарушение одного права затрагивает другие, а равенство и недискриминация – ключевые принципы их обеспечения⁸.

Защита прав человека является неотъемлемым элементом правового государства, включающим международные и национальные механизмы обеспечения справедливости, равенства и защиты личности от незаконных действий.

Национальное право играет решающую роль в реализации международных стандартов в сфере прав человека, поскольку именно через внутреннюю правовую систему обеспечивается их практическое применение и защита. Международные договоры и декларации сами по себе не могут быть эффективными без их имплементации в национальное законодательство, разработки соответствующих процедур, институтов и механизмов контроля. В Республике Узбекистан такая имплементация находит своё выражение, прежде всего, в Конституции, где в отдельной главе X закреплены основные права, свободы и обязанности человека и гражданина, а также определены гарантии их соблюдения⁹. Важным звеном в системе защиты прав человека выступает институт Уполномоченного Олий Мажлиса по правам человека (Омбудсмана)¹⁰, который рассматривает обращения граждан, выявляет системные нарушения, вносит рекомендации государственным органам и тем самым способствует укреплению законности. Функционирование этих конституционных и институциональных механизмов отражает стремление Узбекистана к обеспечению справедливости, недопущению произвола и утверждению принципа верховенства закона в государственном и общественном управлении. Эти усилия, направленные на защиту прав человека, укрепляют внутренние правовые механизмы и способствуют созданию эффективной системы правосудия, со-

6 Конвенция и соглашение // Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата обращения: 4.09.2026 г.)

7 Федорченко Д.В. Генезис прав человека в аспекте развития социально-экономических прав человека // Вопросы российской юстиции. – 2021 г. – №. 16. – С. 130-140.

8 Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi // Elektronniy resurs: <http://nhrc.uz/uz/menu/chto-takoe-prava-cheloveka> (дата обращения 6.08.2026 г.)

9 Конституция Республики Узбекистан // Национальная база данных законодательства, 01.05.2023 г., № 03/23/837/0241 // Электронный ресурс: <https://lex.uz/docs/6445147> (дата обращения: 2.09.2026 г.)

10 Закон Республики Узбекистан по правам человека (омбудсмана) // Национальная база данных законодательства, 18.11.2024 г., № 03/24/1002/0936 // Электронный ресурс: <https://lex.uz/ru/docs/7223295> (дата обращения: 2.11.2026 г.)

четающей как международные, так и национальные гарантии прав человека.

Таким образом, интеграция международных стандартов в правовую систему страны способствует укреплению защиты прав человека на конституционном уровне. Подписание и ратификация международных соглашений подтверждают приверженность Узбекистана принципам справедливости, равенства и правосудия.

Права человека делятся на *естественные и позитивные*. Естественные, как право на жизнь (ст. 25 Конституции Узбекистана), требуют невмешательства. Позитивные, например право на социальную защиту (ст. 46), предполагают активную роль государства. Гражданские и политические права относятся к первой группе, а социальные, экономические и культурные — ко второй¹¹. Позитивные права, такие как право на социальную защиту, требуют активного вмешательства государства для обеспечения их реализации, в отличие от естественных прав, которые существуют независимо от действий государства.

Национальные исследователи активно поддерживают изучение классификации прав, закреплённых в Конституции Республики Узбекистан, подчёркивая их ключевую роль в формировании устойчивого и справедливого правового порядка. По их мнению, каждый вид прав и свобод, предусмотренный Основным Законом, выполняет уникальную и важную роль в развитии демократического общества и укреплении правового государства. Эти права, как гражданские, так и экономические, социальные и культурные, создают фундамент для обеспечения достоинства личности и свободной реализации человеческого потенциала. Их защита и эффективное применение способствуют не только поддержанию правопорядка, но и стимулируют развитие гражданского общества, что, в свою очередь, укрепляет доверие граждан к государственным институтам и способствует реализации принципов справедливости и равенства.

Исследователи отмечают, что классификация прав важна для правового государства. Академик А.Х. Саидов подчёркивает, что Кон-

ституция Узбекистана сочетает личные и общественные интересы, обеспечивая баланс между индивидуальными правами и коллективными ценностями¹².

В теории конституционного и международного права права человека традиционно подразделяются на три основные группы, каждая из которых отражает определённую сферу жизнедеятельности человека и общества.

К первой группе относятся личные (гражданские) права, к числу которых принадлежат право на жизнь, свободу и личную неприкосновенность, право на неприкосновенность частной и семейной жизни, честь и достоинство, тайну переписки и иные фундаментальные свободы. Эти права образуют базис правового общества, так как направлены на защиту человека от произвольного вмешательства со стороны государства и третьих лиц.

Вторую группу составляют политические права, включающие, в частности, право участвовать в выборах и быть избранным, право на участие в референдумах, свободу собраний, митингов и демонстраций, а также право на объединение в политические партии и общественные организации. Данные права обеспечивают участие граждан в управлении государством и выражают сущность демократического строя, позволяя обществу влиять на принятие публично-властных решений.

К третьей группе относятся социально-экономические права, среди которых выделяются право на труд и справедливые условия труда, право на социальное обеспечение, право на образование, право на охрану здоровья и медицинскую помощь, а также право на достойный жизненный уровень. Эти права предполагают активную роль государства в создании соответствующих социальных, экономических и институциональных условий, направленных на обеспечение благосостояния и социальной защиты личности. В совокупности три группы прав образуют целостную систему, в которой каждое право взаимосвязано с другими и не может быть реализовано изолированно¹³.

В современном мире защита прав человека остаётся одной из ключевых обязанностей

11 Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. – Инфра – М., –2008 г.

12 Саидов М.А., Саидова Д.Н. Развитие высших учебных заведений-гарантия прогресса общества и повышения конкурентоспособности национальной экономики // Вестник науки и образования. – 2020 г. – №. 3-3 (81). – С. 16-22.

13 Борисенко Е.А. Прокурорский надзор за соблюдением. Учебное пособие, – РФ., 2020 – 152 с. // Сухарева А.Я. прокурорский надзор: учебник, –4-е изд., перераб. и доп. –М.: –2019 г. – С. 200.

государств, закреплённой в международном праве. Тем не менее, на практике продолжают множественные нарушения прав человека, которые совершаются не только государственными органами, но и частными лицами, корпорациями, а также преступными и террористическими группировками. Нарушения прав человека наблюдаются также на уровне международных структур. Эти факты свидетельствуют о сложности обеспечения реального соблюдения прав человека, несмотря на существование международных стандартов и обязательств, направленных на их защиту¹⁴.

Развитие современных технологий, в особенности систем искусственного интеллекта, создаёт не только новые возможности для прогресса, но и серьёзные риски для реализации социально-экономических прав человека. Широкое внедрение автоматизации и цифровых решений в промышленность, услуги и сферу управления приводит к сокращению традиционных рабочих мест, вытеснению работников из привычных профессий и углублению социального неравенства. В результате под угрозу ставятся такие фундаментальные права, как право на труд, на справедливые и благоприятные условия труда, на социальную защиту и достойный жизненный уровень. Эти

тенденции требуют выработки новых подходов к обеспечению прав человека: совершенствования трудового законодательства, развития систем переквалификации и обучения в течение всей жизни, усиления социальных гарантий, а также формирования международных и национальных стандартов этичного применения искусственного интеллекта¹⁵.

Заключение

Подводя итог, можно констатировать, что в XXI веке права человека окончательно утвердились как одна из ключевых и неотъемлемых ценностей современного общества, требующая всесторонней и, прежде всего, международной защиты. Их нынешнее понимание является результатом длительного и сложного исторического процесса, связанного с революциями, войнами, социальными конфликтами и глобальными кризисами, которые наглядно продемонстрировали необходимость правового закрепления и реальной защиты достоинства, свобод и прав каждого человека. Именно этот исторический опыт обосновывает приоритет прав человека в национальной и международной правовой политике и определяет дальнейшие направления развития правозащитных механизмов.

#

14 Inson huquqlari: asosiy omillar va prokuratura organlari faoliyatidagi o'rni. Qo'llanma. T – 2024-yil, 9-bet.

15 Лялькова Е.Е., Богдашкина Е.А., Лобкова В.Э. Влияние искусственного интеллекта на рынок труда: анализ изменений в спросе на квалификации и обучении //E-Scio. – 2023 г. – №. 5 (80). – С. 542-550.

METROPOLITEN OBYEKTLARIDA JAMOAT XAVFSIZLIGI VA UNI TA'MINLASHGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

ANNOTATSIYA. Maqolada metropoliten jamoat xavfsizligi va uni ta'minlashga ta'sir qiluvchi obyektiv, subyektiv, antropogen, kriminogen, texnogen va boshqa omillar haqida so'z yuritiladi hamda hozirgi zamon talabi va xorijiy tajribalardan kelib chiqib ularni bartaraf qilishning yo'l-yo'riqlari ko'rsatiladi.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются объективные, субъективные, антропогенные, криминогенные, техногенные и другие факторы, влияющие на общественную безопасность и ее обеспечение в метрополитене, а также предлагаются рекомендации по их устранению на основе современных требований и зарубежного опыта.

ABSTRACT. The public safety in the metro and the objective, subjective, anthropogenic, criminogenic, technogenic, and other factors influencing its provision are discussed in the article. Based on current requirements and international experience, methods for eliminating these factors are presented.

Kalit so'zlar: jamoat xavfsizligi, antropogen omillar, kriminogen omillar, texnogen omillar, zamonaviy texnologiyalar.

Ключевые слова: общественная безопасность, антропогенные факторы, криминогенные факторы, современные технологии.

Key words: public safety, anthropogenic factors, criminogenic factors, technogenic factors, modern technologies.

Metropoliten obyektlarida jamoat xavfsizligi – avtomobil, temir yo'l, havo va daryo transportidan farq qiluvchi, yopiq (yer osti tonnelleri) va muayyan cheklangan (yer usti halqa yo'li) hududda faoliyat yurituvchi metropoliten infratuzilma obyektlarida, aniqrog'i, uning hududida harakatlanayotgan yo'lovchilar va boshqa shaxslarning (metropolitendan foydalanishda maxsus huquqqa ega bo'lgan vakolatli shaxslar) Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan hayoti, sog'lig'i uchun xavf-xatarning yo'qligi, qonuniy huquqlari, erkinliklari va manfaatlarining barqaror ta'minlanishidir. Bu ikki liniyalı poezdlar harakat tizimida tevarak-atrofning yopiqligi, yo'lovchilar harakatlanadigan bekat va maydonchalar, metropoliten xizmatchilari hamda Metropoliten jamoat xavfsizlikni ta'minlash boshqarmasi xizmat binolaridan iborat barcha infrastruktura obyektlarining (bekatlar, depolar, ayrim kassalar, ma'muriy va boshqa xizmat bino va inshootlari, elektr stansiyalar, shamollatish tizimlari, maydonchalar, platformalar, yo'ldan-yo'lga o'tish, kirish va chiqish joylari hamda boshqalar) o'rab olinganligi ushbu hududda jamoat xavfsizligi uchun xavf manbai yuqoriligidan dalolat beradi.

Jamoat xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida so'z yuritilar ekan, biz bu o'rinda avvalo "omil" so'zining lug'aviy ma'nosiga e'tibor qarata-miz. *Omil* – I (arab. sabab, ta'sirchan kuch). Ish-harakat, voqea-hodisa va sh.k.ning yuzaga chiqishi,

sodir bo'lishi uchun sabab bo'lgan narsa; sabab. II (arab. ishlovchi, harakatdagi; haqiqiy; ishchi, xizmatchi)¹. Yuridik fanda omillar turli mezonlar asosida tasniflanadi.

Masalan, metropoliten umumiy tuzilishi, kelib chiqishiga ko'ra xavf manbai yuqori bo'lgan (tabiiy) *obyektiv omillar* sirasiga kiritish mumkin. Metropoliten muayyan cheklangan masofa va hududni tashkil etganligi sababli turli subyektiv omillar ta'sirida sodir bo'ladigan tajovuzlar va uning oqibatida yuz beradigan halokatlardan himoyalaniş, yashirinish yoki undan qochib qutulishning iloji bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirining 2024-yil 5-sentabrdagi "Xavfi yuqori bo'lgan obyektlarning ro'yxatini tasdiqlash haqida"gi 7/94463-01-sonli buyrug'i "Xavfi yuqori bo'lgan obyektlarning ro'yxati" ilovasining 55-bandida "metropoliten transporti infratuzilmasi obyektlari – umumiy tarmoq temir yo'llari, tonnellar va estakadalar, bekatlar, xizmat ko'rsatish obyektlari va muhandislik ta'minoti tizimlari" xavfi yuqori bo'lgan obyektlar ro'yxatiga kiritilgan².

Subyektiv omillar – bular metropoliten obyektlariga nisbatan bo'ladigan har qanday tashqi tahdidlar; inson (subyekt) qo'li bilan va uning ishtirokida sodir etilishi ehtimoli tutilgan *antropogen omillar* – jinoiy xatti-harakatlar, g'ayriqonuniy qilmishlar. Ularga qarshi kurashish, avvalo subyektiv omillarni bar-

1 O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 3-jild. 80000 mingga yaqin so'z va so'z birikmasi / Mas'ul muharrir A.Madvaliyev. – Toshkent: Uzbekiston, 2020-yil, 122-bet.

2 O'zbekiston Respublikasi qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirining 2024-yil 5-sentabrdagi "Xavfi yuqori bo'lgan obyektlarning ro'yxatini tasdiqlash haqida"gi 7/94463-01-sonli buyrug'i.

taraf etish orqali obyektiv omilning (metropolitan obyektlari) xususiyatidan kelib chiqib, uning xavfsizligini har tomonlama ta'minlashga mas'ul bo'lgan davlatning maxsus subyektlari faoliyatining asosiy majburiyati hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, jamoat xavfsizligiga ta'sir qilish *mazmuni* bo'yicha omillarni kriminogen, antikriminogen va ogohlantiruvchi omillarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Metropolitenda jamoat tartibi va jamoat xavfsizligiga tahdid qiluvchi *kriminogen omillar* – bular o'g'ri-lik, talonchilik, bosqinchilik, firibgarlik, tovlamachilik, odam o'ldirish, giyohvandlik va shu kabi boshqa har qanday huquqbuzarliklarning sodir etilishiga shart-sharoit yaratuvchi vaziyat, shart-sharoit hisoblanadi.

Tadqiqotlar natijasida aniqlandiki, metropoliten obyektlarida bunday shart-sharoitlar, ya'ni kriminogen omillarning yuzaga kelishiga quyidagilar turtki bo'ladi:

a) kunning tig'iz vaqtlari – ertalab soat 7:00 dan 10:00 gacha, 16:00 dan kechqurun soat 19:00 gacha metro bekatlarida odamlarning to'planib qolishi sababli platformalar va vagonlarda yuzaga kelgan tirbandlik holati;

b) metro bekatlarining yirik korxonalar, ta'lim muassasalari, bozor va savdo shoxobchalari, stadionlar, san'at saroylari va boshqa aholi zich yashaydigan manzillardan o'tganligi sababli aholining gavjumligi;

v) poytaxtimizda bo'lib o'tadigan davlat tadbirlari, bayramlar, futbol musobaqalari, festivallar, turli ko'ngilochar tomoshalar, konsertlardan keyin bekatlarda yo'lovchilarning haddan tashqari ko'payib ketishi;

g) kuz va qish mavsumlari qattiq yog'ingarchilik sharoitlarida odamlarning metro xizmatidan foydalanishga bo'lgan ehtiyojining kuchayishi va boshqalar.

Tadqiqotlar natijasida ma'lum bo'ldiki, metropoliten xavf manbai yuqori bo'lgan obyekt sanalishining yana bir omili – terrorchilik hujumlari yoki portlashlar oqibatida metropolitenning cheklangan hududida yoki vagonlarda qurbonlar sonining tashqariga qaraganda bir necha barobar ko'p bo'lishi. Bunday fojiali holatlar dunyo metropolitenlarida ko'p bor kuzatilgan.

Masalan, rossiyalik olim A.S.Igoshkinaning ta'kidlashicha, metropolitenning infrastrukturasi qo'poruvchilik hodisasi uchun qulayligi; yo'lovchilar oqimining

ko'pligi va tor makonda portlash chog'ida odamlarga yuqori darajada zarar yetkazilishi; poezdlar harakatining tezligi; stansiyaga kirishning erkinligi; kirish chog'ida qurol va portlovchi moddalarni aniqlash maqsadida yo'lovchilar oqimining zichligidan ularni sinchkovlik bilan birma-bir tekshirishning iloji yo'qligi³ ahamiyatlidir. Bunga bir necha misollarni keltirish mumkin: 2010-yilning 29-mart kuni Moskva metrosida bir qator portlashlar sodir etildi. Bu portlashlar metropolitenning "Sokolnicheskiy" yo'nalishining "Lubyanka", "Park kulturi" bekatlarida sodir etilib, terrorchi bunda shahid belbog'idan foydalangan⁴. Shuningdek, Minsk metropoliteni "Oktabr" bekatida 2011-yilning 11-aprel kuni sodir etilgan terrorchilik hodisasi natijasida 15 nafar fuqaro halok bo'lgan va 200 dan ortiq shaxs turli darajada jarohatlangan⁵.

Shu bois rossiyalik olim M.A.Smirnovning fikricha, metropoliten transport infratuzilmasi obyektlarida xavfsizlikni ta'minlash maqsadida davlat ushbu yo'nalishda tashkiliy, iqtisodiy va boshqa choralaridan iborat aniq va maqsadli siyosat olib borishi kerak⁶.

Aynan shuning uchun ham bugungi kunda og'ir jinoyatlarning oldini olish maqsadida ularning hali boshlanmasdan oq barvaqt oldini olish borasida preventiv choralar ko'rish davr talabidir. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi "Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6196-sonli farmoni⁷da "ichki ishlar organlari xodimlarining zamonaviy qiyofasini yaratish, ularning mas'uliyati va kasbiy salohiyatini oshirish, jinoyatchilikning yangi ko'rinishlariga qarshi kurashish uchun zarur ko'nikmalarni shakllantirish hamda sohani *to'liq raqamlashtirishga erishish*" bilan bog'liq fikrlar endilikda Metropolitenda xavfsizlikni ta'minlash boshqarmasi xodimlarining zamon talabidan kelib chiqib, o'z intellektual salohiyatini yanada rivojlantirish, ishga nisbatan talabchan va chuqur mas'uliyatli bo'lish, xizmatda innovatsion raqamli texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalarini puxta egallashni taqozo etmoqda. Demak, metropoliten obyektlarida kriminogen omillarni to'liq bartaraf etish ko'rsatkichlaridan eng muhimi – *bu inson omili salohiyatini kuchaytirish*, metropoliten barcha obyektlari tizimini zamonaviy

3 Игошкина А.С. Криминологические аспекты антитеррористической защищенности метрополитенов: дис.канд юрид наук. – М.: Московский университет МВД России, 2009 г. – С. 16.

4 <https://wikipedia.org>. Вызрывы в Московском метрополитене (2010).

5 <https://ru.wikipedia.org>. Террористический акт в Минском метрополитене.

6 Смирнов М.А. Административно-правовое обеспечение общественной безопасности на объектах метрополитена: дисс. на соискание ученой степени канд. юрид наук. – М.: Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации имени В.Я.Ки-коя, 2020 г. – С. 24.

7 Jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ichki ishlar organlari faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi 6196-sonli farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 26.03.2021-y., 06/21/6196/0240-son).

texnologiyalar bilan jihozlash orqali to'liq modernizatsiyalashga erishishdir.

Metropolitenda jamoat xavfsizligini ta'minlashda *antikriminogen omillar* – bu kriminogen omillarni bartaraf etish uchun ularga qarshi kurashda qo'llaniladigan ma'muriy-huquqiy, jinoiy-huquqiy va profilaktik chora-tadbirlar kompleksi bo'lib, jinoyatchilikka qarshi kurashish va ularning oldini olish natijasida yaratiladigan *barqaror vaziyat*. Metropoliten obyektlarida antikriminogen omillar deganda, jinoyatchilikka qarshi ta'sirchan choralarni o'z vaqtida va oqilona qo'llash orqali jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash bo'yicha huquqbuzarliklarning har qanday ko'rinishiga qarshi kurashishda qo'llaniladigan vosita va usullar kompleksidan foydalanish orqali hududda yo'lovchilar uchun har tomonlama xavfsiz, qulay va barqaror shart-sharoit yaratish tushuniladi.

Metropolitenda jamoat xavfsizligini ta'minlashda amalga oshiriladigan *ogohlantiruvchi omillar* – bu metropoliten obyektlari tizimida olib boriladigan keng qamrovli profilaktik tadbirlar (masalan, obyektning faoliyat jarayoni, harakat tarkibining uzluksiz, barqaror va uyg'un ishlashining ta'minlanishi uchun xavfsizlik choralari) kompleksidan iborat.

Profilaktik chora-tadbirlar quyidagicha:

birinchisi, metropolitenda bo'lgan yo'lovchilarni huquqbuzarliklardan ogohlantiruvchi vositalar – metropoliten obyektlarining barcha axborot va video tarmoqlari orqali keng doirada targ'ibot va tashviqot shaklida olib boriladi;

ikkinchisi, huquqbuzarliklarning oldini olish bilan bog'liq texnik vositalar – metropoliten obyektlarida o'rnatilgan videokuzatuv, radioaloqa va signalizatsiya qurilmalaridan foydalanish orqali huquqbuzarliklarni aniqlash bilan amalga oshiriladi;

uchinchisi, ichki ishlar organlari xodimlarining kuch va vositalari – inson omili yordamida nazoratdagi obyektning barqaror, uzluksiz va bir maromda faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida naryadlar shaklida (tunu kun) qo'riqlovi tashkil etiladi.

Metropolitenda jamoat xavfsizligini ta'minlashga ta'sir etuvchi omillardan yana biri – bu yengib bo'lmaydigan kuch, *tabiiy va texnogen omillar* hisoblanadi.

Tadqiqot natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, tabiat hodisalari, favqulodda holatlar bilan bog'liq omillar ham jamoat xavfsizligini ta'minlashda asosiy e'tibor qaratiladigan muhim jihatlardan biri hisoblanadi. Masalan, 2019-yilning 18-dekabrda metroning Yunusobod yo'nalishi qurilishi hududida tuproq o'pirilishi yuz bergan va oqibatda 6 kishi halok bo'lgan. O'rganishlar shundan dalolat beradiki, "Maxsus tekshiruv komissiyasining xulosasiga ko'ra, tuproqning

o'pirilib tushishi qurilish jarayonidagi kamchiliklar va ishda loyihadan chekinish, shuningdek, tuproqning tinimsiz yomg'ir va kanalizatsiya suvlarini shimishi oqibatida yuz bergan". Aybdorlarga nisbatan JKning 257-moddasi 2-qismi "a" bandi (odam o'limiga olib kelgan mehnatni muhofaza qilish qoidalarini buzish) va 258-moddasi 2-qismi "a" bandi (odam o'limiga olib kelgan tog'-kon, qurilish yoki portlatish ishlari xavfsizligi qoidalarini buzish) "ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan toifaga kiruvchi" jinoyat uchun javobgarlik nazarda tutilgan.

"O'zbekiston temir yo'llari" DUK boshqarmasining ijobiy tavsiyanomasini e'tiborga olinib, O'zbekiston Respublikasi JPKning 84-moddasi 2-qismi 2-bandiga ko'ra shaxsning ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etganligi, qilmishidan chin ko'ngildan pushaymonligi, jinoyatni fosh etishda faol qatnashganligi va yetkazilgan zararni qoplaganligi bo'yicha jinoyat ishi tugatilgan⁸.

Ob-havoning yomonlashishi, qalin qor natijasida yo'llarning muzlashi, to'xtovsiz yomg'ir yog'ishi, sel, anomal sovuq oqibatida metropolitenda yo'lovchilarning haddan tashqari ko'payib ketishi, shuningdek, inson ta'siri bilan bog'liq yuqumli kasalliklar, epidemiya va pandemiya sharoitida metroda harakatlanishning cheklanishini ham favqulodda holat deb hisoblash mumkin.

2019–2020-yillarda butun jahon va mamlakatimizda yuz bergan "Covid-19" pandemiyasining metropolitenda jamoat xavfsizligini ta'minlashga bevosita ta'sir qiluvchi eng xavfli omillardan biri ekanligi isbotlandi. Internet ma'lumotiga ko'ra metrodagi havoning 15 foizini inson terisidan chiqqan mikrozarachalar tashkil etadi⁹. Agar metropolitenda harakat cheklanmay, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va mamlakatimiz hududida epidemiyadan himoyalashning tegishli talablariga rioya etilmaganida kasallik qurbonlari sonining ortib ketishiga olib kelgan bo'lar edi. Metro bekatlari va transportda tirbandlik holatida bunday kasalliklarning tez tarqalishi isbotlandi.

Metropolitenda jamoat xavfsizligini ta'minlashga ta'sir qiluvchi omillardan yana biri – metropoliten hududlari, poezd vagonlari ichida yo'lovchilar tomonidan unutilib qoldiriladigan narsa va ashyolardir. Bu haqda "Metropolitenda yo'lovchilar hamda boshqa shaxslarning bo'lish qoidalarini"ning 2-bandida xavfsizlikni ta'minlash maqsadida yo'lovchilarning yuklarini "ko'zdan kechirish"ga ta'rif berilgan. Qoidalarning "Metropolitendan foydalanishda xavfsizlik talablari" deb nomlanadigan 2-bobining 7-bandida esa, "Qoldirilgan ashyoga (buyumga) biror-bir mexanik ta'sir ko'rsatish (boshqa joyga olib o'tish, ochish va boshqalar) uning atrofidagi yorug'likni, haroratni va tovush-

8 Metroning Yunusobod yo'nalishi qurilishidagi favqulodda hodisa nima bilan yakunlandi // <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/24/yunusabad-case/>

9 <https://dzen.ru/a/XZuA2DZCtgCtPvJL>.

ni o'zgartirish hamda ashyo yaqinida radioelektr vositalaridan foydalanish qat'iy man etiladi" deyilgan.

Metropoliten bekatida egasiz qoldirib ketilgan narsa (ashyo) aniqlangan taqdirda uning atrofi o'rab olinib, belgilangan guruh uni qo'riqlab turadi, agar u poezd vagoni ichida bo'lsa, yo'lovchilar tushirib yuboriladi, poezd yo'nalishdan olinadi va maxsus guruhning kelishi kutiladi. Maxsus guruhning yetib kelish vaqti bekat joylashuviga qarab 2 daqiqadan 30 daqiqagachani tashkil etadi. Bu esa o'z navbatida bekatlarda fuqarolarning yig'ilib qolishiga, vaziyatning taranglashuviga, ba'zida jamoat tartibining buzilishiga olib keladi. Poezd vagonidagi narsani (ashyoni) tekshirish uchun esa u (narsa aniqlangan joydan) oxirgi bekatga olib boriladi. Bu vaqt davomida ayrim metro bekatlarida harakatda uzilish ro'y berib, tirbandlik hosil bo'ladi, yo'lovchilarda bezovtalik, tashvishlanish holati kuzatiladi.

Tadqiqot yo'nalishida metropoliten hududiga taqiqlangan narsalarning (ashyolarning) olib kirilishi, "shahid belbog'i" bilan o'tish bo'yicha 2023-yil tanlab olingan kun va qo'riqlanayotgan obyektlarda "Mulyaj" sinov-o'quv mashg'ulotlari o'tkazganimizda, salbiy natijalar kuzatildi. Bu bizning nazarimizda, tashvishlanarli holat va bunga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Toshkent metropoliteni hali zamonaviy texnikalar bilan to'liq ta'minlanmagan, faqat 2024-yildan boshlab vizual raqamli elektron kuzatuv vositalarining test sinovi o'tkazila boshlandi.

Jahonning ko'plab rivojlangan mamlakatlari metropolitenlarida bu vazifa asosiy va allaqachon hal qilingan.

2024-yilning fevral oyida Rossiya Federatsiyasining Moskva shahrida "Xavfsizlik va texnologiyalar" ilmiy forumi doirasida "Transportda terrorizm va xavfsizlik" mavzusidagi XXVIII Xalqaro konferensiyada RFning 7 ta shahridagi metropolitenlarning vakillari ham ishtirok etdilar. Ushbu konferensiyada jamoat transporti sohasida qonunchilik va xalqaro huquq normalari, shuningdek, shahar transporti sohasida xavfsizlikni ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari yuzasidan fikr va mulohazalar almashtildi. Konferensiyada metropolitenida jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha qo'llaniladigan yangi texnika va texnologiyalar, eng so'nggi rusumdagi zamonaviy elektron kuzatuv vositalari, umuman, transport va xususan, metropolitenida yo'lovchilarning harakat jarayonida o'zini mutlaqo xavfsiz his qilishi uchun yaratilgan shart-sharoitlar namoyish qilindi. Sankt-Peterburg metropolitenida 2006-yildan 2023-yilgacha bo'lgan davr oralig'ida amalga oshirilgan ishlar taqdimot qilindi. Unga ko'ra: 63 ta stansiya va 1 ta depo maydonchasi intellektual videokuzatuv vositalari bilan jihozlangan; barcha be-

katlarning chiqish yo'laklariga radiatsion nazoratni amalga oshiruvchi jami 83 ta turniketlar o'rnatilgan; metropoliten obyektlarining chiqish zonolari va ko'zdan kechirish punktlarida jami 532 ramkadan iborat statsionar metalldetektorlar o'rnatilgan; jami 83 ta vestyubellar turli tipdagi ("SmartSkan XR 6045", "Di-Skan 6040", "Inspektor-6040Z", Inspektor "55/65ZX", "Sirius-P") rentgenli ko'zdan kechirish qurilmalari bilan jihozlangan. Barcha bekatlar va depo maydonchalarida "MO-2M", M-ION" turidagi portlovchi moddalar bug'ini aniqlashda 116 ta detektorlardan foydalaniladi. Kirishni nazorat qilish tizimi bilan metropolitenning barcha obyektlari jihozlangan (jami 72 bekat va 6 ta depo). Videokuzatuv va perimetrlarni qo'riqlash signalizatsiyasi tizimi deponing barcha maydonchalariga o'rnatilgan. Bundan tashqari, shamollatish shaxtalari 118 ta qo'riqlash-tashvish signalizatsiyasi ventilyatsiya kioskalari tizimi bilan jihozlangan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bunday texnikalar Toshkent metropoliteniga ham joriy etilmas ekan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishida jiddiy siljishlarga erishib bo'lmaydi, degan to'xtamga kelamiz.

Shunday qilib Toshkent metropolitenida jamoat xavfsizligi va uni ta'minlashga xalaqit beruvchi omillar haqida quyidagicha xulosa qilish mumkin.

Birinchidan, "Toshkent metropoliteni" DUKning yer osti va yer usti halqa yo'li yo'nalishlari – Chilonzor yo'li, O'zbekiston yo'li va Yunusobod yo'li yo'nalishlari bekatlari va O'zbekiston mustaqilligining 30 yilligi nomidagi er usti halqa yo'lining ishga tushirilgan bekatlaridagi kirish-chiqish joylari "Taran" himoya to'siqlari bilan to'liq ta'minlanishi kerak. Aks holda, bu metropoliten bekatlari hududiga har qanday transport vositasining hech bir moneliksiz kira olishiga imkon beradi.

Ikkinchidan, metropoliten bekatlarida kunning tig'iz vaqtlarida yo'lovchilarni to'liq nazorat qilish uchun naryadlarni kuchaytirish, kuzatuv kameralarini yangi zamonaviylari bilan almashtirish va to'liq ishlashini ta'minlash lozim.

Uchinchidan, yo'lovchilarning metroga kirib-chiqishini nazorat qiluvchi Metropolitenida xavfsizlikni ta'minlash boshqarmasi xodimlariga ko'maklashuvchi zamonaviy texnikalar (statsionar metalldetektorlar, rengent nurli kiosklar va boshqa texnikalar)ning yetarli emasligi "Mulyaj" tadbiri jarayonida metropolitenida jamoat xavfsizligini ta'minlash holatining qoniqarsizligini namoyon etdi.

Xulosa qilib aytganda, metropolitenida jamoat xavfsizligiga tahdid qiluvchi barcha omillarni inson intellektual salohiyatini to'liq ishga solgan holda, hozirgi zamon fan-texnika yutuqlari asosida bartaraf etish kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan biri hisoblanadi.

Xudoynazar RIZAYEV,
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi boshqarma prokurori

ZAMONAVIY RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING HUQUQIY SOHANI RIVOJLANTIRISHDA TUTGAN O'RNI

ANNOTATSIYA. Maqolada raqamli texnologiyalarning jamiyat hayotida tutgan o'rnini, huquqbuzarliklar va jinoyatchilikning oldini olish va ularga qarshi kurashishdagi samaradorligi, huquqiy soha rivojlanishidagi ahamiyati va ushbu sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar to'g'risida xulosalar ilgari surilgan.

АННОТАЦИЯ. В статье изложены выводы о роли цифровых технологий в жизни общества, их эффективности в предупреждении правонарушений и борьбе с преступностью, значении для развития правовой сферы, а также о мерах, которые необходимо реализовать в данной области.

ABSTRACT. The article presents conclusions about the role of digital technologies in society, their effectiveness in preventing offenses and combating crime, their significance for the development of the legal sphere, as well as the measures that need to be implemented in this area.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, raqamli sud tibbiyoti, elektron dalillar, raqamli kriminalistika, sun'iy intellekt.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровая судебная медицина, электронные доказательства, цифровая криминалистика, искусственный интеллект.

Key words: digital technologies, digital forensic medicine, electronic evidence, digital forensics, artificial intelligence.

Raqamli texnologiyalar hayotimizning shunchalik ajralmas qismiga aylanib ketdiki, ayni vaqtda na-faqat kundalik faoliyatimiz, balki ijtimoiy-iqtisodiy sohalar rivojini ham ularsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Jamiyatning biron-bir bo'g'ini, biron-bir sohasi yo'qki raqamli texnologiyalar bilan kesishmagan bo'lsin, qo'llanilmasin yoki foydalanilmasin. Tabiiyki, boshqa sohalarda bo'lgani kabi raqamli texnologiyalarni huquqiy sohada, xususan, huquqbuzarliklar va jinoyatchilikning oldini olish va ularga qarshi kurashish sohasida qo'llash va keng imkoniyatlaridan foydalangan holda ushbu sohani yanada rivojlantirish imkoniyatini yaratish mumkin.

Ayni vaqtga kelib shuni aytish mumkinki, insoniyat raqamli texnologiyalardan voz kecha olmaydi, chunki ular jamiyatning ajralmas qismiga aylangan, ular orqali juda ko'plab operatsiyalarni soddalashtirish va tezlashtirish imkoniyati yaratildi. Ammo zamonaviy texnologiyalar qulaylik keltirish bilan birga jinoyat quroliga ham aylanishi mumkin. Bu bizning ushbu imkoniyatlardan qanday maqsadlarda foydalanishimizga bog'liq xolos.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib boryapti, bu esa har bir sohaning zamon bilan hamqadam odimlashini taqozo etadi. Masalan, sun'iy intellekt texnologiyasini joriy etish orqali sodir etilayotgan huquqbuzarliklar va jinoyatlarni, ularning yoshlar kesimida, yillik va mavsumiy kesimda tahlil qilish, yillik o'sish qayd qilinayotgan jinoyatlarning turlari haqida daqiqalar ichida

ma'lumot olish, ularning sodir etilishiga shart-sharoit yaratayotgan omillar va ularning ta'siri hamda bartaraf etish choralarini ishlab chiqish va joriy etish mumkin.

Hozirgi kunga kelib boshqa davlatlarda va xalqaro maydonda bo'lgani kabi mamlakatimizda ham jinoyatchilar raqamli texnologiyalardan o'zlarining g'ayrihuquqiy va ijtimoiy xavfli qilmishlarini, xatti-harakatlarini tayyorlash, sodir etish va yashirish uchun tobora ko'proq foydalanishi ommalashib bormoqda. Firibgarlar o'z qurbonlari bilan internet orqali bog'lanish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Ular jabrlanuvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qiladilar yoki firibgarlik sxemalarini avtomatlashtirishga yordam beradigan maxsus dasturlardan foydalanadilar, masalan, jabrlanuvchining hisobidan mablag'larini uning hisobidan chiqarish, boshqa odamlarning hisoblarini buzish va shaxsiy ma'lumotlarni olish. Raqamli texnologiyalar o'g'rilik va firibgarlik jinoyatlari uchun nisbatan xavfsizdir, chunki raqamli muhit jinoyatchilarga anonimlikni saqlashga imkon bermoqda.

Shuning uchun ham hozirgi kunga kelib huquqni muhofaza qiluvchi organlarda huquqbuzarliklar va jinoyatlarning oldini olish uchun raqamli texnologiyalar qo'llanilishi va ularning imkoniyatlari keng joriy qilinishi eng dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bu yo'nalishda eng avvalo e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan masala malakali mutaxassis kadrlarni tayyorlash vazifasi bo'lib, buning uchun

bilimli yoshlarni ushbu sohada o'qitish va kadrlarning malakasini oshirishning muntazamliligini ta'minlash lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-yanvardagi 17-sonli qarori raqamli jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida tub burilish yashash bilan birga zamonaviy tahdidlarga qarshi kurashish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan fundamental hujjat ham hisoblanadi.

2025/2026-o'quv yilidan IIV akademiyasida "Raqamli texnologiyalar sohasida jinoyatlar-ga qarshi kurashish faoliyati" bakalavriat dasturi va Huquqni muhofaza qilish akademiyasida "Kiberxavfsizlikni huquqiy ta'minlash" magistratura dasturi joriy etilishi – bu sohaning kadrlar salohiyatini oshirishga qaratilgan muhim qadamlardan biri hisoblanadi. Chunki bunday tahdidlarga qarshi kurashish uchun eng avvalo ushbu sohani yaxshi tushunadigan, shu bilan birga, huquqiy yechim bera olish qobiliyatiga ega kadrlar tayyorlash eng muhim vazifalardandir. Ushbu yo'nalishda Huquqni muhofaza qilish akademiyasi axborot-ta'lim portali orqali surishtiruvchilar, tergovchilar va prokuratura xodimlari uchun "Raqamli kriminalistika" yo'nalishida masofaviy kurslar tashkil etilishi – bu soha mutaxassislarining uzluksiz malaka oshirishini ta'minlashga qaratilgan muhim qadamdir¹.

Mazkur qaror O'zbekistonda kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish uchun mustahkam huquqiy va tashkiliy poydevor yaratdi. Bu quyidagi natijalarni berishi kutilmoqda:

- 1) professional kadrlar tayyorlash tizimining xalqaro standartlar darajasida shakllanishi;
- 2) raqamli jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida ilmiy-tadqiqot salohiyatining oshishi;
- 3) kibernakonda huquqbuzarliklarni aniqlash va oldini olish samaradorligining ortishi;
- 4) xalqaro hamkorlikning kuchayishi va ilg'or tajribalarning joriy etilishi².

Raqamli texnologiyalarning huquqiy sohaga tatbiq etilishi sohada yangi yo'nalish va bilimlarning ochilishiga ham imkon beradi. Masalan, internet olamida sodir etilgan jinoyatlar izlarini olish va tah-

lil qilish uchun "Raqamli sud tibbiyoti"ga murojaat qilishimiz lozim bo'ladi. Hozirgi kunda ushbu sohada salohiyatli kadrlar yetarli emasligi ham muammoga aylanmoqda. Chunki bunday mutaxassislar kiberjinoyatchilar internet tarmoqlari orqali qoldirgan izlarni topishi va yozib olishi hamda ularni dalil sifatida tahlil qila olishi lozim. Bunday izlar ma'lumotlar bazalarida, serverlarda, veb-saytlarida, bank kartalari ko'chirmalarida aks etishi mumkin³. Internet orqali foydalanilgan uskunalarning IP-manzili, raqamli mahsulot teglari, cheklar, chiparlar va boshqa shu kabi istalgan izni boshqa ko'plab foydalanuvchilar qoldirgan shunga o'xshash izlardan ajrata olish hamda jinoyatchilarga aloqadorligini isbot qilish ham muhimdir. Ushbu yo'nalishning yana bir o'ziga xos jihati shundaki, bu izlar nomoddiy ko'rinishda bo'ladi.

Oxirgi yillarda juda ham dolzarb sohadan biriga aylanayotgan raqamli kriminalistika esa – ana shu internet tarmoqlari orqali biz biladigan "virtual" dunyoda sodir bo'layotgan jinoiy jarayonlar davomida shakllangan raqamli izlardan jinoyatlarni aniqlash, qayd etish va keyinchalik ularni aniqlash usullarini va tergov qilishda foydalanishni hamda metodologiyani o'rgatuvchi fan sohasi sifatida namoyon bo'ladi⁴.

Shuningdek, jinoyat-protsessual huquqi normalarida aks ettirilgan dalillardan barmoq izlari bugungi kunda nafaqat moddiy ko'rinishda, balki elektron makonda qolgan izlarni ham qamrab oladi. Bu qattiq diskdagi ma'lumotlar, veb-sayt, serverdagi faoliyat izlari va boshqalar bo'lishi mumkin. Raqamli izning o'ziga xosligi ma'lumotlarning kompyuterlashtirilganligi va virtual makonda bo'lishi bilan farq qiladi. U moddiy ko'rinishda ham aks etishi mumkin, chunki ma'lumotlar qayta ishlaniishi, turli xil tashuvchilarda saqlanishi, qayta ishlaniishi va uzatilishi mumkin, bu ma'lumotlar faqat ma'lum harakatlar sodir etilganda paydo bo'lishi mumkin⁵, masalan, kiberjinoyatlar sodir etilganda. Jinoyatchilar o'z faoliyatining izlarini yo'q qilishlari mumkin, masalan, fayllarni o'chirish, raqamli ma'lumotni yo'q qilish, jinoiy maqsadlarni amalga oshirgan dasturlarni o'chirish. O'chirilgan ma'lumotlarni qayta tiklashga yoki hech bo'lmaganda bunday

1 Raqamli jinoyatchilik sohasida professional kadrlar tayyorlash: yangi tizim va istiqbollar – Civil.uz

2 Raqamli jinoyatchilik sohasida professional kadrlar tayyorlash: yangi tizim va istiqbollar – Civil.uz

3 Вальтер А.В. Цифровая криминалистика: новейшие возможности исследования цифровых следов // В сборнике: Криминалистика: актуальные вопросы теории и практики. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Ростов-на-Дону, 2023 г. –С. 39.

4 Быстрова Ю.В., Ганаева Е.Е. IT-технологии в раскрытии и расследовании преступлений // Вестник Чеченского государственного университета им. А.А. Кадырова. 2023 г. № 2 (50).–С. 96-101.

5 Лобачев Л.Л., Куцаков Ф.В. Цифровая криминалистика: возможности и перспективы развития // Скиф. Вопросы студенческой науки. 2022 г. № 12 (76). С. 398-401.

operatsiya amalga oshirilganligini aniqlashga imkon beradigan usul va vositalar ham ushbu sohaga aloqador hisoblanadi.

Yetarlicha bilim va ko'nikmaga ega bo'lgan mutaxassis va uskunalarning yordamisiz raqamli izlarni aniqlash deyarli imkonsiz. Professional xodim uchun ham elektron izni aniqlash oson emas, chunki jinoyatchilar uni yo'q qilishga, maxsus dasturlar yordamida o'z faoliyatini niqoblashga harakat qilishadi. Ular boshqa odamlarning tarmoqlaridan foydalanishlari, ularning haqiqiy joylashuvini yashiradigan dasturlardan foydalanishlari mumkin.

Bizga qadrdon bo'lishga ulgurgan sun'iy intellekt ham huquqiy sohada juda foydali bo'lishi mumkin. Xususan, sun'iy intellekt bir necha daqiqada katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlay oladi, insonning ishini sezilarli darajada soddalashtiradi va tezlashtiradi. U ma'lumotlarni tez va aniq qayta ishlash, ma'lumotlarni topish va taqqoslash imkoniyatlarini yaratish bilan birga buni tezlashtirilgan holatda insonning vaqtini ham, jinoyatchilikka qarshi kurashishdagi samaradorlikni ham oshirishi mumkin.

Sun'iy intellekt ko'plab jarayonlarni avtomatlashtirishi ham mumkin, masalan, videoyozuvlarni skanerlashi va tergov jarayoni uchun kerakli videoyozuvli voqeani aks ettiruvchi kadrlarni topishi mumkin. Shuningdek, u odamlarning xulq-atvorini, hududni skanerlashi va shaxslarni aniqlashga yordam berishi mumkin⁶.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, huquqiy sohada raqamli texnologiyalarning rolini oshirish biz tahlil qilganimizdek ancha foydali jihatlarga ega bo'lib, ushbu yo'nalishda raqamli texnologiyalar salohiyatidan foydalanishda bir qancha jihatlarga etibor qaratish lozim hisoblanadi.

Birinchidan, huquqiy sohalarda zamonaviy raqamli texnologiyalar joriy etilishini qonuniylashtirishga ehtiyoj mavjud.

Ikkinchidan, qonunchilikni takomillashtirib borish lozim. Bunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida sodir etiladigan jinoyatlar uchun javobgarlik choralarini kuchaytirish hamda har bir huquqqa xilof xatti-harakatlar qamrab olinishini ta'minlash lozim.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar orqali olingan ma'lumotlardan foydalanilishi va ularning amaliyotga tatbiq etilishiga imkon yaratish lozim.

To'rtinchidan, axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish. Masalan, internet orqali sodir etiladigan jinoyat faoliyat turlarini, ularni sodir etish usullarini, jinoyatchilar bilan muloqot qilishda fuqarolarning o'zini tutish qoidalarini o'rgatish ham ushbu tadbirlardan biri.

Beshinchidan, axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashga ixtisoslashgan bo'linmalar sonini oshirish lozim.

Oltinchidan, huquqbuzarlikning oldini olish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishning etik qoidalarini ishlab chiqish lozim. Bunda ayrim texnologiyalardan foydalanishda fuqarolarning shaxsiy va daxlsiz huquqlari poymol qilinishining oldini olish, aniq chegaralarni belgilash maqsadga muvofiq.

Yettinchidan, alohida e'tibor qaratish lozim bo'lgan masala ushbu raqamli texnologiyalardan foydalanish inson omilini almashtirmasligi, balki uni to'ldirishi, an'anaviy tergov usullari va zamonaviy texnologiyalar tomonidan ochilgan yangi imkoniyatlar o'rtasidagi o'zaro uzviylikni ta'minlash zarurligini unutmazlik kerak.

#

6 Кашаева А.Р., Донченко Е.Г., Богушева М.Е. Использование информационных технологий при обнаружении и фиксации цифровых следов // В сборнике: Экономико-правовые механизмы обеспечения национальной безопасности. Материалы VI Всероссийской национальной научно-практической конференции. Ростов-на-Дону, 2022 г. —С. 150-154.

"O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi Axborotnomasi"da nashr etiladigan maqolaga quyidagi talablar qo'yiladi:

- maqolada jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiyalash va isloh etishning umumnazariy, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy masalalari, mazkur sohalarda amalga oshirilgan ishlarning tizimli tahlili hamda aniq yangi nazariy va amaliy takliflar aks etishi;
- matn takrorlarsiz, mantiqiy izchil, bayon qilingan fikrlar aniq, qisqa va lo'nda bo'lishi;
- keltirilayotgan ma'lumotlar ishonchli va to'g'ri bo'lishi;
- maqolaga jurnalda nashr qilish mumkinligi haqida shu sohadagi yetakchi huquqshunos olim va mutaxassisning, muallif ishlaydigan yoki tadqiqotchi hisoblanadigan oliy o'quv muassasasi kafedrası yoki instituti rahbari taqrizi;
- matn o'zbek va rus tilida taqdim etilishi;
- matn kompyuterda Wordning "Times New Roman"ida 14 shriftda 1,5 intervalda A4 formatli standart oq qog'ozning bir tomonida yozilishi, elektron nusxada taqdim etilishi hamda matnning chap qismi 3 sm, o'ng qismi 1,5 sm, tepa va pastki qismlari 2 sm bo'lishi;
- maqolada ilmiy bahs-munozara, iqtiboslarning mavjud bo'lishi; iqtiboslar 12 shriftda 1,0 intervalda yozilishi;
- maqolaning hajmi 8 betdan 10 betgacha bo'lishi;
- maqolaning so'nggi sahifasida muallifning ism-sharifi, ilmiy darajasi va unvoni, ish joyi va lavozimi, yashash va xizmat manzili, telefon raqamlari yozilishi;
- o'zbek, rus va ingliz tilidagi qisqa annotatsiya hamda tayanch so'zlar bo'lishi lozim.

На статьи, публикуемые в журнале, распространяются следующие требования:

- обзор общих политических, общественно-политических, правовых и практических вопросов темы, а также систематический анализ работы, проделанной в этих областях, новых теоретических и практических выводов, предложений и рекомендаций;
- постановка проблем, полнота теоретических и методологических аспектов материала, достоверность предоставленной информации, обоснованность проблемы, выводов, предложений и рекомендаций;
- логическое, последовательное, точное и лаконичное изложение идей, предложений и рекомендаций;
- отсутствие информации, не подлежащей публикации в открытой печати.
- Статьи публикуются на узбекском, русском и английском языках.
- Текст набирается на компьютере, шрифт «Times New Roman», размер шрифта 14 пт, межстрочный интервал 1.5, общий размер не более 8-10 страниц, напечатан на одной стороне стандартного формата бумаги A4, поля слева 3 сантиметра, справа 1,5 сантиметров, сверху и снизу 2 сантиметра;
- научные дискуссии, цитаты (ссылки) на использованные источники, цитаты, написанные шрифтом 12 пт, в однострочном интервале.
- Первая страница статьи должна содержать следующую информацию:
  - имя, фамилия и отчество (полное) автора (ов), место работы и должность, ученая степень и звание, почетное звание, номер телефона (сотового), адрес электронной почты;
  - краткая аннотация и ключевые слова на узбекском, английском и русском языках.
- Статья не будет принята к рассмотрению и публикации в следующих случаях:
  - статья не соответствует вышеуказанным требованиям;
  - наличие отрицательных рецензий;
  - в случае принятия на заседаниях редколлегии решение не публиковать научную статью;
  - если выявлено научное мнение другого автора, выводы и взгляды (плагиат).
- Авторы и рецензенты несут ответственность за содержание представленных статей и достоверность фактов. Рукописи не рассматриваются и не возвращаются.